First edition 500 Copies

Printed by Ramanlal J Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr Bhogilal J Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda March 1961.

Price Rs. 10=00 nP.

Copies of this work can be had from:

Manager,
The University Publications Sales Unit,
M. S University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road, BARODA

FOREWORD

The Sangītopaniṣat-Sāroddhāra of Vācanācārya Sudhākalaśa, of Maladhāriya gaccha of the Śvetambara Jaina Community, is a work on Indian Music and Dancing. The work is especially valuable as it represents an early tradition of music and dancing in Gujarat and Rajasthan which was the main field of activity of these Jaina monks It also shows that the Jaina monks did not neglect even this branch of study in Fine Arts The contribution to and patronage of Architecture, Sculpture and Painting by the Jainas is well known and my friend and colleague Dr. Umakant Shah deserves congratulations for editing this old text on Saṅgita composed by a Jaina monk from Western India.

This Institute has published some important works on Sangita, namely, the Sangita Makaranda (G O S, no 16), the Rāgatattva Vibodha of Somanatha (G O S, no 126) the Sangita-Cudāmani of Kavi Cakravarti of Jagadekamalla (G O S, no 128), and the Vinā Laksana and Vināprapaṭhaka (G O S, no 131). The Nrttyādhyaya of Aśokamalla is in the press, while Rasa Kaumudi of Śrikantha is under preparation

We are thankful to the University Grants Commission and the State of Gujarat for the financial assistance given towards publication of the present work and certain other works in the Gaekwad s Oriental Series

Oriental Institute,
Baroda, 17 1-1961

B J Sandesara
Director

Plate I

Last page of MS H—Śrī Hamsavijayaji's collection Baroda

Plate II

Last page of MS. P.—Āgama-Prabhākara Muni Śrī Puṇyavijayajī's collection, now in Bhāratīya Sanskṛti Vidyāmandir, Ahmedabad.

INTRODUCTION

The *Saṅgītopaniṣat saroddhara* is as its very title suggests an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called *Saṅgītopaniṣat* by the author himself as admitted in chapter 6 verses 151 152 The original bigger work is not yet traced in any manuscripts collection

The Saṅgītopaniṣat saroddhara (henceforth SUS) is available in a few collections and is referred to as *Saṅgītasaroddhara* (also *Saṅgītopaniṣatsara*) by H D Velankar in *Jinaratnakosa* Vol I p 409 Two manuscripts of this work have been noticed as Nos 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra in his *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of his Highness the Maharaja of Bikaner (published in 1880)* One more manuscript is noticed as No 434 n—*A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* edited by H D Velankar It contains only the second chapter of SUS The *Catalogus Catalogorum Vol I* also notices this work on p 686 Velankar has noticed in the *Jinaratnakosa op cit* two more manuscripts one from ms collection of Muni Śrī Kantivijayaji (No 1933) and another (No 1442) from the collection of Muni Śrī Hamsavijayaji both these collections are in Śrī Atmaramaji Jaina Jnanamandira Baroda

The *Catalogue of the Anup Sanskrit Library (Bikaner 1947)* edited by C Kunhan Raja and K Mahadeva Krshna Sharma includes notices of all the Bikaner manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra According to this Catalogue p 3545 there are 3 mss of this work in Bikaner of which No 1993 containing 55 folios is dated in Samvat 1517 It has folios 19 23 and 28 34 missing is worn and also contains Sangitaratnavali

In the present edition of SUS I have not utilized the Bikaner and Bombay manuscripts referred to above

CRITICAL APPARATUS

For this edition the following four manuscripts of the SUS are utilised —

K —Manuscript no 19 3 from the collections of Pravartaka Śrī Kantivijayaji *preserved in Srī Atmaramji Jaina Jnanamandira Baroda Noticed by* Velankar in Jinaratnakosa op cit *Size* 11 5 ins × 5 4 ins *Extent*— Folios 20 fifteen lines on a page

This is a modern copy of very probably Ms H described below The readings of K and H are uniformly identical as will be seen from the readings of K and H given in foot notes to the first twenty five pages of our text The end reads —संवत् १९६७ वर्षे नागोर नगरे । श्री ।ऽनेखि म ९३३ ॥ श्री ॥ श्री

H.—Manuscript No. 1442, collection of Muni Śrī Hamsavijayaji, Śrī Ātmārāmji Jaina Jñānamandira, Baroda

Extent: About 1000 Granthas. Folios 20 The text begins from folio 1[b] and ends on 20a. *Script*· Devanāgarī with *paḍi-mātrās*, usual in Jaina Mss.

Size: 10 8 ins × 4 7 ins. 17 lines on each page, 49 letters in each line *Condition* Good, borders of the last folio are somewhat damaged Handwriting good and legible

Age Written in 1612 (Vikrama) Samvat = 1556 A.D.

Remarks.—The ms seems to have been revised or corrected afterwards Since the corrections are not complete and are mainly concerned with separating certain words or marking *virāmas* or *yatis* of *pāṭas* of the various *tālas* in chp 2, it is very likely that they are made by the original scribe himself

A few marginal notes are given, only on folios 1[b] to 4[a] and on folio 20[a]. In a few cases omitted words or letters are added in margins. The *avagraha* sign is generally omitted and the *visarga* is generally left unchanged according to sandhi rules र् and त् are often doubled, *e g. nisargram* for *nisargam* or *āvarttitam* for *āvartitam* ण् is also doubled in cases like *pūrṇnacandra talah* for *pūrṇacandra tālah*.

Often the scribe is careless *e g cāpya* for *catha*, *visiāma* for *viśramo* and so on, or *parikirtitam* for *parivartitam* on p 96 of our printed text.

On the whole readings of **H.** *seem to be preferrable to those of* **P.** described below

Post-Colophon entry At the end of the text, on folio 20[a], we read :—

यादृशं पुस्तके दृष्ट तादृश लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥१ संवत १६१२ वर्षे फाल्गुन वदि५ रवौ श्री (आगमगच्छे विजानंदीया श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञान-रत्नसूरि वाचक उदयसागर तत्पट्टे वाचनाचार्य श्री मंगलमाणिक्य इम) प्रथमप्रतिलिखितं । शुद्धिप्रामे ॥

The portion in brackets was erased in the manuscript by the application of chalk and is, therefore, not clear in the photo plate published in the beginning of the text. I carefully tried to remove the chalk and have read the portion recently K. omits this colophon but, like H., adds the following

Next we find—

अथ सङ्गीतसारकलिकायाम् ॥

यस्य स्मरणमात्रेणैव शर्मा दध्यं(स्यात्)निर्गन्धगन्धवाणि ।
प्रकारादिभिर्निर्गमुच्यमानं नादात्मकं ब्रह्म नमाम्यहं तत् ॥ १ ॥

ब्रह्मस्थानं देहमध्यं यदुक्तं ब्रह्मग्रन्थिः प्रोच्यते योगिभिस्तत् ।
नाभौ पद्मं द्वादशारं तु तस्मिन् (स्मिं) स्थित्वात्मा प्राणयुक्तस्तदन्तः ॥ २ ॥

विरक्ष्यमाणा (ण) परमाऽयमात्मा
प्राणाग्निं प्रेक्ष्यते स वायुम् ।
देहस्थमग्निं विनिहन्ति वायु
र्मध्यागमात् प्रथितस्तु नादः ॥ ३ ॥

प्राणस्वरूपः प्रथिता नकारा
हुताशरूपस्तु दकारवर्णः ।
प्राणा मयागाद्भवश्वनाऽसौ
सङ्गीयते तेन जनैः स नादः ॥ ४ ॥

अध्वानमूर्ध्वं विचरन्स नाद
क्रमाद् ध्वनिं पञ्चविधं विधत्ते ।
आदौ सुसूक्ष्मं पुनरेव सूक्ष्मं
पुष्टस्ततोऽपुष्टकृत्रिमौ तु ॥ ५ ॥

नाभौ सुसूक्ष्मा हृदि सूक्ष्मनामा
कण्ठे स पुष्(ष) शिरसि त्वपुष्ट ।
आस्ये स्थितः कृत्रिम(कृत्रिम)श्चवाऽसौ
स्थानप्रभेदादुपलभ्य(क्ष्य)ते च ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतसारसंग्रहे पञ्चमं नादोत्पत्तिप्रकरणम् ॥

कश्चिद्गीतविदः प्रयत्नविधिना रागान्तरालापनं
कश्चिन्मृदुरवाद्यनिहृत्या ( ) काव्यप्रवन्धादुरा ।
वादकायविवादनैरमलतः स्तम्भ तालाश्रया
यः कश्चित्परं गुरुप्रसादतो नानान्त तथो(ज्ञो)ऽभुत ॥ १

आत्मपरनार्थं वा परोपकाराय ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

The above is also found in K at the end of the text of SUS. The right margin of H is partly damaged and the marginal note on this folio is partly preserved. The left margin contains in figures १३६ वर्ष against the verse giving date of Saṅgītopaniṣad and in the right margin १०६ against the date of SUS; the margin is damaged but it is easy to presume that it was १४०६ whereas the date for the original unabridged text written in the left margin as well as between the two lines of the text is wrong; it should be १३८० and not = १३६ (as in margin) or १३ = ६ as suggested between the lines above verse 151.

The right marginal note is as under —

× × भाष्य र्भत × × × (मेरोतुङ्ग) रचन्धिक्या × × × पर्वा गुरु × × × सुमनमनुर × × र त्रिभन × × गौतमन × × × बोधुवन्त × × × वर्निरहात

× × × ाशपा हेमर × × × तस्या सोपि × × × वाग्गुरस्थित × × × हा कद्गस्य × × × दर नीव × × × सुपुन्नया विरहतीला नचरग्न चपु ॥ १

There is besides a small note in the upper margin with a few letters in the beginning lost due to damage to the folio It is as under —

× मर कदमूलेषु योगदङस्समध्यगा । सुषुम्णा नाम विख्याता राजदन्तान्तरे गता ॥ १ ॥ अमृत श्र(स)वेने सा तु चन्द्रना भुवनत्रये । तत्सर्वं ग्रसते सूर्य कंठ(कण्ठ)रूपे स्थित सदा ॥ २ ॥ राजदन्तौ अग्रिमाद्भौ द (? द ?)तौ उपरितनौ = योगदड पृष्ठिदड =

P —Manuscript no 218 from the collections of Āgama Prabhakara Muni Śri Punyavijayaji Ahmedabad now given as gift to the Bharatiya Samskriti Vidya Mandira Ahmedabad

Size 11 8 ins × 4 7 ins *Script* Devanagari

Extent Folios 28 the text begins from 1ᵃ and ends on 28ᵇ

12 to 13 lines to a page with 42 to 45 letters per line rather unevenly written

Condition Good, moth eaten in a few margins

Remarks Only the first two pages are more carefully written handwriting in the rest is rather cursory The scribe is less careful than the scribe of H and has therefore, committed more errors in spellings etc Letters or words omitted in copying are often added in margins Letter *ca* is often written like *va* like H , we find *ts* for *thi* as in *prste* for *prsthe* the carelessness of the scribe of P can be seen from readings like *sisiriyag* for *strastriyag* or *lala* for *lalate* the duplication of र् त् etc can be seen in cases like *nirgratam* for *nirgatam* etc

Colophon —At the end of the text P adds —

सवत् १५९९ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्रीद् पुण्यप्रभसूराणां शिष्य भीमाकेनेद् सगीतशास्त्रमगारा ॥ याद्दश पुस्तक दृष्ट तादृशं लिखित मया[।] यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयत ॥

It may be remembered that this manuscript does not add verses of *Sangitasārakalikā* like H and K

A comparative study of all the H and P readings given *in footnotes* in relevant pages of the text will clearly demonstrate that *the two manuscripts* belong to two different strands of ms traditions and are therefore *very important for reconstruction of the text* This is especially obvious in chapter second entitled *talaprakasana* The readings change from verse 9 onwards and P omits half verses like 16ᵇ or whole verses like 19 20 etc , or reads another verse as in the case of v 21 in this chapter

Also the text of the *patas* of the various *talas* given in the second adhyaya often differs from the text of the H manuscript. It was indeed very difficult to decide whether the tradition of H or P is more reliable regarding the *patas* which represent an old tradition not available in other works like the Sangita ratnakara where the tradition of patas is different. The P. manuscript generally omits all *yatis* or *danda* marks amongst the various *patasablas* of any particular tala. There seems to be some confusion in H also about these marks and the best course left open for us was to keep the H tradition in the printed text and the P tradition in footnotes. Those who have inherited traditional practical knowledge in *mrdanga vadana* may be able to throw light on the problem. I consulted Śri Bharata Vyasa on the problem and he was kind enough to spare time and test the H and P with practical demonstrations of a few talas. But I have preferred not to make corrections according to his suggestions not because I feel that he may be wrong but because I want to place before scholars the traditions of both H. and P as they are found so that all those who have inherited older traditions in this respect may have the full data with them. Our text is especially valuable as it gives a fairly old tradition of *patas* of the various *talas*.

O.—No 4550 in the collections of the Oriental Institute Baroda. Noticed in the Alphabetical List of Manuscripts In the Oriental Institute Baroda Vol II (G O S Vol CXIV, Baroda 1950) pp 1154-1155.

Size 8 ins × 5 ins

Extent 12 folios Containing 130 Granthas

Script Devanagari

End The end reads as—

॥ इात सगीतोपनिपत्सारे प्रस्तारादिसोपाश्रयी तात्प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ ॥ इति श्रारस्तु ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्रा ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ मत्र्येकान निशास्थे मस्तनिशान्मत शुभे ॥ आपाडस्यासिते पक्ष पचम्या भानुजे मया ॥ लिखत प्रथम याम ध्याज्ञयेद् गुरोर्मम ॥ मेत्रकरामस्यात्मजेन गारिनारयेन क(?)धिना ॥ ? ॥ श्री ॥ ग्रथ सख्या । १३०॥

The Ms is very corrupt with some lacunæ also. But it seems to follow the tradition of P rather than H as the readings of P H & O shown in the footnotes suggest. This is especially true so far as the *patas* of different *tālas* are concerned.

The Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute Vol II, pp 1154-1155 shows one more entry no 13271 entitled Saṅgitasāroddhāra having 128 leaves but it is really a modern transcript prepared from K described above.

The Author & The Age

The SUS as the author himself shows in Chp 6, v 152 (Text p 141) was composed in 1406 Samvat i e 1350 A D and was abridged from his older

work *Saṅgītopaniṣad* composed in 1380 Samvat i e 1324 A D

The author in verses 149 ff (Chp 6 pp 143 144) says that monks who were the crowning glory of the *Śrī Harṣapurīya gaccha* (of the Śvetambara Jaina Community) have composed many works conquered many opponents in wordy wars and had converted many monarchs to the Jaina faith by their teachings In this *gaccha* arose *Śrī Abhayadeva sūri* the great teacher whom king Karna (of the Chaulukyan dynasty of Anahilavaḍa Pataṇ age c 1072 1094 A D) gave the title of *Maladhari* to a monk who himself was *a maladhari* or pure in character In his lineage arose *Śrī Naracandra sūri a knower of the science of Sangīta* his disciple was *Śrī Tilaka* the *guru* of our author and the monk who gave the formal initiation (*dīkṣa*) to Sudhākalaśa the author of our text *Śrī Rajasekhara* who was *ṣaḍbhāṣā pancānana* was the chief monk succeeding Śrī Tilaka and was also the *guru* of Sudhākalaśa

The above account is interesting It supports the tradition given by Rajaśekhara[1] that king Karna gave the title of *Maladhari* to Abhayadeva Suri and others[2] and sets at rest the doubt whether Siddharaja gave this title[3] or his predecessor *But another tradition of Abhayadeva suri advising* Siddharaja Jayasimha to prohibit animal slaughter on certain days may be right in as much as it is noted by Vijayasimha suri as early as samvat 1191 in his Dharmopadeśamāla vivarana[4]

This Maladhāri Abhayadeva suri is not to be confused with another Abhayadeva suri the commentator on nine Jaina Anga texts who belonged to another lineage of Śvetambara Jaina monks and whose age is c. 1072 1135 V S

[1] Cf श्रीगूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्र मन्दरीयह्र् ।
श्रीकर्ण विरुदं यस्य मलधारी व्यधाद्यत् ॥

Rajaśekhara s Prasasti of his Prakrit Dvādśryavṛtti composed in Samvat 1387

[2] Cf तस्य मलहारि नाम दिन्न कन्नेण नरवइणा । *Sadguru paddhati* of Padmadeva sūri *Peterson s Cat of Mss* (*Bombay Govt*) Vol V p 96

[3] Cf अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण गयणयारुहेण ज्ञयराडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । तयेण गयगयोआ आगतिकण दुक्करकारओ त्ति दिन्नं 'मलधारि' त्ति नाम ।

Vividha Tīrthakalpa of Jinaprabha sūri (Singhi series ed) p

[4] Cf यस्योपदेशान्निजदेशमध्ये सिद्धाधिप श्रीजयसिंहदेव ।
प्रधान्यीमुख्यदिनेषु नानाधाममहाकाय्याभिनन्दनामुन्नयम् ।

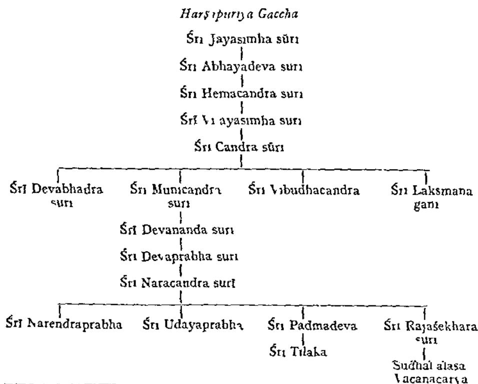
Peterson s Catalogue Vol V p 96

Also cf यो जयसिंहदेवो राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
कराविओ अमारि पज्जोसवणाईसु दिवसेसु ।

Munisuvrata Caritra of Śrīcandrasū ;
Peterson s Catalogue Vol V p 11

Mohanlal Desai has collected some more information about Abhayadeva sūri of Maladharī gaccha in his *Jaina Sahityano Samkṣipta Itihasa* (Bombay 1933) pp 227 ff Prthviraja I the son of Visaladeva or Vigraharaja III of Sambhara—Ajmer placed on the advice of this monk a golden *kalasa* on the top of a Jaina shrine at Raṇathambhor [1] Abhayadeva is also said to have been proficient in the science of mantra and tantra which he is said to have learnt from Viradeva At his request King Bhuvanapala ordered to be opened the doors the Jaina shrine of Mahavira at Gopagiri (Gwalior) entrance into which was stopped by local officers The famous image of Antarikṣa Parsva natha was installed in Vikrama Samvat 1191 by this monk and the (now famous) village of Sirpur (Śripura) was given as gift by king Elacha for maintaince of worship of this Jina [1]

Muni Caturavijayaji has reconstructed [2] the geneology of monks from Śrī

[1] Also see Praśasti of *Munisuvrata carita* by Śrī Candra suri in *Peterson s Catalogue* Vol V p 13 and Desai s *Jaina Sahityano Sankṣipta Itihasa* pp 229 30 for further information

[2] Muni Chaturavijaya *Vacanacarya Śri Sudhakalasa ane temi Guru parampara* Jainacarya Śri Ātmananda Centenary Commemoration Volume (Bombay 1936) Gujarati section pp 27 ff

Jayasimha suri and Śri Abhayadeva suri to Sudhakalasa on the basis of the praśastis of our text the Pandavacaritra of Śri Devaprabha suri Supasanaha carita of Lakṣmana gaṇi and such other works which is appended here [1]

Of the different monks referred to by Sudhakalaśa in the Praśasti of SUS Śri Naracandra suri is especially noteworthy Naracandra suri the disciple of Devaprabha suri was preceptor of the famous minister Vastupala on the maternal side and had taught Vastupala three Vidyas namely Nyaya Vyakarana and Sahitya as also works on Jaina theology etc Naracandra is further known as a writer on Jyotisa His scholarly Tippana on Nyayakandali of Śridhara is well known he wrote Prakṛtaprabodha a treatise on Prakrta grammar and a Tippana on the Anargharaghava of Murari Naracandra also composed a Katharatnakara also known as Katharatnasagara Peterson has also taken notice of a manuscript of Caturvimsapti Jina Stotra by Naracandra suri the praśasti of which quoted in his Catalogue Vol V p 96 especially deserves comparison with the accounts of monks of Harsapuriya gaccha given by Sudhakalasa [2] But it is Sudhakalasa who for the first time tells us that Naracandra suri was proficient also in the science of Saṅgita [3] We can therefore expect Sudhakalasa to have received old tradition on Sangita from his own line of monks as well as from others in Western India

The references to the activities of these monks of Harsapuriya gaccha cited here clearly show that their main fields of activity and vihāra were Gujarat Saurashtra Rajasthan and parts of Madhya Pradesha It is therefore natural to suppose that in the work of Sudhakalasa we obtain a fairly old tradition about Saṅgita in Western India and parts of Madhya Pradesa His work is therefore a valuable landmark in the history of Indian Sangita

The SUS was composed in 1406 Samvat i e 1350 A D But his original bigger work was composed in 1380 Samvat = 1324 A D The Sangitaratnakara of Śarṅgadeva was composed in c 1250 A D [4] It is therefore obvious

---

[1] For further remarks about monks referred to in the geneological table see Muni Caturvijaya s paper *op cit* and Desai s book *op cit*

[2] For detailed notes on Narcandra suri and his works Narendraprabha sūri Udayaprabha sūri and others see Sandesara B J *Literary Circle of Mahamatya Vastupala*

[3] Agarchand Nahata has noted on the evidence of Upakeśagaccha—Prabandha that Devagupta sūri was proficient in playing on the viṇā The Jaina Sangha did not like it but rather than giving up viṇā Devagupta gave up his leadership of monks and went away to Laṭa country—*Jaina Satya Prakāśa Vol X no 9*

[4] Ramakrishna Kavi *Bharatakosa* (Tirupati 1952) Introduction p V Also see M Krishnamacariyar *Classical Sanskrit Literature* pp 852 853 assign-

that we obtain, in the SUS., a tradition from W India, almost contemporary with that of the Saṅgītaratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of the Deccan, Karnāṭaka etc. for c. 13th century A.D The SUS. should, therefore, be useful to students of the history of Saṅgīta

One more work composed by Sudhākalaśa is preserved for us. It is a small lexicographical text entitled *Ekakṣara-nāmamālā*,[1] of 50 verses, already published. In the last verse of this work Sudhākalaśa says that he is the disciple of Śrī Rājaśekhara of Maladhāri gaccha

Rājaśekhara, it must be remembered, is the famous author of *Caturvimśati-prabandha*, also known as *Prabandhakośa*, composed in 1405 V.S. (1349 A D.). Besides the above, this great monk has composed *Nyayakandalīpañjikā* (1385 V.S), a *Vṛtti* on Hemacandra's Pkt. *Dvyāśraya-kāvya* (1387 V S.), *Ṣaḍdarśanasamuccaya*, *Caturasītikathā*, *Dānaṣaṭtrimśika*, *Ratnakarāvatārikā pañjikā*, *Kautukakathā* or *Anekārthasamgraha*, *Syādvādakalikā* and *Vinodakathā*, the last being a collection of humorous tales.

It will be seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst the Jaina monks, was a disciple of a great scholar and belonged to a line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly The fact that Sudhākalasa was given the title of *Vācanācārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for, the (unpublished) *Kahāvali* says that Vādi, Vācaka, Kṣmāsramana, Divākara etc. are *ekārthavācī* terms.[2]

Jaina Writers on Saṅgita

The contribution of Jaina writers to the science of Indian Saṅgita is not well known. Long ago, the late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Shastri, edited, in the Trivandrum Sanskrit Series, No. LXXXVII (Trivandrum, 1925), a work, *Saṅgitasamayasāra* of Saṅgītākara Śrī Pārśvadeva from a single ms. in Malayalam characters in the Punjar Palace collection. *The printed text ends with the ninth chapter*, the colophon being—इति श्रीमदभिनवभरताचार्यमरविमलहेर्मणार्यनिषापुत्र

ing Śārngadeva to c 1132-1169 A D O. C. Ganguly, *Rāgas & Rāginis* (cheaper ed, 1947), Intro. p 37, assigns him to c. 1210-1247 A D.

[1] Published in *Anekārtharatnamañjuṣā*, pp 119 122, edited by H. R. Kapadia, Devacand Lalbhai Jaina Pustaka Sangraha, No 81 (Bombay, 1933). Also as app. on pp. 236 ff, to *Abhidhānacintamani-Kośa*, ed. by Ācārya Vijayakastura sūri (Ahmedabad, V.S. 2013).

[2] Quoted and discussed by U. P. Shah, in *Jaina Satya Prakāśa* (Ahmedabad), Vol 17, p.

श्रुतिज्ञानचक्रवर्तिसङ्गीताकरनामधेयपार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे तालपदप्रत्ययलक्षणं नाम नवमधिकरणम् ॥ Ramakrishna Kavi, in his *Bharatakośa*, Intro, pp. vii viii writes· "The author is a Jaina who lived in 1300 A D, and the work of Saṅgītasamayasāra is in ten chapters. It was published in Travancore, the first one and a half chapter of the second are not found. ...." The first verse quoted by Śrī Kavi is, therefore, missing in the printed text as also the following verse (quoted by Kavi) which probably is from the praśasti at the end of the tenth chapter—

श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कला-
गौरी यज्जननी लसद्गुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।
यश्चेतो जिनपादपद्मयुगलध्यानैकतानं सदा
सङ्गीताकरधीमतो विनयते तस्यैव सेऽयं कृतिः ॥

Singha Būpāla, the first commentator on Saṅgītaratnākara has quoted many verses from Pārśvadeva's work. The age assigned by Kavi, namely, c. 1300 A D. may, therefore, be roughly correct [1] Pārśvadeva, however, does not refer to Śārngadeva, though he refers to Matanga, Kohala, Pratāpa and Dattila, as also Matrgupta, Bhoja, Someśvara and Paramardi. V. Raghavan suggests that his date falls between 1165 and 1330 A.D.[2] A colophon quoted by Krishnamachariyar is noteworthy—

श्रीमदभयचन्द्रमुनीन्द्रचरणकमलमधुकरायितमस्तक महादेवार्यशिष्य-स्वरविमलविद्यापुत्र-सम्यक्त्व-चूडामणि-भरतभाण्डीकभाषाप्रवीण-श्रुतिज्ञानचक्रवर्ति-सङ्गीताकरनामधेय पार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयसारे ॥

The above shows that Pārśvadeva was a pupil of Mahādevārya, a disciple of Abhayacandra Muni There are more than one Abhayacandra known to Digambara Jaina traditions and it is difficult to identify our Abhayacandra. That Pārśvadeva was a Jaina cannot be doubted from the verse quoted by Kavi in his Intro (p V) to Bharatakośa. Pārśvadeva does not seem to be a Śvetāmbara writer as no Pārśvadeva or Pārśvacandra as a pupil and grand-pupil of Mahādeva and Abhayacandra *respectively is known to Śvetāmbara* traditions. That Pārśvadeva was a Digambara Jaina is further suggested by his reference to a *Digambara sūri* in the following verse—

[1] V Raghavan, *Some Names in early Sangīta Literature*, Journal of Music Academy of Madras, Vol III. nos. 1-2, (1932), p. 30

[2] Source of Ms. not quoted, *Classical Sanskrit Literature*, p 855, and footnote 4 In note 5. *op. cit*, Krishnamachariyar refers to two mss of this work—(1) Descriptive Cat. of Skt Mss. in the Oriental Library, Madras, XXII, no 8751, and (2) Cat. of Skt Mss in Oriental Library, Mysore, no. 309 (called Saṅgītasārasamgraha). Also see, *Jinaratnakośa, I*, p. 409. O. C Ganguly *op. cit*, p 34, n. 1, refers to one more ms., No, 13028 in Madras Oriental MSS. Library.

केशबन्धौ करौ प्रोक्तौ तौ दिगम्बरसूरिणा ।
उत्तानवञ्चितौ किञ्चित् पार्श्वगौ निपताकरौ ॥

स० समयसार, ६ ८९, printed ed., p 63

The late Pandit Nārāyana Moreshwar Khare, himself a musician and a student of works on Indian Music, published an analytical study[1] of Pārśvadeva's text and has shown that probably Pārśvadeva lived in Karnāṭaka and that he generally follows the Deccan and South Indian traditions rather than North Indian, in Indian Saṅgīta

Pārśvadeva does not refer to Śārṅgadeva, and Sudhākalaśa does not refer to either Pārśvadeva or Śārngadeva. Probably Pārśvadeva and Sudhākalaśa were not far removed in age and Pārśvadeva seems to have been either a senior contemporary of Sudhākalaśa or somewhat earlier than Sudhākalaśa. Negative evidence is not of much use for us since Sudhākalaśa does not attempt to give a fairly comprehensive list of previous writers on music and merely makes a reference to "*Śailālmaja, Kohala Dattila, Bhoja and others*" in SUS, Chp 1. v. 4. But the comparative notes which I have given below the text, *e g* in Chp 1, will show that either Sudhākalaśa knew the work of Parśvadeva or both have drawn upon some common earlier sources It is not unlikely that a Śvetāmbara writer, inspired by a similar work of a Digambara monk conveniently omitted any references to Pārsvadeva along with many other writers including Śarngadeva

It may be noted that several later writers have composed Jaina-stavanas etc. in classical rāgas which shows their love of and acquaintance with classical music

Another noteworthy Jaina writer on Sangita is Maṇḍana, the author of *Sangita manḍana*, the Prime minister of Hoshang Ghori of Mālva He also wrote *Kāvya manḍana, Śṛngāra Manḍana, Sārasvata mandana, Manḍana Kādambarī-darpana, Campū manḍana, Alamkāra manḍana, Candravijaya-prabandha, etc*[2] Mss of some of the above texts were first noticed by C D Dalal in the Vāḍi-Pārśvanatha Bhānḍāra at Patan[3] The *Kavya mandana, Sangita mandana*

[1] *Gujaratamān Sangitanu Punarujjivan* (Navajivan Prakasan Mandir Ahmedabad, 1st ed, 1939), pp. 281-302 A sumanary of this discussion is published in Hindi in *Jaina Siddhānta Bhāskara* (Arrah) Vol X no 2 pp. 84 90 and Vol X no 1 pp 9 17.

[2] The Kādambarī-Manḍana, Campu manḍana Candravijaya Prabandha and the Alamkāra manḍana were published in *Manḍana Grantha-Samgraha*, published in Śri Hemacandrācārya Granthāvali (Patan, 1918 A D)

[3] *A Descriptive Catalogue of Pam leaf Mss in the Jaina Bhānḍāras at Pattan (G O.S. Vol 76)*, Intro p 50.

are dated in V S 1504 = 1447-48 A D As suggested by Gode, Mandana's writing activity should be assigned to c. 1400 to 1432 A D [1] The *Saṅgītamandana* is still unpublished Only one ms of this work, known as yet, and noted above is now in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñānamandir, Pātan, No 6795 It is on paper, size . 12 ins. × 4·5 ins, folios 52, written in Devanāgarī. It is partly damaged possibly due to some water spilt over it; pages stuck *together were later separated by somebody and in doing so some words are lost* for ever The end reads —

इति श्री-श्रीमालसोनगिरान्वयमण्डन-मण्डनविरचिते सङ्गीतमण्डने नृत्यपरिच्छेदस्तुरीयः ॥ छ ॥ छ ॥
सवत् १५०४ वर्षे । पौष वदि ८ गुरौ दिने । लेखक कायस्थ विनाइकदास ॥

Mandana, in Chp 1. v. 18 of his SM., refers to "Yāṣṭika, Lollaṭa, Viśākha, Matanga, Bhoja, Somanātha, Bharata and others" whose works he has referred to before composing SM. Elsewhere he also refers to *Hammīra Bhūpati, Muni* Purātana, Śailakanyā, Pārtha Bhupati Bhoja, Somanātha, Citraratha The *first Pariccheda begins with definition of Saṅgīta made of* Gīta, Vādya and Nṛtya, refers to mārgī and deśi gītas, etc and gives in its subdivisions, Piṇḍotpattiprakarana, Nadotpatti pra, Śruti-pra, Mūrcchanā lakṣaṇa, the different *Grāmas, Tāna pra, Varna lakṣana*, Alankāras, Jati lakṣana, Grāma rāgas, Bhāṣāṅgas, Upangās, Kriyāṅgās, Prasiddha rāga-lakṣaṇas, Gāyana doṣas, Gāyanaguṇas, Vaggeyakāra lakṣana, Śisyakāra, *Śarīra laksana*, Sada lakṣana, Ālapti, Sādagati, and Gamaka lakṣana The second Pariccheda on Gita, gives, in its subdivisions, Gaṇavarṇaprakarana, Paribhāṣā, Mātrka lakṣaṇa, Pañcatāleśvara-lakṣana, Prabandhās and Gīta Bhedas such as Āryā, Hayalīla, Gajalīlā, Hamsalīlā, Harivijaya, Cakravala, Jayamalā, etc, Talas, Svarakarana, Paṭakarana, Bandhakarana, Citrakarana, Tennakarana, Varttani, Vivarttanī, Ela lakṣanam, Jombaḍa-lakṣaṇam, etc., Śuddha suḍa, Sālaga sūḍa, Dhruva lakṣana, Manṭha and Prati Manṭha, Nihsāruka, Ekatālī, *Deśī* Prabandhas, like Caccari, Lahacāri and Dhammālī, the different Vṛttis like Kaiśiki, Ārabhaṭī etc., the Ritis, Gīta doṣas, 14 Gāna doṣas

At the end of the second chapter, Mandana introduces himself as the author of Campūmandana and Kāvyamandana which shows that the Saṅgītamanḍana *was composed after the above two works.*

The third chapter discusses the various Tālas, first the mārga-tālas, then the deśī-tālas. No *pāṭas* are given Mandana is styled as Kavirāja-Gajāṅkuśa at the end of chps 2 and 3

---

[1] P. K Gode, *Mandana, The Prime-Minister of Malwa and his works*, The Jaina Antiquary, Vol XI no 2, pp 25 ff., and *The Genealogy of Mandana, The Jaina Prime-Minister of Hoshang Ghori of Malwa*, in Studies In Indian Literary History, (Bombay, 1953), Vol. I, pp. 64-67

The fourtn chp. deals with Tāla-patākā, Prastāra, Naṣṭa, Uddiṣta etc., and then Nāṭya and Nṛtya, the 6 Angas, 6 Upāṅgas, 13 Śirobhedas, the Dṛṣṭis, Darśana-bhedas, Tārākarma, Puṭa-lakṣaṇam, Bhrū-lakṣaṇam, Nāsā-lakṣanam, Gaṇḍa-lakṣanam, Adhara-lakṣanam, Mukharāga-la., Kandharā, Pāṇi, Kriyā Bāhus, Asamyukta-hastas, Samyukta-hastas, Vakṣaḥ, Udara-lakṣaṇa, Pārśva-lakṣana, Kaṭi-lakṣaṇa, Ūru-lakṣana, Jamghā-la., Caraṇas, Anghri-lakṣaṇa, Sthānakas, Cārīs, Utplutikaraṇas, Bhramarīs, Deśī-Bhramarī-la., Golaka-krīḍā, Nṛtyābhyāsa-prakaraṇa, Pātra-lakṣaṇa, Śrī-Raṅga-mandapa, Sabhā, Sabhyas, Vṛndam, Vādyas, etc. This last chapter is called Nṛtya-Pariccheda.

The above summary of contents is given as the work is generally not known and was hardly available.

The Jinaratnakośa, Vol. I., p. 409, refers to following more works on the basis of Jaina Granthāvali published earlier. They are—Saṅgītadīpaka, Saṅgīta-Ratnāvali, and Sangītasahapiṅgala.

No other information is available about these works. They are supposed to be Jaina.

Saṅgīta In Ancient Jaina Works

It is not possible to give an exhaustive survey of references to Gīta, Vādya, Nṛtya etc. in Jaina Literature. But a few references given below will show that this study was not neglected by the Jainas

Sthānāṅga-Sūtra, the third Aṅga text of the Canonical Literature of the Jainas, refers to the seven svaras and their svarasthānas[1]—

से किं तं सत्त नामे ?

सत्त सरा पण्णत्ता । तं जहा—

सज्जे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे

रेवए (धेवते) चेव नेसाए सरा सत्त विआहिआ ॥ १ ॥

Note also the definitions of Ṣadja etc given by Abhayadeva in comm on above[2]

एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पण्णत्ता, तं जहा—

सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।

कण्ठुग्गएण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥ २ ॥

नासाए पंचमं बूआ दंतोट्ठेण अ रेवतं ।

भमुहक्खेवेण नेसायं सरट्ठाणा विआहिआ ॥ ३ ॥

These seven svaras are Jīvāśrita and Ajīvāśrita as under—

[1] *Sthānāṅga-Sūtra*, with comm of Abhayadeva, Vol. II (Āgamodaya Samiti ed., Bombay, 1920), pp. 393 ff.

[2] *Ibid.*, pp. 394 ff.

मत्त सरा नावणिस्सिआ पण्णता, त जहा—

सज्जं रवइ मऊरो कुक्कुडो रिसभ सर ।
हंसो रवइ गधार, मज्झिम च गवेलगा ॥ ४ ॥

अह कुसुमसमवे काले, कोइला पचम सर ।
छट्ठ च सारसा कुंचा नेसाय सत्तम गओ ॥ ५ ॥[1]

सत्त सरा अजीवनिस्सिआ पण्णत्ता त जहा—

सज्जं रवइ मुअगो गोमुही रिसहं सर ।
संखो रवई गधार मज्झिम पुण्ण झल्लरी ॥ ६ ॥

चउसरणपइट्ठाणा, गोहिआ पचम सर ।
आडबरो रेवइय महाभेरी अ सत्तम ॥ ७ ॥

We further obtain information about Svara lakṣaṇas in the following—

एतेसि ण सत्तसराण सत्त सरलक्खणा प० त जहा—

सज्जेण लभति वित्तिं कतं च ण विणस्सति ।
गावो मित्ता य पुत्ता य, णारीण चेव वल्लभो ॥ ८ ॥

रिसभेण उ एसज्ज, सेणावच्च धणाणि य ।
वत्थगधमलकार, इत्थिओ सयणाणि वा ॥ ९ ॥

गंधारे गीतजुत्तिण्णा, वज्जवित्ती कलाहिता ।
भवति कविणो पन्ना, जे अन्ने सत्थपारगा ॥ १० ॥

मज्झिमसरसपन्ना भवति सुहजीवनी ।
खायनी पीयनी देनी, मज्झिम सरमस्सितो ॥ ११ ॥

पंचमसरसपन्ना, भवंति पुढवीपति ।
सूरा सगहकत्तारो, अणेगगणणायगा ॥ १२ ॥

रेवतसरसपन्ना, भवंति कलहप्पिया ।
साउणिता वग्गुरिया, सोयरिया मच्छबधा य ॥ १३ ॥

चंडाला मुट्ठिया सेया, जे अन्ने पावकम्मिणो ।
गोघातगा य जे चोरा, णिसाय सरमस्सिता ॥ १४ ॥

Then the text gives the three Grāmās and their various Mūrcchanās—

एतेसि णं सत्तण्हं सराण तओ गामा पण्णत्ता, तं०—

सज्जगामे मज्झिमगामे गधारगामे, सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पं० तं०—मंगी कोरव्वीया य हरी य रयणी य सारकंता य । छट्ठी य सारसी णाम सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥ मज्झिमगामस्स णं सत्त

[1] *Cf Saṅgīta Makaranda* 1st pāda 11 13 14 p 2

मुच्छणातो पं० त०—उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । आसोक्ता य सोवीरा, अभिरु हवति सत्तमा ॥ १६ ॥ गधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पं० तं— णन्दी तु खुड्डिमा पूरिमा य चउत्थी य सुद्धगंधारा । उत्तरगधारावित, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥ सुट्ठुत्तरमायामा सा छट्ठी णियमओ उ णायव्वा । अह उत्तरायता कोडीमातमा सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥

The theory of the origin of the seven svaras is interesting —

सत्त सराओ कओ संभवति गेयस्स का भवंति जोणी । कतिसमता उस्सासा कति वा गेयस्स आगारा ॥ १९ ॥ सत्त सरा णाभीतो भवति [1] गीतं च रुयजोणीत । पादसमा उस्सासा तिन्नि य गेयस्स आगारा ॥ २० ॥ आइमिउ आरभंता समुव्वहंता य मज्झगारंमि । अवसाणे तज्झवितो तिन्नि य गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥

Abhayadeva commenting on this section of the Sthānānga (which is called 'svaramaṇḍalam', Sthānānga, 7. 3 sū 553), notes—स्वरविशेषा पूर्वगते स्वरप्राभृते भणिता । अधुना तु तद्विनिगतेभ्यो भरतवैशाखिलादिशास्त्रेभ्यो विज्ञेया इति । It was believed that there was a special section or a book called स्वरप्राभृत which was part of the lost Pūrva texts. A comparison with the names of mūrcchanas given by the Sthānānga with those given by the Saṅgītamakaranda or the Saṅgītaratnākara will show the difference between these traditions

The Sthānānga sūtra, op. cit , further refers to the 'guṇas' and 'doṣas' of Gīta. The last verses are noteworthy—सामा गायइ मधुर काली गायइ खर च रुक्ख च । गोरी गायति चउर काण विलंब दुतं अधा ॥ ३० ॥ विस्सर पुण पिंगला ॥ तंतिसमं तालसम पादसमं लयसम गहसमं च । नीससिऊससियसमं संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥ सत्त सरा य ततो गामा, मुच्छणा एकवीसती । ताणा एगूणपण्णासा समत्त सरमंडलं ॥ ३२ ॥

Seventy-two arts (*kalās*) are frequently mentioned in early Jaina texts like the Nāyādhammakahāo, Rayapasenaiya sutta etc. These include dancing (*naṭṭa*), singing (*gīya*), instrumental music (*vāiya*), vocal music (*saragaya*), drum music (*pukkharagaya*) etc. Timing in music (*samatāla*) is also referred to [2] The heavenly *gīta*, *vādītra* and *nṛtta* (*divve gīe divve vāie divve naṭṭe*) are referred to in the Rāyapasenaiya, (Pt. Bechardāsa's ed , 65, p 135).

[1] Cf. with this the verses from Māṇḍukyaśikṣā and Nāradaśikṣā quoted and discussed in *Historical Development of Indian Music*, (by Swāmī Prajñānanda, Calcutta, 1960), pp. 25 ff

[2] *Rāyapaseṇaiya-sutta*, ed. by Pt. Bechardas (Ahmedabad, V S 1994), 211, p. 340. Also see, *Nāyādhammakahāo*, 1 (N V. Vaidya s ed) 1-23, p 42, *Samavāyānga sūtra*, Amulya Candra Sen, *Social life in Jaina Literature*, *Calcutta Review*, March, 1933; J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in Jaina Canons*, pp. 172 ff. For references to Śukranīti, Bhāgavata Purāna Jayamaṅgalī on Kāmasūtra etc., see, Durgadatta Tripathi, *The 32 Sciences & 64 Arts*, *Journal of Indian Society of Oriental Art*, Vol XI (1943), pp. 65 63

Music was accompanied by pipes (*vamsa*), vīṇā (*tanti*), clapping (*tala*) and rhythmic beating (*talalaya*), following instrumental music.[1]

Various musical instruments (*tuḍitāni, tūryāni*) are referred The Rāyapasenaiya sutta, refers to sixty musical instruments, in the next section.[2] H. R. Kapadia has collected a number of references to musical instruments from Jaina literature, in a series of articles contributed to the Journal of the Oriental Institute, Baroda [3] As shown by him, the Jaina Canonical works like the Rāyapa₀., Jivājivābhigama sūtra, and the Sthānāṅga sūtra classify musical instruments under तत, वितत, घण and झुसिर (शुषिर) and occassionally as आततवितत The various texts quoted or referred to by Kapadia incidentally demonstrate the fact that Jaina writers were often conversant with music and musical instruments

Equally interesting are the various references to Dance and Dramaturgy in Jaina literature. The *naḍas (naṭas)* and *naṭṭas (narttakas)* are referred to in Jaina canons *e g* in Rayapa₀., 1, p 4 In the Nāyāddhammakahāo[4] we are told that Meghakumāra, after marrying eight girls, passed time happily in his palace, having before him plays of 32 performers, accompanied with song and music of drums played by damsels The Rāyapasenaiya sutta, 66-84, describe thirty two kinds of *nāṭya* performed by Suryābhadeva before Mahāvīra The list is interesting as most of them are dance dramas, and not mere dramas, they include various types of dances, maṇḍalas etc J C Jaina[5] has given an analysis of the list given in the Rāyapasenaia which, for the interest of students of Sangita, is outlined below —(1) The First dance drama, shown with accompaniment of orchestral music, representing eight auspicious symbols, *viz*, svastika, śrivatsa, vardhamānaka nandyāvarta, bhadrasana, kalaśa, matsya and darpaṇa. (2) In the second were shown *āvaḍa, paccavaḍa, seḍhi, paseḍhi, sotthiya, sovatthiya, pūsa, māṇavaka, vaddhamānaga, macchaṇḍa, magaraṇḍa, jāra, māra, phullavali paumapatta, sāgarataranga, vasantalatā, etc.* (3) In the third, *īhāmiga, usabha, naraturaga, makara, vihaga, kinnara, vanalayā*, etc., (4) In the fourth were shown, *egao vanka, egao cakkavala, duhao cakkavāla, cakkaddhacakkavāla*, etc.

[1] *Rayapa₀, op cit*, 63 The whole passage is noteworthy—तं ते ? उरेण मंद सिरेण तार कंठेण वितार तिविहं तिसमयरेयगरइय गुजावंककुहरोवगूढ रत्त तिठाणकरणसुद्ध सकुहरगुंजतवंस-तंती-तल ताल-लय-गह सुसंपउत्त महुर सम सललिय मणोहरं मिउरिभियपयसंचार सुरइ सुणइ वरचारुरूव दिव्व नट्टसज्ज गेय पगीया वि होत्था

[2] *Rayapa₀*, 64 pp 133 134, also 59, pp. 125-128

[3] H R Kapadia, *The Jaina Data About Musical Instruments*, Journal of the Oriental Institute, Baroda Vol II pp 263 276, 377-387, Vol III pp 186-195 Vol IV pp 372 392

[4] *Nayadhammakahāo* 1 24, p 23—तए ण से मेहे कुमारे उप्पि पासायवरगए फुट्टमाणेहिं मुइंगमत्थएहिं वरतरुणिसंपउत्तेहिं बत्तीसइबद्धएहिं नाडएहिं विहरइ।

[5] J C Jaina *Life in Ancient India as depicted in the Jaina Canons*, pp 184 ff

(5) In this were shown representations of *āvalis* such as *candāvali, sūrāvali, valiyāvali, hamsāvali, egāvali, tarāvali, muttāvali*, etc., (6) In this were shown sun-rise and moon rise, (7) movements of the sun and the moon, *candāgamana, sūrāgamana*, (8) lunar and solar eclipses, (9) setting of the sun and the moon, (10) This showed the *candamandala, sūramandala, nāgamandala, jakkhamandala, bhūtamandala, gandharvamaṇḍala*, etc., (11) the gaits of *usabhamandala, sihamandala, hayavilambiya, gayavilambiya, hayavilāsiya, gayavilāsiya*, etc., (12) *sāgarapavibhatti* and *nāgarapavibhatti*, (13) This showed the drama of *Nandā* and *Campa*, (14) it showed *macchandapavibhatti, moyarandapavibhatti*, etc., (14 to 19) showed representations of letters 'ka' to 'na,' 'ca' to 'ña' etc, upto 'ma', (20) then, *asoyapallavapavibhatti, ambapallavapavibhatti*, etc, (21) It represented *paumalayapavibhatti, asoga, campaka, vāsanti*, etc., (22) *Duya (druta)*—dance, (23) *Vilambiya* dance, (24) *Duyavilambiya* dance, (25) *Añciya* dance, (26) *Ribhiya* dance, (27) *Añciyaribhiya* dance, (28) *Ārabhaḍa (ārabhaṭa)* dance, (29) *Bhasola* dance, (30) *Ārabhaḍabhasola* dance, and (31) *Uppayanivayapavatta, sankuciya, pasāriya, rayaraiya, bhāntasambhānta* dance, (32) The last dance drama represented the story of Mahāvīra's life.

Instances can be multiplied like this from the whole of Jaina literature. The Niśītha-Bhāṣya, 16. v. 5101, is especially noteworthy: णट्ट होंति अगीय, गीयजुय तु त णाडय होइ । on this the Cūrṇī is—गीतेण विरहितं णट्टं, गीतेण जुत्तं णाडगं । गीयं चउव्विहं—ततिमन्तालसमं गहसमं लयसमं च ।[1] It also refers to various musical instruments in Uddeśa, 17, sūtrās 135-138.[2] The *Angavijjā* again refers to instruments like *vīṇā, Masūrakā, Pakhara, Daddaraka, Ālingā* and *Murava*,[3] and to *Gāyaka, Gitakāri*, and *naṭṭaka*.[4]

The very popular story of Kośā and Sthulibhadra is noteworthy. It is found in the fairly old Jaina texts. Sthulibhadra lived c. 150-219 year after Mahāvīra, and was a great Jaina monk. Kośā is said to have 'danced on a needle.' It is generally called 'sūcī nṛtya' and is interpreted as dancing on the point of a needle, as it would suggest a superhuman performance.[5] But originally Kośā's dance might have included *sūcī cāri* and *karaṇas* like *sūcī, ardha-sūcī and sūci-viddham*. There is also an *anga hāra* known as *sūci-viddha*

---

[1] *Nisitha-Sūtram* (pub. by Sanmati Jñāna-Piṭha, Agra 1960), Vol IV, p. 2.

[2] *Ibid.*, *pp.* 200-201.

[3] *Angavijjā*, ed. by Muni Punyavijayaji (Prākṛt Text Series, no 1, Vārānasī, 1957), p. 230.

[4] *Ibid.*, pp 230 and 91.

[5] For details, see, for example, *Āvaśyaka Cūrṇi, Pūrvabhāga*, pp. 554-55; *Pariśiṣṭa-parvan* of Hemacandra, sarga 8, Uttarādhyayan Ṭīkā, 2.29 ff

The *Vasudevahindi* p 293 also refers to *suci nātya (sūi naṭṭam)* A special type of dance associated with *Kulikaṇalaka* is referred to in another context[1] B J Sandesara suggests It appears from the reference that the girl used to dance until the water filled in a Nālikā or water clock had slowly trickled out This must have taken 24 minutes as that is the meaning of Nālikā or Ghaṭi in Sanskrit At the end of the concert the dancing master used to bathe the girl with water with which the Nālikā was filled It appears that keeping time was very important in this type of dance[2] In the same text are a few other references to musical concerts (pp 151 155 56) *Gandharva Veda or Science of Music* and its two expert teachers Sugrīva and Jayagrīva as also the two mythical teachers Nārada and Tumburu are referred to The pupil was given a lute and lute stick of sandalwood to begin his lessons (p 126) We are told that Caṇḍalas used to sell lutes or vīnās (p 124)[3] A graphic description of a dancing performance by one Vasantatilakā is especially noteworthy[4] As Vasudevahindi dates from c 4th 5th century A D it is interesting to find reference to hasta bhṛkuṭi bimba nayana samcarana hasta karana etc in the above reference

Saṅgītopaniṣatsāroddhāra

The SUS is divided into six chapters (adhyāyas) The detailed contents of the text given elsewhere in this book give an idea of the different topics discussed They also suggest that the original work Saṅgītopaniṣad must have been a fairly big comprehensive text like the *Saṅgītaratnākara*

Chp I—The first adhyaya of SUS praises *gīta* and defines *deśi* Mārgī gīta is omitted in the SUS The origin of *piṇḍi* in vv 11 ff is also known to other writers The word *Cehali* in v 19 is interesting its modern Hindi equivalent is *Celāla* For an explanation of *Cehala* see *Sangītaśastra* by K Vasudeva Shastri (Lucknow 1958) p 231 The *nādotpatti* given in this chp is

---

[1] *Vasudeva Hindi* p 101 cf —तहिं नालियागलर्णेई सञ्चा नट्टविही उवन्भियव्वा। हिरण्णाए दरिसिया। उज्झय परिक्खए सम्मत्ते सुहिरण्णा नसेउ पयत्ता। कुंदिसेणो ढिनो संवरस पुरओ नयसेणेण मणिओ —अवसर पक्कासं। सा भणइ—एए मम पेच्छगा पेच्छति। निदीए नसिया महिरण्णाए बत्तिमनट्टमेया। नालिगामेसेण उन्एण ण्हविया।

[2] *Journal of the Oriental Institute* Vol X no 1 pp 12 13

[3] For other references to Nāṭaka dancers dramatic performers etc see *Vasudevahindi* pp 325 352 365 366 292 31 for playing on vīna etc *ibid* pp 127 133

[4] Cf —ततो तम्मि मणोरह सगीह नट्टपत्थे भूमिभाए वयलायण्णसिंगाराभरणविलासावेसमहुरभणियणट्ट सथ सरथोवन्ट्टिपयनिक्खेव वण्णपरिग्गहय ह थभमुहापमुह, बिब्बोय-णयणसचारणजुत्त, पस थनाट्ट भमुअ, हत्थकरणसचारणविह विहत्त, ततो सर-ताल गीयसद्दसम्मीस सा पणच्चिया वसततिलया। *Vasudevahindi* p 28

very similar to that in the Saṅgītasamayasāra etc. as shown in foot-notes (text of SUS, pp. 4-5). Next we find two divisions of gīta into nibaddha and anibaddha, nibaddha being further divided into prabandha,[1] vastu and rūpaka. The various prabandhas are named and we are told that both writers and singers of prabandhas have now become rare. Rūpaka is defined, and a comparison with verses from Saṅgītasamayasāra, quoted in footnotes, SUS. text, pp 7 8 will show the close analogy between both passages. Next, the six angas, viz., svaras, rāgas, tālas, tennas, birudas and pātapādas are explained. Then the divisions of Jātis, Rupaka, Sūḍas[2] are given. Next are treated the Dhruvas,[3] Manṭhas, Pratimanṭha Nissāruka, Rāsaka, Ekatālī etc.[4]

Chp. II—The second chapter, known as *Prastārādi-sopaśraya tālaprakasana adhyaya* first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and nāṭakas (dramas and dance-dramas) from the *Śankha nidhi*, one of the mythical nine nidhis of a Cakravartin. Others believe that saṅgīta originated from Hara or Śiva. Then begins the treatment of tālas, first, the kālamāna or mātras are given. The SUS differs from the general tradition by taking *virāmi* = ⅛ *mātra* instead of ¼ mātra.[5] The prastāravidhi naṣṭa uddiṣṭa and kalita are discussed. It is said that tālas are innumerable, out of these, a few named and described by earlier exponents (*pūrva sūribhih*) are described in the SUS. The Saṅgīta-ratnakara, chp 5, classifies tālas into mārga- and deśi-tālas, the SUS omits the mārga-tālas. Śārngadeva discusses in all 120 deśi-tālas, the SUS. gives only 73. Of these, no 25, referred to as manṭhaka-pratimanṭhāḥ can be taken as two tālas in which case the total number of SUS. tālas would be 74, including the last one, *Pṛthvīkuṇḍala or Tālaratnākara*, which, as Sudhākalasa himself states, is his own innovation. The SUS. does not give tālas like Dvitīyaka, Caturthaka, Pañcama, Pratyaṅga, Yatilagna, Man-

[1] The various prabandhas are discussed in detail with citations of examples from Sanskrit, Prākrt, Apabhramśa, old Marāthi, old Kannad, old Lāṭa bhāṣa, in the *Mānasollāsa*, Vol III (G O. Series—In Press) adhyāya 16, vimsati 3, pp. 32 ff.

[2] The *uttamottama-sūḍa* or *sālaga sūḍa* of SUS. is called *Salasūḍa* in *Saṅgītasamayasāra* (henceforth SSR.), p 30 cf. with SUS. p 8, v 50, the SSR. p. 38, v. 191. Also see, *Bharatakośa*, p 968.

[3] *According to SSR. p 38, there are eleven dhruvās whereas the SUS.* gives sixteen. A few names in the two lists are common. Also see, *Bharatakośa*, p. 302 and pp. 857-858.

[4] See, *Bharatakosa* under Manṭha, Rasaka, etc.

[5] Also see, *Bharatakośa*, p 617 for another tradition quoted from Vema. *Saṅgītaratnakara*, (*ed by Pandit S. Subrahmanya Shastri, Adyar, 1951*), Vol. III. Chp. 5, comm. of Kallinātha on p 141.

th ka Dheṅki Dombuli etc. given by the Saṅgitaratnākara The Saṅgītacuḍāmani refers to 101 talas the Saṅgitamakaranda gives the same number In the Ad bharata and Bharatarnava 108 talas are noted

What is especially noteworthy about the SUS is the fact that it gives paṭas or paṭaiarnas (Bola in modern usage) of each of these tālas We have noted above our difficulty in editing this part of the text Since the SUS is based upon a bigger work composed in the end of the fourteenth century A D we have here a very early tradition of paṭas which are not found in works like the Saṅgīta ratnakara Sangitasamayasāra and Bharatarnava

Chp III—This third chapter is known as *Ganasvara ragadiprakāśana adhyaya* The origin of Pinda and its being made up of Brahma Viṣṇu and Mahesvara is described according to Brahmanical traditions known to other works Kalita is discussed and in the treatment of Ganas a work *Cuḍamani* (text p 56 v 23) is referred to The *Bharatakosa* p 693 refers to only one work *Saṅgita Cudamani* of Jagadekamalla which is now published in the G O Series Vol CXXVIII (Baroda 1958) Another work *Saṅgita Cudamanisara* of Kerala tradition is also referred to by the *Bharatakośa op cit* which seems to be still unpublished but which probably contains pp 58 68 of the G O S edition of the Sangita Cūḍamani. The published text being incomplete it is difficult to say with certainty that the SUS refers to the Sangita Cūḍamani of Jagadekamalla but it is indeed very likely that this is the text intended by Sudhākalasa since no other work called Cuḍamani is known hitherto The Sangīta-Cudamaṇi of Jagadekamalla was an important text composed in c 1138 1150 A D and as noted by Velankar Shastri Parsvadeva has also borrowed from it in his Sangitasamayasara [1]

Laksanas of various svaras are further given in this chapter then are discussed laksanas of gramas murcchanās tanās and list of srutis [2]

The list of *srutis* given in the SUS differs from the lists of Sangita makaranda [3] Saṅgitaratnakara and Natyasastra In the printed text SUS p 62 v 68 there is a misprint *prasannamadana* should be read as *prasanna*

[1] *Sangita-Cudamaṇi* ed by Pandit D K Velankar Prastavana (Sanskrit) p 3

[2] There is misprint on p 62 of the text Read इति श्रुतिलक्षणम् for इति श्रुतिलक्ष्म् after v 70. Also in v 72[a] read नैरजातय for जावजलय

[3] See *Sangitamakaranda* (G O S no XVI) Intro p VI and p 8 vv 78 84 *Sangitara* Vol I Chp 1 vv 27 ff Also see Pandit Omkārnath Thakur *Praṇava Bharati* (*Kasi* 1956) pp 38 55 for a discussion on srutis and *Bharatakośa* pp 682 83 955 56

madana or *prasanna vadana* But the total number of śrutis given in the SUS would be 21 unless we take *para* in v 68[a] as a name of a śruti

Next six principle ragas are discussed along with their bhasas For a discussion on classification of ragas according to various texts see O C Ganguly *Ragas and Raginis*, and its various appendices *It may however be noted here that the SUS is the earliest known datable work giving iconography of different ragas* The oldest known miniature raga paintings of Western India from a paper ms of c late fifteenth have been published by Sarabhai Nawab in his *Masterpieces of Kalpa sutra Paintings* figures 1 42, pp 1 7 and some early Gujarati raga paintings in *ibid* figures 43 50, pp 8 11 assigned by him to late sixteenth century A D

The various angas upangas etc of the different ragas are referred to in a summary way The Ragas are not discussed in detail in this abridged version but probably Sudhakalaśa did so in his bigger work The alankaras discussed next may be compared with the *Brhaddesi* [1] Our text refers to 18 alankaras according to traditions of the Gaurimata the treatment of alankaras in SUS differs from that in the Sangitaratnakara adhyaya 1 prakarana 6

Chp IV—The fourth chapter known as *Caturvidhavadyaprakasana adhyaya* deals with four types of musical instruments *tata ghana susira anaddha* [2] The view about *panca-sabdah* or five types of *nadas* given in v 5 may be noted and compared with that of Sangitamakaranda etc Names of various vinas are given as also of the vina pranas and alaptis It is said in v 24 that instruments like *pattauja* which are played by fingers are included in the *tata* class Now *pattauja* if it is similar to *pakhavaja* would come in *anaddha* class rather than the *tata* class Now vv 91 92 in this chapter would suggest that *pattauja* is a variety of *pataha* and is to be included in the *anaddha* class [3] It is probable that ms P is right in omitting v 24 altogether from this chapter

The text gives an interesting mythical account of the origin of *muraja* which (according to Jainas is from the *śankha nidhi* but) was first made by Śiva according to popular belief, from the skin and entrails of the demon *mura* killed

[1] *Brhaddesi* of Matangamuni (Trivandrum 1928) pp 35 44

[2] This may be compared with the earlier Jaina classification into तत, वितत, घन and सुषिर given in *Sthananga sutra Jivajivabhigama sutra etc* and the commentary of Abhayadeva on *Viyahapannati* 5 etc discussed by Kapadia H R in *Journal of the Oriental Institute* Vol II pp 264 ff The *vitata* of earlier writers is *anaddha* of Hemacandra and others But Malayagiri Suri strikes a different note for which see Kapadia H R, *ibid p* 266

[3] For *avuja* also see *Aavrapatam* (Madras 1957), chp 31 p 57

by Rudra himself For the origin of muraja from murāsura also see Cikka's account quoted in Bharatakośa p 499

Chp V—This chp is called *Nṛtyapaddhati prakaśana-adhyaya* and is devoted to dancing which is one of the essential elements of Indian Saṅgita According to our author Nṛtya is desired on occassions like entry (praveśa in a house palace or city) pilgrimage annointment of a king marriage and festivals like that of birth of a son It is said that Brahma first taught Nṛtya to the sage Vasiṣtha at the request of Indra Vasiṣṭa conveyed it to his hundred sons At the request of Indra Nṛtya composed of lasya and tandava was taught to Rambha Urvasi and others According to Sudhakalaśa Nṛtta is nara kṛta mainly performed by males Nṛtya is nari kṛta or perfomed by females whereas Natya and Nataka are said to be performed by both males and females [1] The *lasya* originating from Gauri is said to be endowed with delicacy and grace (*sukumaram*) while the *tandava* created by Rudra is *viṣamam*, terrific or void of the delicacy [2] The lasya was later communicated to Uṣa the daughter of Bana In the heavens Gandharva Viśvavasu having studied *Nṛtya* taught it to Citraratha who in turn instructed Partha Arjuna again taught this to

[1] For an account of and discussion on various theories regarding origin etc of Natya Nṛtta and Nṛtya see, K M Varma *Natya Nṛtta And Nṛtya their Meaning and Relation* (publ by Orient Longmans Bombay Calcutta Madras 1957)

[2] Cf ये गीतका । सुभ्य ने मम्यन्नृत्तविभागका । दवेन चापि सम्प्रोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ॥ नियमयाग माश्रित्य नृत्ततत्प्रवर्त्यतान् । प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ॥ *NŚ* 4 266-67 Vol I pp 180 ff Abhinavagupta's comm on these verses may be noted He writes—ताण्डवमिति सर्वं नृत्तमुच्यते । लास्याख्येन सन्निधौ गायनीवन्न्यायेन प्रवर्तते । Also see NŚ 4 259-266 and comm of Abhinavagupta on above op cit (G O S 2nd ed) pp 169 ff Bharata writes—रेचका अङ्गहाराश्च पिण्डीबन्धास्तथैव च ॥ सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा । तेनापि हि तत सम्यग्गानभाण्डसमन्वित ॥ नृत्तप्रयोग सृष्टो य स ताण्डव इति स्मृत ॥

Varma K R *Op Cit* pp 34 36 suggests on the basis of above passages of the NŚ that *tandava* means so far as Natyaśastra goes nothing but *nṛtta* But it seems that *nṛtta* is used in a wider sense by Bharata in the NŚ compare for example *NŚ* 4 302 314 Varma further states In a few places the word *sukumaraprayoga* occurs which obviously meant what we understand now by *lasya* This is further supported by the *SUS* saying सुकुमार तु तल्लास्यम् (Chp 6 V 9) Varma *op cit p* 35 suggests that the NS does not use the word *taṇḍava* in the sense of *uddhata* as has been suggested by Abhinavagupta in his commentary The *SUS* 6 9—सुकुमार तु तल्लास्य ताण्डव विषमात्मकम् । suggests to our mind correspondence with ललित and उद्धत of Bharata in *NŚ* 4 311 312 Vol. I p 201 For सुकुमार also see *NŚ* 4 303 p 197

Uttarā, the daughter of Virāta (—king) but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka, from Śiva through worship and propitiation It later became popular amongst human beings on this earth King Pālaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions

Sudhākalasa then explains *Nṛtya* as *gatrasya vikṣepah*, throwing of limbs (movements of limbs, dance) and derives it from √ *nrt* [1] and says that it is threefold according to *anga upanga pratyanga-bhedah* Then he goes on to enumerate the six divisions of each of the above three, along with their subdivisons In the foot notes to the text of this portion I have added a few comparative notes, giving references from Nāṭyaśāstra, Abhinaya darpana, Bharatārnava, Sangitaratnākara and Bharatakośa It is not possible to discuss in detail the various views on these topics in this short introduction

The various hastas, karanas etc, enumerated in the SUS may also be compared with those in the Orissi dance discussed in *Marga*, Vol XIII no 2 for March, 1960.

The *Viṣnudharmottara, third khanda*,[2] has several adhyāyas on Dancing. In chp. 26, it gives a list of 22 *asamyuta hastas*, omitting *ūrṇanabha* and *pakṣiruta* of our text. Some of the verses giving the names of hastas are very similar in both the Viṣnudharmottara and the SUS In the list of 13 *samyutahastas*, the SUS replaces *sunanda* for *avahittha* of the Visnudharmottara (heceforth referred to as VDh) The VDh gives 29 Nṛttahastas For further remarks on the number of different hastas according to different texts, see footnotes on pp 101, 110 of the text of SUS.

For sthānas and sthānakas discussed in this chp. also see VDh adhyayas 21-23 [3]

---

[1] This is also the meaning by Dhanika, commentator of Dasarupaka see also, Varma, *op. cit*, pp. 1-2, compare also the views of Vipradāsa, Kumbha and others, on *Nṛtta* and *Nṛtya*, quoted in *Bharatakośa*, pp 340-41, 875 76 Compare also *Sangitaratnakara*, 7. 1-33 for Śarngadeva's views on Nāṭya, Nṛtya, Nṛtta, Lāsya, Tāṇḍava, etc.

[2] *Viṣnudharmottara-Purāna third khanda*, Part 1 (G O Series, Vol CXXX, Baroda, 1958). The first part gives the text, ed by Dr Priyabala Shah. *Ibid, part 2* (G O Series) is in the Press and will be published shortly In the second part, pp. 56 ff., Dr. Priyabala Shah has described and discussed the different limbs, cāris, karanas etc. as given in the text

[3] *Op cit, part 1*, pp. 53 ff, and *part 2*, pp. 49 ff

Chp VI—The last chp entitled *nṛtyapaddhati prakāśana adhyaya* continues treatment of dancing from the previous chapter It begins with treatment of *karanas* in vv 4 ff and the author says that just as a raga is produced by (a certain) use of svaras gramas etc even so is produced a karana by (proper) use of positions of angas upangas pratyangas etc Each karana expresses several bhavas Karana is explained as co-ordination of hand and foot (*hastapada samayogah*) in the Natyaśastra 4 30 and in the *Viṣnudharmottara* adh 20 v 3, According to Abhinavagupta any movement of hand and foot is not karana but only that movement in which beauty enters can be called a karana [1] Śārngadeva adds movement of other limbs when he states *syat* = *kriya karapadader* = *vilasena* = *atrutad* = *rasa* । *karanam nrttakaranam Bhimavad* = *Bhimasenavad* ।[2]

Sudhakalasa says that *angaharas* are produced by karanas (text p 137 v 112—*karanairja utah*) The Viṣnudharmottara khanda III 20 36 also says so [3]

---

[1] Cf —हस्तपादसमायोग नृत्यस्य करण भवेत् ॥ *NŚ* 4 30 Abhinavagupta commenting on it writes—क्रिया करण । कस्य क्रिया । नृत्तस्य । गात्राणां विलासक्षेपस्य । हेयोपायविषयक्रियादिभ्यो व्यतिरिक्ता या तत्क्रिया करणमत्यर्थ । × × × × एतावदेवेहाधिक [यत्] सौन्दर्यानुप्रवेशेन सविलासत्व नाम । *NŚ (G O S 2nd rev ed)* Vol I pp 90 91

The following remarks of Abhinavagupta on हस्तपादसमायोग in *NŚ* 4 30 may also be noted—हस्तोपलक्षितस्य पूर्वकार्यवर्तिशाखाङ्गापाङ्गादे पादोपलक्षितस्य चापरकायगतपार्श्वकट्यूरुजङ्घाचरणादे सङ्गततयाऽत्रुटितत्वेन वृत्तियोजने । पूर्वक्षेत्रसयोगत्यागेन समुचितक्षेत्रान्तरप्राप्तिपर्यन्ततया एषा क्रिया तत्करणमित्यर्थ । *NŚ Vol I* p 90

[2] *Sangita ratnakara (Adyar ed)* 7 548-49 also see comm of Kallinātha on above op cit pp 191 192 Kallinatha writes—आदिशब्देन शिरोवक्षःपार्श्वकटीनां च ग्रहणम् । विविधा क्रिया । विलासेन अङ्गशोभया एवं विशिष्टा करपादादे क्रिया करणम् । तदेव नृत्तकरण स्यात् ।

[3] Angahara is generally explained as *angavikṣepah* cf for example Hemacandra *Abhidhana Cintamani* 2 196 Abhinavagupta explained it as—अङ्गाना देशान्तरे प्रापणप्रकारोऽङ्गहार । हरस्य चाय हार प्रयोग । अङ्गनिवर्त्यो हारोऽङ्गहार । *NŚ* vol I (G O S 2nd ed) p 89 Hemacandra in his own comm on the Abhi C n cited above notes—अङ्गानां हरणं स्थानात्स्थानान्तरनयन अङ्गहार अङ्गानां हार इव, शोभाजनकत्वात्, अथवा हरस्येव हारो हरणाभिनीतत्वात्, अङ्गसाध्यो हार अङ्गहार, स्थिरहस्तादिद्वात्रिंशद्भेद । Kumbha quoted in *Bharatakosa* p 787 says—अङ्गप्रयोगयोगेन ये हारा हरनिर्मिता । मध्यस्थपल्लवेन तेऽङ्गहारा स्मृता बुधै । Śārngadeva writes—अङ्गानामुचिते देशे हरण सविलासकम् । ॥ ७९० ॥ मातृकाभिरसम्भाव्यमङ्गहारोऽभिधीयते । यद्वा हारो हरस्याय प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृत ॥ ७९१ । *Sangita Ratnākara* (Adyar ed vol IV) 790-91 pp 252 ff Hammira borrows these verses from Śārngadeva Also see Sangītanārāyana Vipradāsa and Aśoka quoted in *Bharatakośa* pp 6-7 787 Compare also with *SUS* p 137 v 114 the following from *VDh*—द्वे नृत्तकरणे चैव भवेतां नृत्तमातृका ३७ । त्रिभि करणैश्चैव चतुर्भि खण्डक स्मृत । पञ्चैव करणानि स्यु सङ्घातक इति

According to NŚ. 4 17 ff., the angahāras were evolved by Taṇḍu at the bidding of Maheśvara Bharata enumerates 32 aṅgahāras and says that all aṅgahāras are accomplished with the help of karanas (*sarveṣāmangahārāṇām niṣpattih karaṇaih—NŚ 4 29*), the *prayoga* of angahāras is said to be depending upon—based on—karanas.[1]

The SUS descriptions of the karanas are not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. So also it is difficult to fully grasp the text of Bharata for an actor who wants to put the karanas in practice Fortunately the relief panels illustrating most of these karanas according to Bharata help us In the foot-notes I have quoted almost all definitions of karanas given by Bharata in NŚ. to enable the reader to find out points of agreement and disagreement between the traditions followed by Bharata and Sudhākalasa But the ambiguity or incompleteness of the descriptions of karanas in the SUS comes in the way of a complete comparative study. The SUS. tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in Western India during the thirteenth and fourteenth centuries.

It may be noted here that the famous Kalpa-sūtra ms. in the Shri Dayā-Vimala Bhāṇḍāra, Devasāno Pādo, Ahmedabad, contains several miniature illustrations (on borders of the different folios of this ms) of karanas, rāgas etc. It would be worthwhile publishing each of these paintings and comparing it with the dance traditions noted in the SUS and in the Saṅgītarāja—Nṛtyaratnakośa of Mahārānā Kumbha The above-mentioned Kalpa-sūtra manuscript probably dates from the fifteenth century A D. and would, therefore, be very useful for a comparative study with the SŪS. and for understanding of Bharata-Nātya traditions of Western India. I am appending here a comparative table of names, enumerated in order, of the various karanas as recorded in the *SUS.* and the NŚ , to show how such studies are essential and valuable.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ.*
1 Talapuṣpaputa	1
2 Valitoru	3
3 Apaviddham	4

स्मृत ॥ २८ ॥ षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा । करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता ॥ २९ ॥ *VDh*, 20. 37-39 (G O.S. ed.), p. 50. The VDh. again seems to have known NŚ. 4. 28-33.

[1] Cf —एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोग करणाश्रयम् ।
हस्तपादप्रचारश्च यथा योज्य: प्रयोक्तृभि: ॥ २८ ॥
× × × ×
षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृता. ॥ ३३ ॥
NŚ, 4 28, 33, vol. I. (G.O.S.), pp. 90-91.

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ*
4 Samanakham	5
5 Linam	6
6 Svastikarecitam	7
7 Mandalasvastikam	8
8 Recitam	(cf no 9—Nikuṭṭitam)
9 Nikuṭṭitam	(? cf no 10 Arddhanikuṭṭitam)
10 Kaṭividdham	11 (Kaṭicchinnam)
11 Arddharecitam	12
12 Vaksahsvastikam	13
13 Unmattam	14
14 Svastikam	15
15 Pṛṣṭhasvastikam	16
16 Diksvastikam	17
17 Ūrdhvarecitam	(cf no 18 Alatakam)
18 Kaṭisamam	19
19 Aksiptarecitam	20
20 Viksiptākṣiptakam	21
21 Arddhasvastikam	22
22 Añcitam	23
23 Bhujangatrasitam	24
24 Ūrdhvajanu	25
25 Nikuncitam	26
26 Bṛmhitam	(27? Mattalli)
27 Vaktramarecitam	(28? Arddhamattallī)
28 Recitanikuṭṭitam	29
29 Padapaviddhakam	30
30 Valitam	31
31 Ghūrnitam	32
32 Lalitam	33
33 Daṇḍapaksam	34
34 Bhujangatrastarecitam	35
35 Nupuram	36
36 Vaiśakharecitam	37
37 Bhramaram	38
38 Caturam	39
39 Bhujaṅgāñcitakam	40
40 Daṇḍarecitam	41
41 Vṛscikanikuṭṭitam	42
42 Kaṭirecitam	(43 Kaṭibhrāntam)
43 Latāvṛscikam	44

Name & Order—SUS	*Order of Name—NŚ.*
44 Chinnakam	45
45 Vṛścikarecitam	46
46 Aṁsāñcitam	(47 Vṛścikam)
47 Vakṣorecitam	(cf 48-Vyaṁsitam)
48 Pārśvanikuṭṭitam	49
49 Lalāṭatilakam	50
50 Krāntam	51
51 Kuñcitam	52
52 Cakramaṇḍalam	53 (but comparable with no 54 of Bharata)
53 Nitambasvastikam	?
54 Ākṣiptam	55
55 Talavilāsitam	56
56 Argalam	57
57 Vikṣiptam	58
58 Vartitam	?
59 Dolāpādam	60
60 Vinivṛttakam	62
61 Nivṛttam	61 (Vivṛttam, Nivṛttam)
62 Pārśvakrāntam	63
63 Pṛṣṭhakuñcitam	(cf. 64-Nistambhitam)
64 Śīrṣavalitam	(cf 65 Vidyutbhrāntam)
65 Atikrāntam	66
66 Vivartitam	67
67 Gajakrīḍitam	68
68 Talasaṁsphoṭitam	69
69 Gaṇḍasūcī	71
70 Parivṛttakam	72
71 Pārśvajānukam	73
72 Gṛdhrāvalīnakam	74
73 Sannatam	75
74 Sūcī	76
75 Arddhasūcī	77
76 Sūcīviddham	78
77 Vilolitam	(Cf. 79—Apakrāntam)
78 Sarpitam	81
79 Daṇḍapātam	82
80 Hariṇaplutam	83
81 Preṅkholitam	84
82 Nitambam	85

Name & Order—SUS.	*Order of Name—NŚ.*
83 Skhalitam	86
84 Karihastam	87
85 Prasarpitam	88
86 Siṃhavikrīḍitam	89
87 Siṃhākarṣaṇam	90
88 Pārṣṇisaṃghaṭṭitam	?
89 Upasṛtam	92
90 Talasaṃghaṭṭitam	93
91 Janitam	94
92 Patitotpatitam	?
93 Padorukṣiptam	?
94 Plutakrīḍitam	97
95 Uruvṛttam	98 (Urūdvṛttam)
96 Madanaskhalitam	99
97 Pādākrāntam	(Cf. 100—Viṣṇukrāntam)
98 Latākuñcitam	(Cf. 101—Sambhrāntam)
99 Kaṭinikuṭṭitam	(Cf. 102 Viṣkambham)
100 Udghāṭitam	103
101 Vṛṣabhakrīḍitam	104
102 Lolanam	105 (Lolitam)
103 Nāgāpasarpitam	106
104 Śakaṭāsyam	107
105 Gaṅgāvataraṇam	108

It will be seen that the total no. of karaṇas actually described by SUS is only 105 and not 108 It may also be remembered that in some cases, though the names correspond, the definitions may not fully correspond, (cf. For example, *sarpitam* of NŚ and SUS.) while in others the definitions seem to correspond though the names differ. Karaṇas like Āvartam (no 59 of NŚ), Garuḍaplutam (no. 70), Mayūralalitam (no 80) and Ardhanikuṭṭitam (no. 10) of Bharata are omitted and do not seem to correspond with any of the karaṇas of SUS

We have noted in the foot-notes references to other definitions of karaṇas quoted in the Bharatakośa. It may be noted that the VDh. chp. 20 gives a list of karaṇas, but names like Vānarapluta, Mattallī, Ardhamattalī, Mayūralalita, etc. are not found in the SUS.

Our text refers to 32 *aṅgahāras*. The VDh 20. 28-34 gives a list of 36 aṅgahāras.

Next, the SUS. notes the 32 types of *bhramarīs.*[1] After this the 32 *carīs*—16 on the ground (*bhumyā*) and 16 above the ground (*nabhojātā*) are named. The *Cārīs* are said to be *kaṭeradhobhavā* (text p 139, v. 123). According to NŚ. 10 3—*ekapadapracharo yah sa Carītyabhisamjñitā*—movement of one foot is Cārī [2]

Sudhākalaśa, after listing the Cārīs, says that in his age the dancers are not learned, they do not know the texts on dancing whereas those who study the texts do not practise dancing. But a study of this science is never properly done without the help of dancers Thus the texts are not quite explicit and traditional knowledge from dancers themselves is essential The dancers have their own notes, mostly in their own dialect and they learn dancing through notes in their dialect only This is also the case, as we know, with our traditional architects or *salātas, sūtradharas* As we all know today ancient works on architecture are at present not easily understood, technical terms used in these texts, have often to be properly understood from these artists who often follow scrapy notes traditionally handed down to them The *Narttakabhaṣā*, as noted by our author is again peculiar Artisans like goldsmiths and others even, today, often have their own special bhaṣā Their symbols, terms etc are not understood by others This is called "*Parasī*" in Gujarat and Rājasthan Sudhakalasa gives some specimen of the "*Pārasī*" of Narttakas (text pp 140-141) It would be worthwhile making a search for such *Parasīs* and notebooks of dancers, architects etc, and publish them.

I am thankful to Muni Śrī Punyavijayaji and the Director of the Bharatiya Sanskriti Vidyā-Mandir, Ahmedabad for the kind loan of MS P and to the Managers of Śrī Ātmāramji Jaina Jñāna Mandir, Baroda, for the loan of ms H.

I am also thankful to my friend and collegue Shri J. S Pade-Shastri who has helped me in various ways in editing this text. To Prof B J Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, I am thankful for the interest

---

[1] For remarks on *bhramarīs*, see below, foot note 2 on SUS text p 139 Bharata defines Bhramarī but does not give list of Bhramarīs

[2] Some ms of NŚ read as NŚ. 10 1—एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वो कट्यास्तथैव च। समानकरणे चेष्टा चारीति परिकीर्तिता। Cf. also the following remarks of Bharata—चारीभि प्रसृत नृत्त चारीभिश्चेष्टित तथा। चारीभि शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिता ॥५॥ यदेतत्प्रस्तुत नाट्य तच्चारीष्वेव संस्थितम्। न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्ग सम्प्रवर्तते ॥६॥ *NŚ* 10. 5-6, (G O S ed) Vol II. pp. 94-95, also see comm. of Abhinavagupta thereon In *VDh*. 24 63 also Cārī = movement of one foot. The VDh. 20 22-23 further states—सुकुमाराङ्गजा चेष्टा चारी भवति यादव ॥ २२ ॥ एतैरप्युत्थितैर्ज्ञेया महाचारी नरेश्वर।

ग्रन्थस्थ-विषय-सूची

* अत आरभ्य तालसङ्ख्याङ्के मुद्रणदोषस्सञ्जातः । ३२ इति सङ्ख्याङ्क अभङ्गतालस्य समाचीन, किन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् ३३ इति सङ्ख्याङ्क मुद्रित इत्थं पृ० ५२ पर्यन्तम् तालसङ्ख्याङ्क ७४ पर्यन्त विद्वद्भि अङ्का शोधनीया । अत्र विषयसूच्या समाचीना शोधिता अङ्का दत्ता ।

॥ श्री ॥

मलधारिगच्छीय-वाचनाचार्य-सुधाकलश-विरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ई ॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥[1]

आनन्दनिर्भरपुरन्दरपङ्कजाक्षी-
    [2]नाट्यक्षणत्रुटितहारलताविमुक्तैः ।
मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा
    यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रिये व ॥ १ ॥

विश्वस्य संशयमयज्वलनोमहेति-
    निर्वापणाय[3] किल या वहते करेण ।
प्रौढं कमण्डलुमहो अमृताभिपूर्णं
    सा भारती भवतु वः श्रुतदानवीरा ॥ २ ॥

न क्रूरकुग्रहधराय नदीश्वराय
    नात्यन्ततापविषमाय दिवाकराय ।
नोद्यत्कलङ्ककलुषाय निशाकराय ।
    तस्मै नमोऽस्तु गुरवे गुरुवैभवाय ॥ ३ ॥

शैलात्मजा-कोहल-दन्ति(त्ति)लाद्यै-
    रन्यैश्च भोजप्रमुखैः प्रणीतान् ।
सद्ग्रन्थसार्थान्[4] परिपेत्य सम्यग्
    वितन्यते स्वानुभवं च किञ्चित् ॥ ४ ॥

---

1. H. & K. read: ॥ ६० ॥ ॐ नमश्चिदानन्दस्वरूपभगवते परमात्मने ॥
2. P.—नाय॰
3. K.—निर्वाणजाय
4. P.—सर्वान् for सार्थान्

स्तराश्चोभयजा केचिन्मुरयास्तेषु च देहजा ।
[1]देहश्च पिण्ड इत्युक्तस्तदुत्पत्ति पुरोच्यते ॥ ११ ॥

पितु शुक्राच्च मातुश्च शोणिताद् गर्भसम्भव ।
स्वकर्मपरिणामेन जीवस्योत्पत्तिरिष्यते ॥ १२ ॥

शुक्रस्याधिक्यतो बाल कन्या शोणितगौरवात् ।
शुक्रशोणितयो साम्ये षण्ढत्व तस्य जायते ॥ १३ ॥

नृदेहे यदि सूर्य स्याच्चार्या शीतकरो यदि ।
बिन्दो सञ्जायते पुत्रो वैपरीत्ये तु कन्यका ॥ १४ ॥

सूर्यद्वये बीजनाश षण्ढ शशियुगे भवेत् ।
ऋतौ समदिने पुत्रो विषमे पुत्रिका मता ॥ १५ ॥

सर्वतन्तुगत नीर यथैकत्रैव दृश्यते ।
सर्वनाडीस्थित वीर्यं तद्वद्घातेन पात्यते ॥ १६ ॥

शुक्रं तु पुरुषो बिन्दोराधिक्याद् द्वादशाब्दिक[2] ।
रक्तं स्त्री तु मासरक्ताधिक्याद् दशाब्दिका[3] ॥ १७ ॥

यथा पूर्वेण ज्वाला रक्तोऽग्निरपतेद्धतौ ।
सा स्वल्पाद्या सपत्नी वार्द्धक्यादेव नार्यत ॥ १८ ॥

[4]चिरागे स्वस्माधुर्यांनारी प्रौढाऽपि कथ्यते ।
अभग्नस्फटपण्टस्तु[5] पञ्चाशीतिर्नरोऽपि स ॥ १० ॥

[6]कार्कश्याच्छिन्नरूपत्वात् पुंस्त्वाच्च शिव उच्यते ।
स्त्रीत्निग्धात्सुकुमारत्वाच्छक्तिर्भावेषु सस्थिता ॥ २० ॥

---

1 H & K — [illegible] ।
2 H & K — ॰ब्दिक ।
3 H & K — ॰ब्दिका ।
4 P — [illegible] H & K [illegible] ।
5 H & K — [illegible] P — [illegible] ।
6 P — [illegible] ।
H & K — [illegible] ।

शिवशक्तिमय विश्वमत प्रोक्त चराचरम् ।
'प्रत्यक्षौ लक्षितौ तालो नादाच्छक्तिशिवात्मकौ[2] ॥ २१ ॥

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहित शिव ।
शिवोऽपि शवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ २२ ॥

शिवशक्त्यात्मकात् पिण्डात् पञ्चभूतप्रतिष्ठितात् ।
मुख्य उत्पद्यते नादस्तदुत्पाचित पुरा ॥ २३ ॥

पिण्डादुत्पद्यते नादो नादाद्[3] गीत च सम्भवेत् ।
गीतोत्पत्तावत पिण्डान्नादोत्पत्तिरथोच्यते ॥ २४ ॥

नाभौ[4] यत् कूर्मचक्र स्यात् तस्य कन्दे तु पद्मिनी ।
तस्या नाले च यत् पत्र तस्मिंश्च कमल स्थितम् ॥ २५ ॥

तत्र च ज्वलनो भूतो वायोस्तस्माच्च सम्भव ।
तत [5]सिद्धध्वनेर्योगादेप नादस्तु जायते ॥ २६ ॥

नादात्म(त्मा)नस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
पर ब्रह्म परा शक्तिरोङ्कारो[6] नादसम्भरा[7] ॥ २७ ॥

---

1 P —प्रत्यक्षो लभ्यते
2 H & K —नाग्शाचशिवात्मकौ ।
3 P ददाद् cf शरीराद् नादसभूतिर्गीत नादात् प्रवर्तते ॥ १४ ॥
—स० चूडा०, p 2
4 P —नादौ
5 P —सिद्धध्वनियागादेयो cf वह्निमारुतसंयोगाजाद समुपजायते ॥ १९ ॥
—बृहद्देशी, नादात्पत्तिप्रकरण, p 3
6 H & K —शक्तिरोंकारो
7 cf with verses 25 to 30 of our text the following verses from सङ्गीतसमयसार of पार्श्वदेव —

नादात्मानस्त्रयो देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा ॥ २ ॥
नाभौ यद्ब्रह्मग स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मत ।
प्राणस्तन्मध्यवर्ती स्यादग्ने प्राणात् समुद्भव ॥ ३ ॥
अग्निमारुतसंयोगाद् भकारस्य सम्भव ।
मकार प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ ४ ॥

नाकारः प्राणसंज्ञः स्याद्दकारो वह्निरुच्यते ।
सङ्केतान्नादशब्दः स्यात् स च पञ्चविधः[1] स्मृतः ॥ २८ ॥

अतिसूक्ष्मस्तथा सूक्ष्मः पुष्टापुष्टौ च कृत्रिमः ।
नाभिदेशेऽतिसूक्ष्मः स्यात् सूक्ष्मश्च हृदये भवेत् ॥ २९ ॥

पुष्टः कण्ठे त्वपुष्टस्तु शीर्षे वक्त्रे तु कृत्रिमः ।
नादोत्पत्तिरिति प्रोक्ता गीतलक्ष्माऽधुनोच्यते ॥ ३० ॥[2]

(इति नादोत्पत्तिः ।)

अर्थोऽस्य नादशब्दस्य संयोगात् परिकीर्तितः ।
स च पञ्चविधो नादो मतङ्गमुनिसम्मतः ॥ ५ ॥

अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ ६ ॥

पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन भाषते ॥ ७ ॥

अभ्यत्र शिरसोन्मुक्त [illegible] ।
बिन्दुस्त्वयने नादाभादाभिरित्याम्नयम् ॥ ८ ॥

—सं० म० सा०, I. 2-8

1. H, marginal gloss—क्षेत्र पुट ताल पात्र देव पञ्चरूपा एते उत्पन्ने । करणा । अथ प्रकारान्तरेण पञ्चरूपा उत्पन्ने । आहत अनाहत दण्डाहत कराहत अवगाहत (अवघात) ।

   cf नकारः प्राण इत्युक्तो दकारो वह्निरुच्यते ॥ १७ ॥
   अर्थोऽयं नादशब्दस्य संक्षेपात्परिकीर्तितः ।

   —सङ्गीतचूडामणि (G O S), pp 2-3

   cf : also बृहद्देशी, नादोत्पत्तिप्रकरण vv 22-23, p 3

2. cf. अतिसूक्ष्मश्च सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
   अतिसूक्ष्मो भवेन्नाभौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ १९ ॥
   पुष्टोऽपि दृश्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
   कृत्रिमो मुखदेशे तु स्थानभेदेन लक्ष्यते ॥ २० ॥

   —सं० चूडा०, p 3

   cf. also, सङ्गीतरत्नाकर, ४ १५
   बृहद्देशी, op cit., pp. 3, vv. 23-25 The text uses the terms व्यक्त & अव्यक्त for पुष्ट and अपुष्ट.

अथ गीतम्[1]

अनिबद्ध निबद्ध च गीतमित्थ द्विधा भवेत् ।
[2]आलप्त्याद्यङ्गमात्रेणानिबद्ध तु प्रकीर्त्तितम् ॥ ३१ ॥

निबद्ध तु सधात्वङ्ग[3] तस्य भेदत्रय भवेत् ।
[4]प्रबन्धो रूपक वस्तु प्रबन्धस्याथ लक्षणम् ॥ ३२ ॥

(अथ प्रबन्धा)

रागैर्विचित्रैर्विविधैस्तालै पाटपदादिभि[5] ।
निबध्यन्ते मातृकाद्या प्रबन्धा द्व्युत्तर[6] शतम् ॥ ३३ ॥

मातृकाख्यो हयलील इभलीलश्च कुन्दक ।
रागकन्दम्बकश्चैव हसलील सुदर्शन ॥ ३४ ॥

पञ्चतालेश्वरश्चर्या सिद्दविक्रान्तनन्दनौ ।
रणरङ्गो जयश्रीश्च विजयो हर्षवर्द्धन ॥ ३५ ॥

---

1 H & K —omit P —गीतमथ

2. H marginal gloss—बावीस आल्ति
cf with this verse—

अनिबद्ध निबद्ध च गीत तद्द्विविधं मतम् ।
आल्प्त्युर्श्वनिबद्ध(?)म्यात् स्वररागाविभेदत ॥ २७ ॥
आलप्तिर्द्विविधा ज्ञेया विपमा प्राञ्जगेति च ।
साक्षरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ॥ २८ ॥
चतुर्विधाप्यष्टविधा सतालातालभेदत ।
सा पुन पोडशविधा शुद्धसालकभेदत ॥ २९ ॥
—सं० स० सा०, १ २७-२९, p 3

3 H & K —सदात्वङ्ग

4 Marginal gloss in H —मातृकादय प्रबन्धा द्व्युत्तरशत। उद्ग्राहाद्याधार इत्यादि रूपकं। वस्तु सूडाधुवादय ।
cf with our v 32b,—प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबद्धस्याभिधानयम् ॥ १ ॥
—सं० स० सा०, ४ १ p 23

5 Marginal gloss in H —आदिशब्दात् स्वरतालै

6 P —प्रबन्धाद्युत्तरं शतम् ।

पाटबन्धः स्वरपद. पूर्वाणि करणानि च ।
वर्त्तिनी नन्दललित इत्याद्यास्ते तु नामतः ॥ ३६ ॥

प्रबन्धबन्धकर्त्तारो विरला भूतलेऽधुना ।
तद्गायनाश्च न[1] प्रायोऽतो नोक्तास्ते सविस्तराः[2] ॥ ३७ ॥

(अथ रूपकम्)

उद्ग्राहाद्याश्च चत्वारस्तथा च षट् स्वरादयः ।
यत्रैतानि निबध्यन्ते तद्गीतं रूपकं विदुः ॥ ३८ ॥

उद्ग्राहो मेलापकश्च ध्रुवाभोगौ क्रमादमी ।
आदौ उद्ग्राह्यते गीतं तेनोद्ग्राहः स भण्यते ॥ ३९ ॥

ध्रुवो ध्रौव्यात् प्रबन्धेष्वथाभोग. पूरणाद् भवेत् ।
प्रोक्तो मेलापकस्तस्मादुद्ग्राहध्रुवमीलनात्[3] ॥ ४० ॥

चतुर्भिर्धातुभिर्बद्धं निबद्धं[4] गीतमुत्तमम् ।
त्रिभिश्च मध्यमं द्वाभ्यां कनिष्ठं विबुधाः विदुः ॥ ४१ ॥

(अथ अङ्गषट्कम्)

उद्ग्राहादिचतुष्कात्तदङ्गषट्कमथोच्यते ।
स्वरा रागास्तालतेन्ना[5] विरुदाः पाटपदानि च ॥ ४२ ॥

स्वरा. षड्जादयो ज्ञेया रागाः श्रीरागमुख्यकाः ।
कालमानकरास्ताला एकतालीमुखास्तु[6] ते ॥ ४३ ॥

---

1. H & K.—तद्गायना न.
2. H. & K.—सुविस्तरात्.
3 H. & K.—मेलनात्.
4. P. निबद्धे.
5 H. & K —०तेना.
6. H. & K.—०मुखाश्च.

cf. with our vv. 33, & 38-41 —

चतुर्भिर्धातुभि· षड्भिश्चाङ्गैर्य. स्यात् प्रबध्यते ।
तस्मात् प्रबन्ध कथितो गीतलक्षणकोविदैः ॥ २ ॥

रागान्धारोफणा नेतु(?) स्यादस्मिन्रूपकाभिधा ।
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वार· स्वरादीनि च षट् तथा ॥ ३ ॥

वसन्ति यत्र स ज्ञेय· प्रबन्धो वस्तुसंज्ञया ।
आदौ उद्ग्राह्यते गातं येनोद्ग्राह स कीर्तित. ॥ ४ ॥

तन्नतेन्ना यदुच्यन्ते तेन्नान्ते[1] शुभकारका ।
विरुदा शौर्यमास्यान्ति 'द्विपामुद्रेकदायिन[2] ॥ ४४ ॥

पाटा वाद्यभवा वर्णा पदमर्थप्रकाशकम् ।
गीतस्य स्वरतालाभ्या पादाभ्या मर्त्यवद्गति ॥ ४५ ॥

(अथ जातय)

द्वयङ्गादिकप्रबन्धाना पञ्चोक्ता जातय क्रमात् ।
द्विश्रुति स्यात् त्रिश्रुतिश्च तथा प्रोक्ता चतु श्रुति ॥ ४६ ॥

अनियुक्ता च निर्युक्ता पञ्चैता जातय स्मृता ।
रूपकोऽस्य दशभवो वस्तु सूडा ध्रुवादय ॥ ४७ ॥

सूडा( ) पञ्चविधा प्रोक्ता उत्तमोत्तम उत्तम ।
मध्यमोऽथ जघन्यश्चातिजघन्य क्रमादमी ॥ ४८ ॥

उत्तमोत्तमसूडस्तु सालिगा(सालगा)ख्यो महारस ।
प्रवर्तते सुखकर सोऽय सर्वजनप्रिय ॥ ४९ ॥

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठ प्रतिमण्ठो निसारुक ।
अड्डतालस्ततो रास एकतालीत्यमी क्रमात्[4] ॥ ५० ॥

प्रोक्तो मेलापकस्तज्ज्ञैरुद्ग्राहध्रुवमेलनात् ।
प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
स्वय यत्र प्रबन्ध स्यादननैव प्रपूरणम् ।
आभाग कथितस्तेन परमर्दिमहीभुजा ॥ ६ ॥
वर्ज्यौ मेलापकाभोगौ प्रबन्धेषु द्विधातुषु ।
त्रिधातुकप्रबन्धेषु तयोरेक विवर्जयेत् ॥ ८ ॥
× × ×
अङ्गक्रमेषा क्वापि यदुक्त तत्र साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

—सं० म० सा० ४ २९ pp 23 24

1 H & K —तनास्त 2 H & K —द्राभ्यासु०

3 P —•मुदगदायिन

4 H marginal gloss—ध्रुवा नर्यसाया षाडव कमलाकराया पञ्च मन्था त्रिनरा या-स्वार प्रतिमेंठका समराद्ययाया षान्त निमारुक निगकाया षाडा अट्टाला कतुआल्या पद्रामका एकताली त्रिधा रामा तारा च चन्द्रिका ॥

यथा सरो विना नीरं यथा गीतं ध्रुवं विना ।
षोडशानां ध्रुवाणां च तस्माल्लक्ष्म प्रचक्ष(क्ष्य)ते ॥ ५१ ॥

(अथ ध्रुवाः)

जयन्तः शेखरोत्साहो ततो मधुरनिर्मलौ ।
कुन्तलः कमलश्चारो[1] नन्दनश्चन्द्रशेखरः ॥ ५२ ॥

कामदो विजयाख्यश्च कन्दर्पनयमङ्गलौ[2] ।
तिलको ललितश्चेषां नामतो लक्ष्म तूच्यते ॥ ५३ ॥

उद्ग्राहे [3]स्यात् पदद्वन्द्वं मध्ये कार्यं पदद्वयम् ।
आभोगे पदयुग्मं स्यात्खण्डानीत्थं ध्रुवस्य षट् ॥ ५४ ॥

षट्पदस्तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चभिः पदैः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्यादित्थं ते त्रिविधा ध्रुवाः ॥ ५५ ॥

उद्ग्राहखण्डस्द्वन्द्वं शुद्धयुक्तिविनिर्मितम्[4] ।
अन्यानि तु पदानि स्युः सप्ताणि नियमादृते ॥ ५६ ॥

ध्रुवं आरोप्यते तस्माद्यथाभोगस्य खण्डके ।
नेतुर्नामाङ्कितं चाद्यं गातुर्नामाङ्कितं[5] पदम् ॥ ५७ ॥

एकादशाक्षरात् खण्डादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ॥
खण्डैर्ध्रुवाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥ ५८ ॥

आदिताले च[6] शृङ्गारे जयन्तः प्रथमो ध्रुवः ।
एकादशाक्षरपदो ह्यायुर्वृद्धिकरो मतः ॥ ५९ ॥

Note that in v 50 निसारुक is given for नि सारुक which latter is not permitted by metre Possibly सारुक and नि सारुक were known as सारिग and निसारुक in the region in which this work was composed

1. P —चामरा
2. H & K —कन्दर्प नयमङ्गल
3. P —उद्ग्राहेऽस्मात्
4. H & K —शुद्धबुद्धाविनिर्मितम्
5. H & K —नामाङ्कितं
6. P —०ताले

शेखरस्तु[1] रसे वीरे रुमके स्यामिभाग्यद ।
उन्मादश्च रसे वीरे जगणे विजयप्रद ॥ ६० ॥

शान्ते च मधुरो [2]गेयस्तालेनानन्ददायक ।
कारुण्ये निर्मलो गेय एकताल्या सुखप्रद[3] ॥ ६१ ॥

अद्भुताख्ये रसे श्रीद कुन्तले लघुशेखरे ।
आनन्दश्च(श्चापि) कमल शृङ्गारे सुखदस्सदा ॥ ६२ ॥

चारश्चाचपुटे[4] तालेऽभीष्टदस्त्वद्भुते रसे ।
नन्दन कन्दुके ताले[5] शृङ्गारे सौख्यदायक ॥ ६३ ॥

रौद्रे तृतीयतालेन श्रीद स्याच्चन्द्रशेखर ।
कामदस्तुरगलीलेऽथ शृङ्गारे सौख्यदायक[6] ॥ ६४ ॥

विजयो दर्पणे ताले[7] शृङ्गारे कीर्तिदायक ।
अद्भुते चाटुतालेन[8] कन्दर्प कुलवृद्धिकृत् ॥ ६५ ॥

जयमङ्गलस्तु शान्ते सुखदो हंसलीलके[9] ।
लीलातालेन शृङ्गारे तिलको धनवृद्धिकृत् ॥ ६६ ॥

अद्भुते[10] ललितो गेयः श्रीदश्च(श्चा)चपुटेन च ।
[11]षड्विंशत्यक्षरपदस्त्वेकैकाक्षरवर्द्धनात् ॥ ६७ ॥

इति सङ्क्षेपतश्चामी योग्योदीरिता ध्रुवा ।
पूर्वोक्तमण्ठकादीना नामान्याहुर्यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥

(अथ मण्ठका)

कमलाकर कलाप(पश्च) कमलश्चैव सुन्दर ।
वल्लभो मङ्गलश्चामी षडुक्ता मण्ठका बुधै ॥ ६९ ॥

---

1 P — स्मारश्च　　2 P — गायस्तालेन॰
3 H & K interchange the order of verses 61 and 62
4 P — चामरश्च चाप　　5 P — कुटुक ताले
6 P omits verse 64　　7 H & K — दर्पणतालेन
8 H & K — चाटुतालेन　　9 P — हंसलीले
10 P अद्भुत　　11 H — षड्विंशत्यक्षर पादस्त्वेकैका॰

पूर्वं मण्ठद्वयं गेयमुच्चैः मण्ठ ततः परम् ।
ध्रुव आरोप्यते तस्मादाभोगो गीयते सकृत् ॥ ७० ॥

कमलाकरस्तु गेयः शृङ्गारे जगणेन च ।
नगणेन च गातव्यः कलापः करुणे रसे[1] ॥ ७१ ॥

शृङ्गारे सुन्दरो मण्ठः सगणेन च गीयते ।
अद्भुते वल्लभो येन शृङ्गारे भेन मङ्गल[2] ॥ ७२ ॥

(अथ प्रतिमण्ठाः)

प्रतिमण्ठा अथोच्यन्ते चत्वारोऽमरमन्दिरौ[3] ।
विचारः कुन्दसञ्ज्ञश्च तेषां लक्ष्माऽथ कथ्यते ॥ ७३ ॥

मण्ठवत् प्रतिमण्ठस्य सर्वं ग्राहादिकं मतम्[4] ।
प्रतिमण्ठेन तालेन शृङ्गारे प्रथमोऽमर[5] ॥ ७४ ॥

गुरुणा[6] वा रघुद्वन्द्वे कारुण्ये[7] मन्दिरो मतः ।
विचारस्त्वद्भुतो(ते) गेयो विरामान्ताल्लघुद्वयात् ॥ ७५ ॥

कुन्दाख्य प्रतिमण्ठोऽपि गुरुद्वन्द्वात् तथाद्भुते ।
गेया विलम्बमानेन सर्वेऽपि प्रतिमण्ठकाः ॥ ७६ ॥

इति प्रतिमण्ठलक्षणम् ॥

(अथ निःसारुकः)

[8]निःसारुकोऽथ विज्ञेयः पादात्र[9] समगद्वयः ।
विरामे नन्दरुद्रस्थौ[10] वाऽद्भुतो विलम्बितस्तथा ॥ ७७ ॥

---

1 v 71 is omitted in H & K This verse refers to कमलाकर and कलाप only The use of मङ्गल is omitted in H K & P It is obvious, therefore, that at least one line is missing in our mss Possibly v 71 was of three lines originally
2 H & K — शृङ्गारे भनवर 3 H & K — रताम वरमात्री
4 H — गर्व ग्राहादिक मन्द with a marginal correction of त for द
5 H & K — प्रथमा वा 6 H & K — गुण
7 H & K — कार्ये 8 H & K — निःसारुक
9. H & K — रद for त्र 10 H & K — नन्दरुद्रौ

समराम्यो रसे वीरे विरामान्तालघुद्वयात्[1] ।
द्रुतयुग्मालघुश्चैको[2] विशाले चाद्भुतो रस ॥ ७८ ॥

द्रुतात् ल(ताल)घुद्वयेन स्यात् नन्दस्तु करुणे[3] रसे ।
द्रुताद्गुरुर्लघुश्चैको वैकुण्ठो वीरहास्ययो ॥ ७९ ॥

द्रुतद्वन्द्वालघुद्वन्द्वान्शृङ्गारे बाञ्छितो मत ।
विजयस्तु गुरुद्वन्द्वाच्छृङ्गारे विनयप्रद ॥ ८० ॥

इति नि.सारुकलक्षणम्[4] ॥

(अथ अड्डताल)

अड्डतालोऽपि षोढा (स्यात्) नि शङ्कश्चमरामरौ ।
अरविन्द सुनन्दश्च महाशीलोऽथ लक्षणम् ॥ ८१ ॥

अड्डतालेन तालेन गातव्यश्चाड्डताल्क ।
लघुना गुरुणा सोऽय निःशङ्को वीरहास्ययो ॥ ८२ ॥

द्रुतयुग्मालगौ स्याता चमरेऽद्भुतनिर्मिते ।
लगुरुभ्या द्रुतद्वन्द्वादमर करुणे रसे ॥ ८३ ॥

द्रुताल्लघुगुरश्चैकोऽरविन्दे वीरहास्यके ।
[6]बिन्दुयुग्मालघुर्यत्र स शृङ्गारे सुनन्दक ॥ ८४ ॥

महाशीले रसे शान्ते गुरुयुग्माल्लघुद्वयात् ।
अड्डतालस्य नामानि प्रोक्तानि बहुधा बुधै ॥ ८५ ॥

इत्यड्डताललक्षणम् ॥

(अथ रासक)

षड्विधो रासकश्चाथ कम्बुजो मन्दिराम्बुजौ ।
विनोदश्चन्द्रसारसौ तेषामथ लक्षणम् ॥ ८६ ॥

---

1 P — विरामान्तल्घुद्वयात् 2 H & K — ०ल्घुस्चैका
3 P — करुणा रस 4 H & K — नि सारक०
5 H & K — करुणा रसे
6 H marginal gloss on बिन्दु — द्रुत इति उच्यते

रासकेनेव तालेन[1] रासका कम्बुजोऽद्भुते[2] ।
[3]आलापादैर्ध्रुवपदान्मन्दिर करुणे रसे ॥ ८७ ॥

उद्ग्राहश्च द्विखण्ड स्यादालापोऽस्य तु सोऽम्बुज[4] ।
आलापान्ताद् ध्रुवपदाद् विनोद प्रथमे रसे ॥ ८८ ॥

द्वितीय खण्डमुद्ग्राहे तूच यस्य स चन्द्रक ।
उद्ग्राहाऽभोगयो खण्डादुचात् सरसरासक ॥ ८९ ॥

इति रासकलक्षणम् ॥

(अथ एकताली)

एकताली त्रिधा ज्ञेया रामा[5] तारा च चन्द्रिका ।
एकमात्रिकतालेन द्रुता[6] मध्या विलम्बिता ॥ ९० ॥

इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(अथ सूडा)

उत्तम सालि(ल)ग सूडो ध्रुवाद्यं समभिर्भवेत ।
[7]त्रिवडा(त्रिविधो) [8]झम्पतालाद्यैर्युक्तश्च विविधं पदै ॥ ९१ ॥

परिपूर्णो भवेत् सूड केचिदाचख्युरित्यत[9] ।
हीनस्तु[10] मध्यम प्रोक्तोऽधमो हीनतरस्तथा ॥ ९२ ॥

इत्युत्तमोत्तममालि(ल)गसूडः[11] ॥

---

1 H marginal note—ऊगाह इ अभोग त्रि
2 H, marginal correction—मोऽम्बुजो for कम्बुना
P—कम्बुजोऽद्भुत ।
3 H—आलापाद्यैर्ध्रुव पादान
4 P—उद्ग्राहस्य द्विखण्डस्यादालापास्य माम्बुज ।
5 P—रमा
6 H & K—द्रुता
7 H & K—त्रिविधा 8 H & K—कम्प०
9 H & K आचख्युरत्यत 10 P हीनैस्तु
11 P— इत्युत्तमालम मालग सूड ।
H— इत्युत्तमालम मालगसूड ।

एलासूडस्तूत्तमः स्याद् गणैलाख्यश्च[1] मध्यमः ।
ढेङ्कीसूडो[2] जघन्यश्चालिसूडोऽतिजघन्यकः ॥ ९३ ॥

प्रत्येकं तेऽपि विज्ञेया उत्तमा मध्यमाऽधमाः ।
एलाढेङ्कयालिसूडास्तु[3] नोक्ता ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ ९४ ॥

[4]'सूडादिबन्धक्रमरीतिविद्यो
रागेषु तालेषु महाप्रगल्भः[5] ।
गीते रसे चाऽपि विशेषविज्ञो
भवेत् स भूपालसभावतंसः ॥ ९५ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-
सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गीतप्रकाशनो नाम प्रथमोऽध्यायः[6] ॥ १ ॥

---

1 P—गणैलाख्यश्च. H. & K.—गणैलांश्च.

2 H & K—टेंकासूडा. P.—टकासूडा

3 H & K—ढेंक्यालिसून्यास्तु with marginal correction in H. as सूडा for शून्या.

4 H & K—शून्यादिबन्ध॰ with a marginal note (or correction) in H—एलासूडादिबन्ध.

5 P—तालेषु च प्रगल्भ.

6 H & K add समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रागो यत्र न चैव नापि निगदा भाषास्ति यद्ग्राहिणी[1]
यद् दूरे [2]श्रुतिवेदिनोऽपि विषयग्रामोऽपि यस्माद्बहि ।
स्त्रीवित्तादिषु[3] मूर्छनैव(क)मनसो न स्युर्यदालोककात[4]
तद् वन्दे परम मह प्रतिपद गीताद्यन(द)न्याद्दृशम् ॥ १ ॥

द्राक्षापानकमोदकादिरसवत्यास्वादवन्ध्या[5] अपि
स्वर्गस्था क्षि(क्ष)पयन्ति[6] कालमखिल यस्मिन्विलीना सुखम् ।
दत्ते यत्[7] परम पद जिनपतिर्देवो यदाराधित
मत्पिण्डप्रभव स कोऽपि विजयी नादो विशुद्ध सताम् ॥ २ ॥

ये चक्रिण स्युर्निधयो नवपु
शङ्खाभिधानो नवमो निधिर्य ।
तूर्याणि वाद्यानि[8] सनाटकानि
सर्वाणि तत्रैव समुद्भवन्ते ॥ ३ ॥

इति जनमते तूर्यत्रिकस्योत्पत्तिरिष्यते ।
हरात् सङ्गीतनिष्पत्ति प्रसिद्धा त्वखिले जने ॥ ४ ॥

गीत वाद्य तथा नृत्य तालवर्ज न शोभते ।
तालमानान्न मेल स्यादमेलादव्यवस्थिति[9] ॥ ५ ॥

न रङ्गमव्यवस्थातो विना रङ्ग कुतो लय ।
लय विना न सौख्य स्यात तन्मूल ताल उच्यते ॥ ६ ॥

---

1 H & K —भाषा यद्ग्राहिणी 2 P —श्रुतिदावनोऽपि
3 H & K स्त्रीचित्तादिषु 4 H & K —न स्युर्यदालोककात्तद्वन्दे
5 H & K —रसवत्यास्वादवन्ध्या
6 A better reading would be क्षपयन्ति but P H & K read क्षिपयन्ति
7 H & K —तत् 8 P —वाद्यानि
9 H & K — स्यादमेलादव्यवस्थित ।

(अथ ताला)

[1]कालमानस्तालश्चतुर्धा स द्रुतादिभि ।
द्रुतो लघुर्गुरुश्चैव प्लुत सज्ञाथ तद्भवा ॥ ७ ॥

द्रुतादीना चतुर्णां स्यु पञ्च पञ्चाभिधा क्रमात्[2] ।
बिन्दुक च द्रुत व्योम व्यञ्जन चार्द्धमात्रिकम्[3] ॥ ८ ॥

व्यापक सरलो ह्रस्वो लघुर्मात्रिक[4] इत्यपि[5] ।
गुरुर्दीर्घस्तथा वक्र कला चैव द्विमात्रिक[6] ॥ ९ ॥

त्रिमातृ(त्रि)क प्लुतो दीप्तस्त्र्यङ्ग सामोद्भवस्तथा[7] ।
अर्द्धद्रुत पञ्चभद्र एतावपि मतौ बुधै[8] ॥ १० ॥

अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग विरामगम् ।
पञ्चभद्रो विप्लुत स्यात् पञ्चमात्रिकतत्परगौ[9] ॥ ११ ॥

प्रस्तारेऽनुपयोगित्वादेतौ प्रायो निरर्थकौ[10] ।
सोपयोगौ विरामादिकालमानकरौ परम्[11] ॥ १२ ॥

---

1 H & K —कालमानकृत॰

2 P —द्रुतादीनां च नामानि प्रत्यक पञ्च पञ्च तु । Both the readings of H as well as P are good & mean the same thing but I have preferred H (& K) in view of what follows

3 H & K —चार्द्धमातृकम्

4 H —लघुमातृक॰

5 P reads as 9[a]—व्यापका मात्रिका ह्रस्व सरलश्च लघुस्तथा ।

6 P reads as 9[b]—गुरुर्दाघश्च वक्रश्च कला चैव द्विमात्रिक ॥

7 P reads as 10[a]—त्रिमातस्तु प्लुता दीप्ता त्र्यगा द्रुवस्तथा ।

8 P *omits 10[b] above and reads, instead* as 10[b] —
अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग क्रमण च ।

9 P reads as v 11 —द्रुतस्यार्द्धस्य नाम स्यात परं प्रायो निरर्थक ।
विप्लुत (विप्लुत) पञ्चभद्रश्च पञ्चमात्रिक इत्यपि ॥ ११ ॥

10 P reads—प्रस्तार च निरर्थकात्ता प्रायो निरर्थकौ ।

11 P reads—एका मात्रा पञ्चभद्र वाया शपास्तथाऽश्रगा ॥ १२ ॥

कालप्रमाणकृत्तास्ताल्मूल द्रुतादय ।
अत उच्चरणेऽमीषा कालो लगति तन्मित ॥ १३ ॥[1]

पञ्चाना लघुवर्णाना यन्मात्र वदतो भवेत् ।
तत्कालप्रमिता मात्रा तदर्धेऽद्रुसु(द्रु)तसम्भव ॥ १४ ॥[2]

मात्रा द्रुतद्वयेनातश्चतुर्भि स्याद् द्रुतैर्गुरु ।
प्लुतस्तु द्रुतषट्केन विप्लुतो दशभिर्द्रुते ॥ १५ ॥[3]

अर्धद्रुत त्रिविरतेर्द्रुतस्यैव विदुर्बुधा ।
लघुर्द्रुतो विरामे स्याल्लघुर्वक्रे गुरु( ) प्लुते ॥ १६ ॥[4]

विरामे केचिदाचख्युका(ख्यु का)लमान तदर्धगम् ।[5]
द्रुते स्याद्देवता शम्भु लघौ शैलात्मजा तथा[6] ॥ १७ ॥

शिवगौर्यौ गुरौ स्याता त्रयो ब्रह्मादय प्लुते ।[7]

---

1 P omits this verse   2 P omits this verse

3 P omits this verse

4 P reads, as v 13, the following for our v 16 of H & K —

लघुमान विराम स्याद् गुरो प्रोक्तो लघो पुन ।
द्रुतमाने द्रुतस्यापि द्रुतस्यार्धे यतिर्भवेत् ॥ १३ ॥

5 P omits this line which is 17ᵃ in H & K

6 P reads this as v 14ᵃ H & K read as 17ᵇ,—

द्रुते स्याद्दवता शम्भुर्विष्णुर्ल्योपक्रमाश्रित ।

7 This is 14ᵇ in P Both H & K read as 18ᵃ —

गुरौ स्थित सुरज्यष्ठस्त्रयो नव्यादय प्लुते ।

It would seem that the readings of H & K are better as they show Siva as devata for *druta*, Visnu probably for *laghu* and Brahma for *guru*, and the Trinity for *pluta* But it seems that त्रया ब्रह्मादय प्लुते has induced the tradition of H (scribe of H or his sources) to put Visnu for Sailatmaja and Brahmā for Siva-Gauri in case of *laghu* and *guru* respectively This is inferred because the *Sangita Cudamani* of Jagadekamalla (G O Series vol CXXVIII) shows on p 8—

ममोऽतीतोऽनागतश्च ताले चेत्थ त्रिधा ग्रह ॥ १८ ॥[1]

तूर्यत्रि(त्रि)क्रियमाण( )समकाल तु गृह्यते ।
स सम केचिदारब्धे तूर्ये सोऽतीतसंज्ञक ॥ १९ ॥[2]

यद्बालाप विधायादौ गीतात्पूर्वं ग्रहस्तु य ।
सोऽनागतग्रहो ज्ञेयस्ताले स्यात् सुखकृत्सय ॥ २० ॥[3]

कारण तालनिष्पत्ते स्यात्प्रस्तारादिपञ्चकम् ।
प्रस्तारसङ्ख्यानष्टमुद्दिष्ट कल्पिभेन च ॥ २१ ॥[4]

द्रुत स्याद्दवता शम्भुर्गुर्स्याद्दपत सुता ॥ ६२ ॥
गौग(री)शर्वौ च गुर्णी(णि) प्लुत ब्रह्मान्यत्रय ।

Also cf the following verse of King Vema (c. 1400 A D), quoted in Bharatakosa (p 269)—

द्रुत स्याद्दवता शिव ।
लघौ तु देवता गौरी गुरौ गौरीशशौ स्मृतौ ।
प्लुत तु दवता त्रया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ वेम ।

Since the Sangita Cūdamani was composed in c 1150 A D , it may be inferred that this tradition recorded *in our codex* P , *was the one intended also by* our author who composed his work in V. S 1406 = 1349-50 A D But it is as well possible that he might have followed the different tradition obtained in our codex H It will be seen that in several cases in this chapter the readings of H are preferable to P , and hence even though we have preferred here the tradition of P , on the basis of a parallel tradition from Sangita-cūḍamani it does not necessarily follow that P. is superior to H

1 P omits the whole of 18^b

2 P omits this verse 3 P omits this verse

4 P reads as v 15, the following —

[illegible]([illegible])[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

सर्वेषामपि तालाना प्रस्तारो मातृका[1] मता ।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रस्तारं तालवृद्धये ॥ २२ ॥[2]

(अथ प्रस्तारा)

प्रस्तारस्य गतिर्ज्ञेया चाङ्कानामिव वामत ।
निवेश्य गुरुक पूर्वं तत्राधो लघुक न्यसेत् ॥ २३ ॥

ऊन प्रायोऽपि पाश्चात्ये शेष चोपरि विन्यसेत्[3] ।
यथापूर भवेदूने[4] कुर्यात्सर्वं द्रुतावधि ॥ २४ ॥

इति प्रस्तारविधिः ॥[5]

[6]एकादिद्रुतप्रस्तारो यथा—

अथ सङ्ख्या विभणिपुराह[7] ।

[8]भवेदेकद्रुतादीना सङ्ख्यैको द्वौ त्रयश्च षट् ।
दशैकोनविंशतिश्च षट्क यावदय क्रम ॥ २५ ॥

तस्मादनन्तरावङ्को सान्तरौ द्वा च तत्प्लुते[9] ।
अग्निमाग्निमसङ्ख्या स्याद्यावत् षण्णवतिद्रुतान् ॥ २६ ॥

---

1 H & K —मानिता
2 This, and its following, are verses 16 ff in P
O begins with our v 22, which is v 1 in O
3 P —वन्यसेत्
4 O & P —भवेदूने O —प्लुतावधि ।
5 H & K omit
6 P omits and writes instead—एकद्रुतप्रस्तारे द्रुतद्वयप्रस्तार द्रुतत्रय-प्रस्तारे द्रुतचतुष्टय
7 P. simply reads अथ सङ्ख्या in continuation of note 6 above
O simply reads अथ सङ्ख्या and omits एकादि यथा ।
8 P —भिवदेक॰
9 O & H —तद्गुते ।

१	०	प्लुत	ऽ
२	००		।ऽ
३	०।		००ऽ
	०००		ऽ।
६	ऽ		।।।
	।।		००।।
	००।		।००।
	।००		००००।
	००००		०ऽ०
१०	०ऽ		०।।०
	०।।		।०।०
	।०।		०००।०
	०००।		ऽ००
	ऽ०		।।००
	।।०		००।००
	।०		०।०००
	००००		।००००
	००००		००००००
	००००००		
प्लुताक		इत्ये(त)द्द्रुत-प्रस्तार भेदा ॥	

१।२।३।६।१०।१९।३३। ६०।१०६।१९१।३४०।६१०। १०८९।१९५०ऽऽ३४८५।६२३६। १११५०। १९९४६। ३५६७०[1] । ६३८०२[2]।

एवमेकादिवृद्ध्या षण्णवतिद्रुतान् यावत् सङ्ख्याङ्का आनेया । इत्थं चाष्टादशद्रुतमयप्लुतमयस्य सङ्ख्याङ्का अत्र लिखित्वा दर्शिता सन्ति[3] ।

१३	प्लुत३	गु६	लघु१३ १९	१९
००	०	०	०० ४	
	प्लुत४	गुरु४	लघु४	
	शिखा	शिखा	शिखा	

1 H & K omit ३५६७० ।

2 H & K omit ६३८०२ । P. writes ६३।८०२ ।

3 P writes for एवमेका० . सन्ति —एवमग्रेऽपि विज्ञेया । सङ्ख्याङ्का अग्रेतने द्रुते यथाग्र विंशतिद्रुतान् । यावद्दर्शिता ।

एवं शेषा अपि विलोक्या [1] ।

अथ नष्टमानिनीमुराह । [2]

> वाञ्छितान् (तास्तु) द्रुतान् न्यस्य सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत [3] ।
> रूपं यत् यतिथ नष्टं तत् पात्यं परमाङ्कत [4] ॥ २७ ॥
>
> [5]परमाङ्कादुद्धृतश्चाङ्को [6]रुध्याङ्केभ्यश्च पात्यते ।
> रेखा देया तदङ्केषु [7]नष्टम्वित्थं प्रजायते ॥ २८ ॥
>
> खमेकं ग्रसते शून्यं लघु शून्यद्वयं तथा ।
> गुरुर्बिन्दुचतुष्कं च शून्यषट्कं तथा प्लुत ॥ २९ ॥
>
> या रेखाग्रे तत शून्यं ग्रसते स लघु स्मृत ।
> तद्वत् पृष्ठस्थितं चेक स गुरुस्तद्वा(च द्वौ) प्लुत ॥ ३० ॥ [8]

अथोद्दिष्टं व्याचिख्यासुराह [9] ।

> रूपं सङ्ख्या द्रुताधस्तात् तस्य रेखास्तु पूर्ववत् ।

---

1. P does not give both the tables and omits एवं शेषा विलोक्या । but reads instead इति सङ्ख्या । (after यावद्दर्शिता) O follows P
2. P reads—अथ नष्टं विभणिषुराह ।
3. P reads—प्रस्तारागारस्थे रूप सङ्ख्याङ्कान् विलिखेत् तत ।
4. P — रूप च यतिथ नष्ट तयार्लं परमाङ्कत ॥ २१ ॥
   H & K —रूप च यत्र प्रान्थ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २७ ॥
5. P —परमाङ्कादुद्धृत०
6. P —रूपाङ्केभ्यश्च
7. P —नष्ट स्थिर्थं O adds after this verse—॥१॥२॥३॥५॥१०॥१९॥
8. P omits but inserts—प्रथमं प्लुतरूपस्योत्पत्तिरुच्यते । प्रथमद्रुतसम्बन्धी एक परमाङ्केनैकेनाधिकः पात्यते । तस्यैकस्य पातनेऽप्यादन्तादन्ते चैषु निवेश्यन्तऽ द्रुतानां यावत् प्लुतस्य शिरस्थाने प्रथमाद्वितीयसम्बन्धिनी सा प्लुतस्यैव भवति अधस्तनाभ्यां द्वाभ्यां कल्पिताभ्यां शिखाभ्यां गुरुरेवात(गुरुत्व भवति) अधस्तनया एकया शिखया लघुरेव तत्र स्थितयैव रेखया द्रुत एव स्यात् इति नष्टम् ।
9. P —अथोद्दिष्ट

उद्दिष्ट तु रेखाङ्कानामेक्याद् गुर्वङ्कपातितात् ॥ ३१ ॥[1]

उद्दिष्टे उद्दिष्ट दर्शितम् ।[2]

रूप साङ्कसङ्ख्याद्रुतानामध पूर्ववत् । नष्टाना तरू(द्रु)पम्य द्रुतलघुगुरुप्लुतप्रकाशरेखावद्रेखा प्रदाय तद्रेखोपरिस्थिताङ्कमीलनात् योऽङ्को भवति सोऽङ्क सङ्ख्यासक्तपरमाङ्क मध्यात्पातिते यच्छेप तत्सङ्ख्य रूपमुद्दिष्टम् । रूपमादेश्यमिति । नष्टसदृक्षा[3] प्रक्रियोद्दिष्टम्येत्यर्थ ।[4]

अथ कलित प्रकाश्यते ।[5]

[6]सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च वाञ्छितद्रुतपृष्ठगम् ।
द्रुतशीर्षस्थितसाङ्क गृहीत्वा तु तत परम् ॥ ३२ ॥

[7]निरन्तरावधस्थाङ्कौ तत्पार्श्वात्यौ च सान्तरो ।
अङ्का ग्राह्या अमी पञ्च तदैक्यमग्रवे स्वध ॥ ३३ ॥

कलितेऽध स्थिताश्चाङ्का[8] एको द्वौ पञ्च पङ्क्तय ।
द्विपक्षा युगवेदाश्च तत पञ्चाङ्कमेलनम्[9] ॥ ३४ ॥

---

1 P reads—उद्दिष्टे प्लुतादीना रेखा देयाश्च पूर्ववत् ।
रेखोपरिस्थिताङ्क पात्य तत्परमाङ्कत ॥ १० ॥

This seems to have been taken from some other source as it is numbered as v 10 in P while the next verse is no 32 in both P and H

2 P omits

3 P omits रूप साङ्कसङ्ख्या नष्टसदृक्षा ।

4 P —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टस्येत्यर्थ ।
O —प्रतिक्रया पूर्वयदुद्दिष्टस्येत्यर्थ ॥

5 P omits

6 P —सङ्ख्याङ्कान् कलितेभ्यस्य O —०कलिते ०भ्यस्य H & K सन्ख्याङ्कात् कलिते

7 P —निरवरावध स्थाङ्कौ O.—निरतरावधिस्थाङ्को

8 P —०स्थिताश्च को

9 O, H & K.—पञ्चकमीलनम्

[1]कल्पितेऽध स्थिता अङ्का ये चत्वारोऽत्र कीर्तिता ।
सा च सङ्ख्या प्लुतादीना प्रस्तारे वाञ्छिते क्रमात् ॥ ३५ ॥

[2]एक प्लुत पञ्च वक्रा ह्रस्वा द्वाविंशतिर्यथा[3] ।
द्रुताश्च युगवेदाश्च प्रस्तारे द्रुतषट्कजे[4] ॥ ३६ ॥

वाञ्छितद्रुतप्रस्तारे एव सङ्ख्या प्लुतादिजा ।
सङ्ख्याङ्क पञ्चमो यस्मात् सङ्ख्यावत् कल्पितो ह्यत ॥ ३७ ॥

प्रस्तारमस्तके[5] नष्टोद्दिष्टपाणिर्मुदेऽस्तु स ।
शुद्धतान सुरसङ्ख्या[6]कल्पिताङ्घ्रिर्जने[7]ऽखिले ॥ ३८ ॥

(अथ ताला)

प्रस्तारानुगतास्ताला असङ्ख्या सम्भवन्ति हि ।
कियन्तस्ते च बध्यन्ते वातपुण्यसमा यत[8] ॥ ३९ ॥

[1]नामग्राह समादिष्टा ये ताला पूर्वसूरिभि ।
सनामलक्षणोच्चारात् वक्ष्ये तान् कियतोऽप्यत ॥ ४० ॥

लक्षणेन च तेनैव ताला स्युस्त्रिविधा स्मृता ।
द्रुतमध्यविलम्बाना मानाना भेदत पुन ॥ ४१ ॥

---

1 Before this verse, P. adds—[illegible] ॥१॥ [illegible] यथा ४४।२२। [illegible] ५।१ [illegible] ॥१॥

Obviously this seems to be a marginal gloss later crept into the text tradition of P It may be noted that here O does not follow P

2 O —[illegible] for यथा

3 H & K [illegible]

4 O & P —[illegible]

5. O & P.—[illegible] H & K —[illegible]

6 P —[illegible] H & K —[illegible]

7 P —[illegible]

8 H & K —[illegible]

नामान्युदीर्य संक्षेपाल्लक्ष्मोपाश्रयसयुतान् ।
क्रमवृद्धाँस्तथा तालनेकताल्यादिकान्नुवे ॥ ४२ ॥

एकताल्यादितालाना चतुर्वारमुपाश्रयात् ।
कुर्मो मेलेति दौर्लक्ष्याच्छेपाँस्तन्मानसम्मितान् ॥ ४३ ॥

१२३६	१०	१९	३३६०	१०६	१११
००००	०	०	००	०	०
१२५	१०	३३४४	५११८०	३४८	६९८
प्लुत गुरु	लघु	द्रुत	एभिरेवैरिय निष्पन्न(न्ना) पद्यभि		

एकताली चादितालश्चण्डनिम्सारुकन्तथा[1] ।
क्रीडातालोऽन्तरात्रीडा तृतीयो ल्घुशेखर ॥ ४४ ॥

एकताल्या द्रुतस्त्वेको द्रुतमानेन सा भवेत् ।[2]
थुगु तकि धिगि ता ।
० ० ० ०

एकताली[3] ॥ १

आदिताले महाताले ल्घुश्चैक प्रकीर्तित ॥ ४५ ॥

---

1 O omits the table preceding this verse
H & K —०नि सारक०

2. O, H & K —सा च चेत् P —सा वेत्न् । थुगु तकि धिकि त ० ० ० ०
O —थुा गुतकि धिकित ० ० ० ०

3 cf —द्रुतेन त्वेकतालिका । सङ्गीतरत्नाकर, १२९०
This ताल is of ½ मात्रा. Also cf —
एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकताळातिसंज्ञके ॥ ४७५ ॥
—भरतार्णव (of नन्दिकेश्वर), chp 7, ताल no. 77

Bharatakoṣa (ed by Ramkrishna Kavi), p. 92, quotes Jagannatha, who defines it in the same words, obviously borrowing from Nandikesvara.

त द्धि थउ द्रै ।

।] । ।

इति आदिताल[1] ॥ २

द्रुतद्वन्द्व विरामान्त चण्डनि सारुके भवेत् ।

तत्तकि । तत्त । धिधिकि । धिद्धि ।

०० ०० ०० ००

इति चण्डनि सारुक[2] ॥ ३

मध्यमान विरामान्त क्रीडाताले द्रुतद्वयम् ॥ ४६ ॥

Jagadekamalla (c 1150 A D) defines it as—एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकतालीति सञ्ज्ञया । —सङ्गीतचूडामणि, p 16, ताल no 71.

This एकताली is different from एकताल defined by Paramesvara, in his वाणालक्षण (G O S vol cxxxi, p 12), as—चतुर्मात्रा लघुस्त्वेक (एक)तालस्य लक्षणम् ।

1 This is a tāla of 1 मात्रा cf also, त्वादिताले लघु स्मृत ।—भरतार्णव, chap 7, ताल no 6, p 209 According to Sarngadeva, it is popularly known as रास, cf —लघ्वादिताले लोकेऽसौ रास ।

—सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६१ Also see, सङ्गीतचूडामणि, pp 10,47.

The आदिताल of वीणालक्षण is different, cf —आदिताल चतुर्मात्रा लघुरेको द्रुतद्वयम् । —वीणालक्षण, ३ ७ p 12

Bharatakosa, p. 196 calls it a दर्शिनाल and says—अथ क्रीडाताल इति केचिदुच्यते । The definition of क्रीडाताल quoted by Bharata kosa, p 156, from Vema, is—क्रीडाताले समाख्यातौ विरामान्तौ द्रुतावुभौ । But if according to the above definition each द्रुत is to be विरामान्त, then it is different from our चण्डनि सारुक which has only the second द्रुत as विरामान्त, and which is, therefore, of 1¼ मात्राs The क्रीडाताल of भरतार्णव, however, agrees with our चण्डनि सारुक, cf –द्रुतद्वन्द्व विरामान्त क्रीडाताल प्रकीर्तितम् । भरतार्णव, अ ७, ४६४, p 236 सङ्गीतचूडामणि, p 14, no 51, also calls it क्रीडाताल and gives the same definition सङ्गीतरत्नाकर, ५,२८१, however says क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारकश्च स । which agrees with Vema

ताद्रे(।)तक्थुगा(।) धिक्थु(।)धिद्धिथउ[1]
ò ò ò ò ò o o o

इति तृतीय[1] ॥ ६

सविरामो लघुश्चैकस्ताले स्याल्लघुशेखरे ।
(झिंपिपु)झिंपुपु । डिंपुपु । डिंडिंडे ।
ो ो ो ो

इति लघुशेखर[2] ॥ ७

[3]एकमात्रा साधिकाश्च प्रोक्ता अथ द्विमात्रिका ॥ ४८ ॥

---

which explains तृतीय as o o o The तृतीयताल भरतार्णव, ७ ४८४, ताल no 93, p. 253 is however quite different. भरतार्णव does not give अन्तरासरा or any ताल of similar to it.

1 O —ताद्रें तक थुग धिक्थउ धिद्धिथउ o । o । o । o । ò । ò । o । o ।
P —ताद्रें तकथउगा धिक्थउ धिद्धिथ
oò oo oo òò तृतीयक ॥ ४७ ॥
This would be of 1½ मात्रा s
Thus this तृतीयक is again different from the तृतीयक of सङ्गीतरत्नाकर noted above, as also of सङ्गीतचूडामणि, p 47, no. 4, which is of 2 मात्रा s—o o o
The सङ्गीतरत्नाकर, ५-२८१, defines क्रीडाताल or चण्डनि सारूक as— क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारूकश्च स ॥ २८१ ॥ o o इति क्रीडाताल चण्डनि-सारूकश्च । (Adyar ed., p 148) This would be similar to the तृतीय of our text The Bharatārnava does not give any ताल of 1½ मात्रा s similar to our ताल

2. This is a ताल of 1½ मात्रा s if विराम is to be regraded uniformly as of ½ मात्रा. But if विराम is to be half of लघु here, according to another school of thought then it would be of 1¼ मात्रा s See, सङ्गीतशास्त्र, by K. Vasudeva Shastri, p 209, note 1 and p. 219, ताल no 86
cf विरामान्तल्लघुना लघुशेखर । —सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९२
एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर । —सङ्गीतचूडामणि, p 17, no 77 and भरतार्णव, ७ ४८०, p. 250.

3. H.—एकमात्र P.—एकमात्रा साधिका स्यु

झम्पा तुरङ्गलीलश्च दमलीलो द्वितीयक ।
गारगि प्रतितालश्च ताला एते द्विमात्रिका ॥ ४९ ॥

झम्पाताले ल्घुम्नेक सविराम द्रुतद्वयम् ।
तकधु(।) धिकधु । द्रें
ठठ (००।)

इति झम्पा[1] ॥ ८

तुरङ्गलीले ताले स्युर्द्रुतद्रुतलघू पुन ॥ ५० ॥
ता(।) धिद्(।) कथउ
। ० ।

---

1 O—न धुत्थ उ द्रें ठठ P—तक्धु धिक्धु द्रें ठठ In H we find ।ठ।ठ।इति झम्पा Obviously the scribe is confused and does not know whether the ल्घु sign is to precede the द्रुत signs or follow them Our text would suggest that ल्घु should precede the two द्रुतs and only the last द्रुत should be विरामान्त

The भरतार्णव ७ ४८३, p 252, gives—व्योमद्वय विरामान्त ल्ध झम्पाभिधे भवेत् । which would be ०ठ। = a ताल of 2½ मात्राs

Also, cf झम्पाताले विरामान्त द्रुतद्वन्द्व ल्घुस्तथा । सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६४, which in the Adyar ed , p 153 is given as—ठठ। This would be of 2½ मात्राs We however believe that the interpretation in the ed of भरतार्णव is preferrable to the one in the Adyar ed of सङ्गीतरत्नाकर and that only the last द्रुत is विरामान्त cf for example झम्पा (ताले) दो द ल ०ठ। in सङ्गीत चूडामणि p 49 and व्योमद्वय विरामान्त ल्ध झम्पाभिधे भवेत् in सङ्गीतचूडा०, p 17 In view of the unanimous tradition of भरतार्णव, सङ्गीतरत्ना० and सङ्गीतचूडा० we should also take that लघु follows two द्रुतs and not precedes them as would have been normally suggested by our text (P, H & K) The other alternative is to say that the झम्पा of our text is different and is = ।०ठ The पाठs given however do not support it.

इति तुरङ्गलील[1] ॥ ९ ॥

हसलीले भवेचाले लघुद्वन्द्वं तथैव च ।

वरगड(।) नरगडधि[2]

। ।

इति हसलील[3] ॥ १०

बिन्दुयुग्म विरामान्त लघुश्चैको द्वितीयके ॥ ५१ ॥

तग(।) दिगडित(।)दैं[4]

o ò ।

इति द्वितीयक[5] ॥ ११

विरामान्त द्रुताना तु चतुष्क गारुगौ स्मृतम् ।

तगधि । किथउ गा ।

o o o ò

---

1 cf तुरङ्गलीले ताले स्याद् द्रुतद्वन्द्व लघुस्तत ॥ ५७ ॥ --स० चूडा०, p 13 and भरतार्णव, ७ ४५५, p 227 This is different from our text The तुरङ्गलील of सङ्गीतरत्ना० ५ २७४ is again different from both these But our तुरङ्गलील corresponds with पणताल, of 2½ मात्राs, of भरतार्णव, ७ ४७८, p 248 (लघ्वोर्मध्ये द्रुत बद्ध्वा पणताल इति स्मृत)

2 O & P —वरगड नरगड धि

3. cf —हसलीले विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । सं० रत्ना०, ५ २६७
सविराम लघुद्वन्द्व ताळे स्याद् हसलीलके । भरतार्णव, ७ ४४६, p 216, and स० चूडा० p 11, no 20 हसलील of our text, in both P & H , is not called विरामान्त

4 P —तागड तैं O —तगिड तैं

5 This is a ताल of 2½ मात्राs H —तग्दि गडित दैं
cf —द्वौ लो द्वितीयक । स० रत्ना०, ५ २६१, where no विराम is mentioned
द्रुतौ लघ द्वितीयके । सं० चूडा०, p 13, no 41, this is a different tāla
The तुरङ्गलील of सं० चूडा०, p 13 no 36 also has two द्रुतs and one लघु but the द्रुतद्वयम् is not विरामान्त
द्रुतौ लघ द्वितीयके । भरतार्णव, ७ ४७८, p 229 This agrees with द्वितीयक of सं० रत्ना० noted above

इति गारगि[1] ॥ १२

प्रतिताले द्रुतद्वन्द्व लघुश्चेक प्रकीर्तित ॥ ५२ ॥

घि(।) घिकि(।) थों

०० ।

(इति) प्रतिताल[2] ॥ १३

अथ त्रिमात्रिकास्ताला रतितालो निसारुक ।
दर्पण सिंहलीलश्च पन्तालश्च कुडुक्क ॥ ५३ ॥

रतिताले लघुस्त्वेको गुरुश्चैक प्रकीर्तित ।

तकि लकि । घिकि तकि । थउ ।[3]

(। S)

इति रतिताल ॥[4] १४

लघुत्रय विरामान्त ताले नि सारके भवेत् ॥ ५४ ॥

द्रैंगण । घिगि(।) घित ।

(। । ो)

---

1 This is a ताल of 2½ मात्रास cf —गारा(गा)रकि कथ्यते प्राज्ञैविरामान्त श्चतुर्द्रुतम् । स॰ चूडा॰ p 18, no 94, and भरतार्णव, ७ ४८९, p 258 Also गारगिस्तु चतुर्द्रुतो ॥ विरामान्त बुधैरुक्त । सं॰ रत्ना॰, ५ २९७९८

2 This is a ताल of 2 मात्रास H & K omit the whole defini tion & बाल etc of प्रतताल and simply state प्रतितालस्तथ But since it is listed in v 49 above, it must have been des cribed in the original text Besides P notes it as above गो द्रुतौ प्रतिताले स्यात् । भरतार्णव ७ ४५८, p 229, and स॰ चूडा॰, p 13, no 40, also स॰ रत्ना॰, ५ २८३ This is different from our प्रतिताल The प्रतिताल of our text agrees with द्वितीयक of स॰ रत्ना॰ ५ २६१ (cf दो ला द्वितीयक)

3 P —तकि तकि धिकि तकि थउ O —तक तकृ धिकृ तकि थट
H —तकिलकिध । कितकि । थउ

4 This is a ताल of 3 मात्रास cf —रतिताले लघु कार्यो गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव ७ ४८६, p 255, and सं॰ चूडा॰ p 18 no 86 रतिताले लघुगुरु । स॰ रत्ना॰ ५ २६६

इति नि सारुक ॥[1] १५

द्रुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेकस्ताले स्याद्दर्पणाभिधे ।

धिद्धि । द्रैंगण(।) थउ ।

० ० S

इति दर्पण[2] ॥ १६

लघुबिन्दुत्रय लश्च ताले स्यात् सिंहलीलके ॥ ५५ ॥

ताउगथु । धगिधिद्धि ।

। ० ० ० ।

इति सिंहलील[3] ॥ १७

पट्तालसञ्ज्ञके ताले भवन्ति व्यञ्जनानि षट् ।

धिधि गडि गडि गु । तकिरतत ।[4]

० ०   ० ०   ० ०

इति पट्ताल[5] ॥ १८

---

1 This would be a ताल of 3½ मात्रास
cf —लघुद्वद्वं विरामान्त ताळे नि सारुकाभिधे ॥ भरतार्णव ७ ४६१, p 235 and स० चूडा०, p 14, no 50 विरामान्तौ लघू नि सारुको मत । स० रत्ना०, ५ २७९ Thus the नि सारुक of our text is different and has no parallel in all the three texts noted here

2 A ताल of 3 मात्रास
cf —दर्पणे स्याद् द्रुतद्वन्द्व गुर्वेक प्रकीर्तित । भरतार्णव, ७ ४३९, and सं० चूडा०, p 10, no 7 दर्पण द्रुतद्वय गश्च । सं० रत्ना०, ५ २७३

3 P —ताउगथुगिधिद्धि O —तुग थुगि थिद्धि
This is a ताल of 3½ मात्रास यति is shown acc to H
cf —सिंह(सिंह)लीले विधातव्य लघ्वादन्तं द्रुतत्रयम् । भरतार्णव, ७ ४४० and स० चूडा०, p 10, no 9 But लघ्वन्ते द्रुतत्रय सिंहलील । of सं० रत्ना०, ५ २६४ is different There is no ताल in सं० रत्ना० which is similar to this ताल

4 P —धिकिट तकि धिकिट तकि तत O —धिगड तकि २ तत

5 This is a ताल of 3 मात्रास
cf —द्रुतैर्षड्भिस्तु पट्ताले । भरतार्णव, ७ ४८७ and सं० रत्ना० ५ ३०१ Also, पट्तालसंज्ञके ताले बिन्दुषट्क निरूपित ॥ सं० चूडा०, p 18 no 88

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं स्मृतं ताले कुडुक्के ॥ ५६ ॥

धुंदिगण(।) तकि धिक्कि

० ० । ।

इति कुडुक्कः[1] ॥ १९

चतुर्मात्रिकाः स्युस्ताला वर्धापन उद्दीक्षणः ।
मल्लताले वर्णभिन्नो ललितो मण्ठका अपि ॥ ५७ ॥

विषमो रङ्गतालश्च मल्लिकामोदसंज्ञकः ।
प्रतापवर्धनो लीलतालस्तु रागवर्धनः ॥ ५८ ॥

ताले वर्धापने ज्ञेयं लघूनां तु[2] चतुष्टयम् ।

द्रैं । टिगधिक् । कथउ । टें[3]

। । । ।

इति वर्धापनः[4] ॥ २०

उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्तथा मतः ॥ ५९ ॥

---

1. This is a ताल of 3 मात्राs.
cf.—द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं भवेत्ताले कुडुक्के । भरतार्णव, ७.४६१, and सं० चूडा० p. 14. no. 49. कुडुक्को द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ । सं० रत्ना० ५.२७४.
O. reads पाटs as—धुण्गि दि गण तकि धकि.
O. calls this ताल as कुडक्कः ।
2. H. & K.—च. भरतकोश, p. 588 also reads च.
3. H. & K.—द्रैं । टिगधि । कथउ । टें. -O.—द्रैं टिगधिः कत्थउ द्रौं.
P.—द्रौं टिगधिक् कत्थउ टें.
4. This is a ताल of 4 मात्राs.
There is no वर्धापनताल in भरतार्णव or सं० रत्ना०. But the गजताल of सं० रत्ना० (गजश्चतुर्लो धारासौ), ५.३०२, corresponds to this ताल. The वर्धनताल of सं० चूडा०, p. 18, no. no. 89 has two द्रुतs, one लघु and one प्लुत, while the गजलील of both भरतार्णव and सं० रत्ना० has four लघुs but विरामान्त and hence is different. And the वर्द्धन of भरतार्णव has 2 द्रुतs, 1 लघु and 1 प्लुत but विरामान्त.

[1]झ(झिं)घुघु । नगझिगि । द्रुगडिगि डै

। । ऽ[2]

इति उदीक्षण[3] ॥ २१

लघुत्रयान्मल्लताले विरामान्त द्रुतद्वयम् ।[4]

फट्घु । रगुचँटै । धिद्धि ।

। । । ० ०

इति मल्लताल[5] ॥ २२

वर्णभिन्नाभिधे ताले निन्दुयुग्माल्लघुर्गुरु ॥ ६० ॥

गिणि गिणि । तकि धिकि थउ

० ० । ऽ

इति वर्णभिन्न[6] ॥ २३

---

1. P —थिंघुघु नगाथागे द्रुगझिग च

2. The sign for गुरु, in H & K is generaly ६ but I have adopted the usual sign ऽ to avoid confusion

3 This is a ताल of 4 मात्राs यतिs in पाठs everywhere above are acc to H.
cf —उद्वीक्षणे लघुद्वन्द्व गुरुरेकस्तत परम् । भरतार्णव, ७ ४६८ and दक्षिणे स्याल्लघुद्वन्द्व गुरुरेकस्तत परम् । स० चूडा०, p 15, no 58 Possibly the reading should be उदीक्षणे लघुद्वन्द्व Also cf लौ द्वौ गुरुरुदीक्षण । स० रत्ना०, ५ २८५.

4 P —लघुत्रयाद्विरामान्त मल्लताले द्रुतद्वयम् ।
फट्घुरगुचँटै धिद्धि
O —फट्घु डगुचँटै दिद्दि

5 This ताल is of 4½ मात्राs.
The मल्लताल of भरतार्णव is different as it has 4 लघुs instead of 3, cf मल्लताले विधिलघुर्विरामात् द्रुतद्वयम् । भरतार्णव, ७ ८७१, also cf स० चूडा०, p 15, no 64, and स० रत्ना० ५ २८८ The reading द्रुतत्रयम् of स० चूडा० seems to be wrong

6 cf —वर्णभिन्नाभिधे ताले द्रुतद्वन्द्व लघुगुरु । भरतार्णव ७ ४४६, and स० चूडा०, p 11, no 21 This is a ताल of 4 मात्राs
Also cf.—वर्णभिन्नो द्रुतौ लो ग । स० रत्ना०, ५ २६८.

ललिते [1]ल्द्रुतद्वन्द्व निरामान्त गुरुस्तत ।

[2]ता धिक गिति किति गिधिकि द्रे

। o o S

इति ललित [3] ॥ २४

मण्ठाश्च प्रतिमण्ठाश्च [4]तगणात् सगणेन वा ॥ ६१ ॥

[5]तक्डि । धिक्डित । गिथउ । द्रें

इति मण्ठकप्रतिमण्ठा [6] ॥ २५

लचतुष्क निरामान्त [7]द्विवार विषमे भवेत् ॥ ६२ ॥

[8]तगिकि तगिरथउ । तकिथउ । गुधिंट

---

1 P —ताद्रुन्द्वद्व (तद्रुतद्वन्द्व ?) O —॰गत्॰

2 O & P —ताधिकाक तकि धिकि द्र

3. This is a ताल of 4½ मात्राs
cf —ताले ललितसज्ञ स्याद् द्रुतद्वन्द्वे लघुर्गुरु । भरता॰, ७ ४८५ and स॰ चूडा॰, p 17, no 85 ललिते द्रौ द्रुतौ ल ग । स॰ रत्ना॰, ५ २९७ The ललित of स॰ रत्ना॰ is thus identical with वर्णभिन्न of the same text but different from ललित of our text

4 P —जगणात्.

5 P —तक्डित धिक्डित क्तथउ थे
O —तक्डित धिक्डि कतुउ थीं । S । अथवा । । S
The text generally suggests that मण्ठs and प्रतिमण्ठs have or begin with तगण (जगण according P) or सगण, i e, *two गुरुs & one लघु or two लघुs & one गुरु* The text is a bit ambiguous There are several varieties of मण्ठs & प्रतिमण्ठs as is evident from भरतार्णव, स॰ चूडा॰ and स॰ रत्ना॰ The symbols of लघु, गुरु etc are therefore not given in the text edited above but in H they are । S S अथवा । । S

6 cf सकार मठताले स्यात् तदग्रे लचतुष्टयम् । तकारतो गुरुद्वन्द्व नशब्दम प्रमठके ॥ ४६१ ॥ नगणा जगणो लश्च प्रतिमठे नियोजित ॥—भरतार्णव, ७ ४६१-६२, also see, ibid , ७ ४६८ ४६९

7 P —द्विवार

8 O —तक्किकि तकि थउ तकि धुगु धिंद्रे o o o o o o o o
P —तकिकि तगियउ तकिथु गुधिंद्रे o o o o o o o

ऽऽऽऽ̇ ऽऽऽऽ

इति विषमताल[1] ॥ २६

रङ्गतालाभिधे ताले खचतुष्क गुरुस्तथा ।

धिकड । दरगड धिक् किरथउ धिक् किथुगा[2]

ऽ ऽ ऽ ऽ S

इति रङ्गताल[3] ॥ २७

जायते मल्लिकामोदे ल्द्वय खचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥

धिक् किड तक्कथउ[4]

। । ऽ ऽ ऽ ऽ[5]

इति मल्लिकामोद[6] ॥ २८

प्रतापवर्धमाने गा विरामान्त द्रुतद्वयम् ।[7]

---

1 This is a ताल of 4½ मात्राs
cf —वदद्रुता विरामान्ता पुनस्त विषम मता ॥ भरतार्णव ७ ४७३ वदद्रुता विरामान्ता द्विवार विषमे मता ।—सं० चूडा० p 15, no 67 द्विश्चत्वारो विरामान्ता द्रुतास्तु विषमे मता ॥ स० रत्ना०, ५ २८६

2 P —धिकड दरगड धिद्धिक्त्थउ धिक्थुगा O follows but reads थुगण for थुगा at the end

3 cf —चत्वारो रङ्गताले स्यात् गुर्वन्तदचतुष्यम् । भरतार्णव, ७ ४४३
चत्वारो रङ्गताल स्युर्द्रुता गुरुस्तत परम् । स० चूडा० p 11 no 14
Also see स० रत्ना० ५ २६५
This is a ताल of 4 मात्राs

4 P —धाक्त तक्डि त । धिकिड्थउ द्धि S ऽ ऽ S इति प्रतापवर्द्धन ।
Obviously the पाटs etc of मल्लिकामोद are left out through scribal oversight O reads—ह्रैथ धि त तक्थ । । ऽ ऽ ऽ ऽ इति मल्लिकामोद ॥

5 H —। ऽ ऽ ऽ ऽ ।

6 cf —ताले तु मल्लिकामोदे ल्द्वय खचतुष्यम् । भरतार्णव ७ ४५४
ताले स्यान्मल्लिकामोदे ल्द्वयं खचतुष्टयम् । स० चूडा० p 12 no 33 also see स० रत्ना०, ५ २८०
This is a ताल of 4 मात्राs

7 P —omits O —प्रतापवर्द्धने स्यगाद्विरामान्त द्रुतद्वयम् ।

धिकडि तिग्डित । धिग्डिथउ धिद्धि[1]

ऽ o o

इति प्रतापवर्धन[2] ॥ २९

द्रुतो ल्घु प्लुतश्चैव लीलाताले क्रमान्मता ॥ ६४ ॥

[3]धिटै धिटै थउ । धिद्धिद्दै

o । ऽ

इति लीलाताल[4] ॥ ३०

बिन्दुयुग्माद्विरामान्तात् खप्लुतो रागवर्धने ॥

[5]तत्तत्त । ग थुगिता । धिद्धिता द्दै

o o o ऽ

इति रागवर्धन[6] ॥ ३१

---

1 P —धिकिड ताक्न्त त धिाकन्थउ द्ध ऽ o o
O —धिकिड तकिडत धिकिड द्धि द्धि द्दं ॥ o ȯ इति प्रतापवद्धन ॥

2 This is a ताल of 3½ मात्राs
There is no ताल of this name in भरता०, and स० चूडा० But लक्षण of both these texts agrees with our ताल cf —जगणे गुरुस्त्वेको विरामान्त द्रुतद्वयम् । भरतार्णव ७ ४८१ जगणस्य गुरुश्चैको विरामान्त द्रुतद्वयम् स० चूडा०, p 17 no 79

3 H —धिटै धिट्टी थउ । धिाद्द द्दै O —धि । द्रि धिंट थउ धै धिंट्टं P —धिंट्टं धिंट्टं थउ धिद्धि द्दै

4 cf —लीलाताळे खलौ पश । भरतार्णव ७ ४९१
बिन्दुर्लघु प्लुतश्चैव लीलाताले प्रकीर्तित । स० चूडा० p 19, no 97, ताला द्लौ प । स रत्ना०, ५ २९७

This is a ताल of 4½ मात्राs

5 P —तत्त पगथुगि धिद्धि द्दै O —तगत्त थुगि धिद्धि द्दै o o o o.
H & K —तत्तत । गथुगिता । धिद्धिता द्दै

6 This is a ताल of 4½ मात्राs
There is no ताल of this name or type in भरता०, स० चूडा, or सं० रत्ना०

अथ पञ्चमानिरा[1] ।

अभङ्गो रायवङ्कोलस्त्र्यथ्रवर्णोऽभिनन्दन[2] ।
राजविद्याधर खण्डरङ्गालो वर्धनोत्सवा ॥ ६७ ॥

अभङ्गताले विज्ञेय लघुद्वन्द्व प्लुतस्तत ।

[3]द्रह गुगि । रद्दयि ग्रि(गि)गागिण घे

। । ऽ

इति अभङ्ग[4] ॥ ३३ ॥

रायन्ते रायवङ्कोले लघुद्वन्द्व गुरुद्रुतौ ॥ ६६ ॥

[5]यहि थहि गिगणगण नगण । धिद्धि

। । ऽ ० ०

इति रायवङ्कोल[6] ॥ ३४ ॥

[7]लघुद्रुतौ लघू यत्त्र्यश्रवर्णो यथाक्रमम् ।

[8]धगू । तकि । त्थुगु । तकि । धित्थुग धि

। ० । । ऽ

---

1 P —[illegible] । H & K —अथ पंचमानृरा

2 P —[illegible]

3 P —द्रहगुगि [illegible] O —[illegible]

4 This is a [illegible] of 5 [illegible] cf —अभङ्गताळ [illegible] [illegible] । [illegible] (?) [illegible] । [illegible] p 16 no 75 If [illegible] is correct then it would be a [illegible] of 4 [illegible] different from our tala The [illegible] ३११ also says—[illegible]

5 P —यहि थहि [illegible] O —[illegible]

6 cf —[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] p 17 no 76 Our [illegible] is of 5 [illegible] whereas the [illegible] of the above two texts is of 6 [illegible]

7. H —[illegible] But H gives । ० । ऽ

8 P —[illegible] O —reads [illegible] for [illegible]

इति व्यश्रवर्ण[1] ॥ ३५

युद्वन्द्व द्रुतद्वन्द्व गुरुश्चैकोऽभिनन्दने ॥ ६७ ॥

[2]थुन्गिण । थुन्गिण । तत्ताधिक कथउ द्रें

।।००ऽ

इति अभिनन्दन[3] ॥ ३६

रानविद्याधरे ताल लघुयुग्माद्गुरुर्द्रुता[4] ।

तत्तितकि धिधित । कथउ । द्र धिधि[5]

।।ऽ००

इति रानविद्याधर[6] ॥ ३७

ज्ञातव्य खण्डकङ्काले द्रुतद्वन्द्व गुरुद्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्धि । कथउत(ता) । गिथ द्रें

००ऽऽ

इति खण्डकङ्काल[8] ॥ ३८

---

1 cf लघुन्ता लघू गत्र यश्रवण प्रकानिता भरता० ७ ४५० and स० चूना० p 12 no 28 Also see स० रत्ना० ५ २७० which gives yet another tala under this name Our व्यश्रवण is of 5½ मात्रास

2 P—थुन्गिणनत्ताधिकथन्द्र O reads थोन्नतकथउ द्र for तकथउ द्र in P

3 cf —लद्वय लद्वय चन्न गर्वैशाभिनन्दन । भरता० ७ ४७० Also see स० चूना० p 15 no 62 स० रत्ना० ५ २८७ This ताल is of 5 मात्रास

4 P—॰गुरुन्ता

5 P—ताति ताक धितन्लकथर द्रें धाद्र O follows P but reads नाक for ताक

6 This is a ताल of 5 मात्रास The रानविद्याधर of भरतार्णव is of 4 मात्रास cf —लघुकौ लौ ताळ रानविद्याधराभिध ॥ भरता० ७ ४६० cf स० चूना० p 14 no 46 Also स० रत्ना० ५ २७९

7 P—ताद्धक कथन्ता गिथर ध O follows P but reads गिथउ for गिथर

8 cf —द्रुतद्वन्द्व गुरु खण्ड । भरता० ७ ४७७ and स० चूडा० p 20 ६ 137 Also see स० रत्ना० ५ २८९

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतौ लश्च प्लुतस्तथा ।

[1]कटधि । त्थद्रि(हिं) गिकटकट धिकॅडॅ

० ० । S

इति वर्धन[2] ॥ ३९

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुयुग्मात्पर. प्लुत ॥ ६९ ॥

[3]धिगित । धिद्रि थुगुथुगु धिद्रै थउटौ

। । S

इति उत्सव[4] ॥ ४०

षाण्मात्रिकाश्चाचपुटत्रिभिन्नास्त्यपरिक्रमा. ।
उद्घटो वनमाली च कन्दर्प कोकिलाप्रिय ॥ ७० ॥

मकरन्दो मुकुन्दश्च बिन्दुमाली च कन्दुक ।
श्रीकीर्त्ति. स(श)रभलीलोऽथैषा लक्षणमुच्यते ॥ ७१ ॥

गुरुश्च [5]लद्वय वक्रस्ताले चाचपुटाभिधे ।

[6]टिकधिकथुगा । क(क)थुगतिकथउ धितकथुगा

S । । S

इति चाचपुट[7] ॥ ४१

This is a ताल of 5 मात्राs.

1. P —कट्टथहिं गिकटकट धिङ्ट O follows P but reads गिकिट गिकिट for गिकट.
2. This is a ताल of 5 मात्राs, also described in भरता० ७ ४८७ and स० चूडा०, p 18, no 89. Also, स० रत्ना०, ५ ३००.
3. P.—धिगिता धिद्र थुगुथुगु धिद्र थउट
   O.—धिगित द्रिद्र थुगुलुगु धिद्रे थउट
4. This is a ताल of 5 मात्राs There is no such ताल in भरता० or स० चूडा० The उत्सव of स० रत्ना० ५ ३०२ (लघुद्रुतानुसत्र स्यात्) is different.
5. H. & K —सरले
6. P. and O.—टिगधिकथउगा । कथुगन कथउ धितकथुगा
7. This is a ताल of 6 मात्राs cf ' गुर्वोर्मध्ये चाचपुटे लघुद्वद्व प्रकीर्तितम् ।

[1]त्रिभिन्नाभिधताले तु सरलश्च गुरु प्लुत ॥ ७२ ॥

[2]थर्थों । थरकट्टत्थहि । गिथद्दिगिथो

। ऽ ऽ̇

इति त्रिभिन्न[3] ॥ ४२

ताले परिक्रमे ज्ञेय द्रुता लश्च गुरुद्वयम् ।

[4]तच । तगि धगि तथउता तद्रें

० ० । ऽ ऽ

इति परिक्रम[5] ॥ ४३

[6]विज्ञेय उद्घट्टताले गुरूणा त्रितयेन च ॥ ७३ ॥

नरगड । नरगड । तद्धि धिक्ड दरगड धिद्धि कथउ । धिकत्थउ द्रें

ऽ ऽ ऽ

भरता० ७ ४३७ गुर्लघू गुरु रेव भरचाचपुराभध । स० चूडा०, p 10, no 2 There is no चाचपुट in स० रत्नाकर

1 P —त्रिभिन्नाभिताल

2 P —था थरकट्टर्थाहति थाहुति था O reads थों for था in P

3 cf —स० चूडा०, p 11, no 18, भरता० ७ ४४५, and स० रत्ना० ५ २६८ Thus is a ताल of 6 मात्रास

4 P —तगगिधिकथउकथउनाद्रें ० ० ऽ ऽ O reads धिगि for धिकि of P

5 This is a ताल of 6 मात्रास But the परिक्रम of भरतार्णव is of 5 मात्रास cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व मगणानदनन्तरम् । भरता० ७ ४४३, but सं० चूडा० agrees with our text, cf —परिक्रम द्रुतद्वन्द्व यगणानदनन्तरम् ॥ सं० चूडा० p 11, no 15 Possibly, the भरतार्णव reading needs emendation The स० रत्ना० calls it कन्दर्प and परिक्रम, cf —द्रौ यगणस्तथा । कन्दर्पतालस्थैव पर्याय स्यात्परिक्रम ॥ स० रत्ना० ५ २६४ The कन्दर्प of सं० चूडा० is identical with its परिक्रम Same is the case with भरता० ७ ४४९

6 P omits the definition etc , and simply reads—ऽ ऽ ऽ उद्घट्ट O reads the text but the पाटs are different The पाटs acc to O are —नरगड नरगड तद्धि कथउ धिक्ड दरगड धिथिर थउधिक द्रें

इति उद्घटताल[1] ॥ ४४

सचतुष्क लघुश्चेन द्रुतौ गो वनमालिनि ।

तक थुगु धिद्धि कथुगतता कथुगत्ता नग झिगि झं[2]

o o o o | o o S

इति वनमाली[3] ॥ ४५

कन्दर्पाभिधताले तु [4]खत्रय मरलो गुरू ॥ ७४ ॥

[5]ततत । तद्दं सहि खहि कद्द ग्गिद्दथों

o o o | S S

इति कन्दर्प[6] ॥ ४६

[7]वक्रयुग्म लघुद्वन्द्व-ताले स्यात्कोकिलप्रिये ।

[8]डिंखखु डें डिंखखु डें गणगता द्रुगझिगि

---

1 This is a ताल of 6 मात्राs also in भरताणव, ७४३९ The स० चूडा०, often gives almost identical definitions of तालs following भरतार्णव. Thus it reads उद्घटे मगणस्त्वेव । स० चूडा० p 10, no 5, the text being the same in भरता० There is no tala of this name in स० रत्ना०

2. P—तक थुगु धिक थुगुता धिद्धि तग गि गिं ग O reads—तक थुगु धिधत्तग झिझि झ

3 This is a ताल of 6 मात्राs The वनमाल of भरता० is of 7 मात्राs cf —वेदद्रुतार्गं द्युग गुरु प्रान्ते निवेशित । वनमाला भवेत्तालो गदित शास्त्रवदिभि ॥ ॥ ४४९ ॥ Same in स० चूडा०, p 12, no 26

4 P—सद्वय This reading would make कन्दर्प & पराक्रम identical in our text see also notes on पराक्रम above

5 P.—तत द्दं पहिं पहि कद खासदथा o o I S S O reads ततत०

6 कन्दर्प of भरता० ७४४१ and स० चूडा० p 10, no 10 is like पराक्रम of our text

7. P—गुरुद्वद्व लद्वद्व

8 P—गणगण द्रुग मिमि डिंधुधु च मिधुधु झ O—गणगण द्रुग डाग डिंखुखुम

गणगुण द्रुगडिगि डिपुपु । झ झिंपुपु झे

ऽ ऽ । ।

इति कोकिलाप्रिय[1] ॥ ४७

[2]खद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]थुरिगण तत्त तद्धथु । तद्धथु तद्दें

० ० । । । ऽ

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दताले सरला खचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिकिथों थुउ तकिकितद्धि । द्धिद्धि टिगुदें

। । ० ० ० ० ऽ

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरुनिन्दुचतुष्क च गुरु स्युनिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टगुट्टि तत्त धिद्धि द्धिटगुट्टि ध

ऽ ० ० ० ० ऽ

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf—कोकिलप्रियताले स्यात्क्रमाद्गुरुलघुप्लुता ॥ भरता० ७ ४६५ and स० चूडा०, p 14 no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिसंज्ञक ताले गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७ ४६६ and स० चूडा०, p 14 no 54

2 H & K—खद्वय त्रय गश्च O—खद्वय लद्वय गश्च

3 P—थुरिगण तत्त द्दें ता द्दें O—थुरिगण ततत्त ध्र तद्दें

4 A ताल of 6 मात्राs cf—मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७ ४५८ स० चूडा०, p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P—थों थउ तानक्रि तद्धे द्धिद्धु टे O—था थउ तकिक तद्धि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरतार्णव, cf—मुकुन्द सञ्ज्ञताले लघुद्वन्द्व लघुर्गुरु । अथा लघ्वादि गुर्वन्त भेदाद्द्रुतचतुष्टयम् ॥ भरता० ७ ४७४, स० रत्ना०, ५ ३०७

7 P—ततत्त तगुट्टि तत्त । धिद्धिद्धिटगुट्टि । धिद्ध O—ततत्त टगुटि तत्त धिद्धिद्धि टगुट्टि धं

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

[2]धिद्दिगि कथुत्ता धिद्दिगि टें थउ । धिद्धि टें

। । । । ऽ

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]र्घुर्गुरु र्घुश्चैव तारे श्रीकीर्त्तिसञ्ज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तनिधिक्कित्थें थउ । धिद्दिगि थउत टें

। ऽ ऽ ।

इति श्रीकीर्त्ति[6] ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्क लौ ताले[7] स(श)रभलीलके ।

[8]त्तझें त्तझें । थद्दिगि थद्दिगि थउ । झेंथुझें

। । ० ० ० ० । ।

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता०, ७ ४६६, स० चूडा० p 14, no. 55, and स० रत्ना० ५ २८३

2. P and O.—धिद्दिगि धिद्दिगि ट थउ धिद्धि टें

3. A tala of 6 मात्राs It is called कर्पुक in भरता० ७ ४७५, and कन्दुक in स० चूडा० p 16, no 70 and स० रत्ना०, ५ २९०

4 १ P — लाक्द्वय र्घुश्चैकस्ताल० The symbols given are ऽ ऽ । H — र्घुर्गुर्ल्घु० But since the symbols given are । ऽ ऽ । I have emended the reading above The P. reading is rejected. This is a ताल of 6 मात्राs

5. P — ता धिक्कि था थउ धिद्दिक थउ O reads धिद्दिगिथउ for धिद्दिक्त्थउ

6. A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव, ७ ४६६, and स० चूडा० p 14, no 54, it is ऽ ऽ । । instead of । ऽ ऽ । of our text स० रत्ना० ५ २८२ also shows ऽ ऽ । ।

7. P —.द्रुतचतुष्क च लघु H — लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता द्रं धिक्कत्थ गाधि द्र O —झ झ थद्दिगि थद्दिगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ७ ४५४ reads—लघुद्रुतचतुष्कलौ स्यात्ता शरभलीलके । = । ० । ० । ० । ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

गणगुण द्रुगडिगि डिगुगु । झ झिंगुगु झे

ऽ ऽ । ।

इति कोकिलप्रिय[1] ॥ ४७

[2]लद्वय लत्रय गश्च मकरन्दे प्रकीर्तिता ॥ ७५ ॥

[3]थुरिगण तत्त तद्रथु । तद्रथु तंद्र

० ० । । । ऽ

इति मकरन्द[4] ॥ ४८

मुकुन्दतारे सरलौ ग्वचतुष्क गुरुस्तथा ।

[5]तथो । तथो । तकिरिथों थुउ तकिकिनद्धि । द्धिद्धि गिगुंद्रै

। । ० ० ० ० ऽ

इति मुकुन्द[6] ॥ ४९

गुरबिन्दुचतुष्क च गुर स्युरिन्दुमालिनि ॥ ७६

[7]टद्रुद्दि तत्त धिद्धि द्धिरद्रुद्दि धें

ऽ ० ० ० ० ऽ

---

1 The ताल is of 6 मात्राs The कोकिलप्रिय of भरता०, though of 6 मात्राs, is different cf—कोकिलप्रियताले स्यात्क्रमाद्गुरुलघुप्लुता ॥ भरता० ७ ४६५ and स० चूडा०, p 14, no 53 But the कीर्तिताल of भरता० agrees—cf श्रीकीर्तिसंज्ञके ताळे गुरुद्वन्द्व लघुद्वयम् । भरता० ७ ४६६ and स० चूडा०, p 14, no 54

2 H & K—लद्वय त्र३ गश्च O—लद्वय लद्वय गश्च

3 P—थुद्दिगण तत्त द्रै ता द्रै O—थुाद्गण तत्भ धे्र तंद्र

4 A ताल of 6 मात्राs cf—मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व लत्रयश्च गुरुस्तत । भरता० ७ ४५८ सं० चूडा० p 13 no 42 The मकरन्दक of स० रत्ना० ५ २८२ omits the last *guru* and is thus a tala of 4 मात्राs only

5 P—थों थउ ताकक्कि तद्धे क्किद्दृगु ंै O—था थउ तक्कािक तद्धि धिगु ट

6 A tala of 6 मात्राs different from मुकुन्द of भरताणव, cf—मुकुन्द संज्ञकताळे लघुबिन्दू लघुर्गुरु । अथवा लघ्वादि गुर्वन्त भवेद्द्रुतचतुष्टयम् ॥ भरता० ७ ४७४, स० रत्ना० ५ ३०७

7 P—तत्तत्त तकुरि तत्त धाद्धिाद्धिटद्रुरि धाद्धि O—तत्तत्त टकुरि तत्त धिद्धिद्धि द्द्रुरि धें

इति बिन्दुमाली[1] ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

धिङ्गिगि कथुत्ता धिङ्गिगि टें थउ । धिद्धि टें

। । । । S

इति कन्दुक[3] ॥ ५१

[4]लघुर्गुरू लघुश्चैव ताले श्रीकीर्तिसंज्ञके ॥ ७७ ॥

[5]तकिधिकिथ थउ । धिङ्गिगि थउत टें

। S S ।

इति श्रीकीर्ति[6] ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्कं लौ ताले स(श)रभलीलके ।

[8]चझें चझें । थाहगि धहिगि थउ । झेंधुझें

। । ० ० ० ० । ।

इति स(श)रभलील[9] ॥ ५३

---

1 A ताल of 6 मात्राs also in भरता० ५ ४६६ स० चूडा० p 14 no 55 and स० रत्ना० ५ १८३

2 P and O — धिङ्गिगि धिङ्गिगि ट थउ धि द्ध टें

3 A tala of 6 मात्राs It is called कुन्दुक in भरता० ५ ४७५ and कन्दुक in स० चूडा० p 16 no 70 and स० रत्ना० ५ १९०

4 १ P — लघ्वद्वय लघु गिस्ताले० The symbols given are S S ।
H — लघुगरलघु० But since the symbols given are । S S । I have emended the reading above The P reading is rejected This is a ताल of 6 मात्राs

5 P — ता किकिया थउ धिङ्गिग थउ O reads तथिङ्गिगथउ for धिङ्गिगिथउ

6 A tala of 6 मात्राs In भरतार्णव ५ ४६६ and स० चूडा० p 14 no 54 it is S S । । instead of । S S । of our text स० रत्ना० ५ २८२ also shows S S । ।

7 P — लचतुष्कं च लघू H — लौ द्रुतचतुष्कं लौ ताले०

8 P — ता द । मक थ गाधि द O — थ झ थहिं ग थहिंगि थउ झ

9 A tala of 6 मात्राs The भरता० ५ ४५४ reads—लघु द्रुतचतुष्कं लौ स्यात् नामनी के । – । ० । ० । ० । ० । । (8 मात्राs) whereas the editor

सप्तमात्रिकतालानामथ वक्ष्ये समुच्चयम् ॥ ७८ ॥

राजचूडामणिर्नान्दी श्रीनन्दनचतुर्मुखौ ।
नारायणो दीपकश्चामीषा लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

राजचूडामणौ लाना त्रय खद्वितय लगौ ।

[1]थों । ता । तक्थिउ । धिंटें । थर्हि तक्ट्टद्धिथहीं

। । । ० ० । ऽ

इति राजचूडामणि [2] ॥ ५४

नान्दीताले च विज्ञेय लो द्रुतो लो गुरुद्वयम् ।

[3]रत्थुगणि । थुरुगु । तद्धीं तद्धी । तगि धगि थुग ता

। ० ० । ऽ ऽ

इति नान्दीताल [4] ॥ ५५

[5]गुरुर्लघू प्लुतश्चेव ताले श्रीनन्दनाभिधे ।

[6]थुदिगणत्दो । झझिगिंदा । तद्धिक्थिउ टें

ऽ । । ऽ̂

of स० चूडा०, p 13, no 31 suggests लघुद्रुत for लघुद्रुत & takes it = । ० ० ० ० । । (5 मात्राs) The आदिभरत quoted in ft note in the edition of भरतार्णव, p 226 shows—लघुद्रुतचतुष्कं स्यात् शस्ते शरभलीलके ।

1 P —धिंदृ थाह कद्धदृ थर हीं O — था ता गउ धिद्द थरिं कद्द थहीं

2 This is a group of ताल्s having 7 मात्राs each as stated in ५.78 The राजचूडामणि of भरता० ७ ६४७ and सं० चूडा० p 11 no 22 is = ० ० । । । ० ० । ऽ a ताल of 8 मात्राs also in स० रत्ना० ५ २६८.

3 P — रत्थु गणि थुरुगु तद्धीं तद्धीं तगि धिगि थुगुता

O —थुंगणि थुरुगद्धीं तकि धिगि थुगुता

4 cf सं० चूडा०, pp 15-16, no 68, भरता० ७ ४७१, and स० रत्ना० ५ २८८ The नान्दी of last two texts is of 8 मात्राs, of the first probably of 7 मात्राs

5 H —गुरुलघुप्लुतश्चैव P —गुरुलघुप्लुत But as both H & P give symbols—ऽ । । ऽ̂ the text must have read गुरुर्लघू प्लुतश्चैव

6 P —थुदिगण ता झि झिगिंदों तद्धिक्थउ टें
O — थुदिगण दो झझ(?) कथउ टें.

इति श्रीनन्दन[1] ॥ ५६

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरु ॥ ८१ ॥

[2]नहि पहि तिकुट पहि । थरिगि दट्गुण
तिकुट पहिता । पहिथउधिट्टे पहिथउ

। । S । S

इति चतुर्मुख[3] ॥ ५७

[4]नारायणे द्रुतद्वन्द्व जगणश्च गुरु क्रमात् ।
[5]तकिकि । धिगिगत्ता । तत्थों तत्थों । तक्डि तकि ।
थुरगु थुरगु ता द्रें
० ० । S । S

इति नारायण[6] ॥ ५८

बिन्दुयुग लघुद्वन्द्व गुरुयुग्म च दीपके ।
गिणि गिणि खुता झि झें । दुग झिगि झें
खुखुद झें

० ० । । S S

इति दीपक[8] ॥ ५९

---

1 cf —भरता० ७ ४१० and स० चूडा० p 18 no 95 Also, स० रत्ना० ५ २९९

2 P and O —तहि सहि ति कुट सहि थिट सहि थउँर

3 The चतुर्मुख of स० चूडा०, p 17, no 80, and भरता० ७ ४८२ is = । S । S The former gives a second varietes of S only, the latter shows a variety — । । । S स० रत्ना० ५ २५५ gives one type of । S । S only

4 P —नायण

5 P —ताक्ताक्क धिगिना तथा तथा ताक्न तान थुहगु थरगु ण द्रे
O reads थुरगु ता द्रों for थरगु ण द्रें of P

6 Called राजनारायण in भरता० ७ ४८८ and स० चूडा०, p 18 no 91, also in स० रत्ना० ५ २९८

7 P —गिण गाण पुपु ता झि झि दुग झिगि झें खुखुद झ्न
O —गिण गिणि पु पु ता झि यें दुग झिगि झ खुखुद झें

8 cf —द्रुतद्वन्द्व लघुद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व च दीपक । भरता० ७ ४७२, and स० चूडा०, p 15 no 65 Also see स० रत्ना०, ५ २८५

[1]चच्चत्पुट सिंहनादो जयश्रीर्नयमङ्गल ।
श्रीरङ्गो हसनादश्च स्युरमी अष्टमात्रिका ॥ ८३ ॥

[2]चच्चत्पुट स विज्ञेयो यत्र स्यात् तगण प्लुत ।
[3]द्रें थउ । गथउ । गाधिक् कथउ धिद्धि किथउ
तांद्रि कथउ द्रें
ऽऽ।ऽ
इति चच्चत्पुट[4] ॥ ६०

सिंहनादे विधातव्य स्घुर्गुरयुग स्गौ ॥ ८४ ॥
[5]तत्तगिधु द्रहिधुगाधिद्धि । तक्ट धिक्ट धु ।
थहित्थहि गिथां
।ऽऽ।ऽ
इति सिंहनाद[6] ॥ ६१ ॥

जयश्रिया तु [7]रगणाद् व्यापकश्च तथा गुर ।
[8]तरि दों घटि । गणटै । तक्ट । थिग्कट
ग्गिधिता कत्थउ । ट
ऽ।ऽ।ऽ

---

1 H and O — चच्चपुट
2 H — चच्चपुट
3 P — द्रें थउ गथउ गाधिक थउ गिग धिद्रें O — द्रथउ व थउ गाधिकथउ द्रौं
4 A tala of 8 मात्राs cf भरता० ७४३७ and सं० चूडा०, p 10 no 1 चच्चत्पुट is not listed amongst देशीतालs by स० रत्ना० but it has discussed it as a मार्गताल, cf स० रत्ना० ५१७२० cf also भरतकोश p 196
5 P — तत्त द्रहि धुग गिद्धि तकट धिक्ट थउ थहिं थहिं गिथा O reads किथीं *for गिथों of* P
6 A tala of 8 मात्राs cf also भरता० ७४५३, and स० चूडा० p 12, no 32 see also स० रत्ना० ५४३
7 H & K — रगणा द्व्यापकश्च
8 P — दों धगिगण दै गिक्ट थिरकट ग्गिधिथउ दै । ऽ । ऽ । ऽ । O reads दिगधिथउ दैं and ऽ।ऽ।ऽ for दिगधिथउ दै etc *of* P

इति जयश्रीताल[1] ॥ ६२

जयमङ्गलताले तु कर्त्तव्य सगणद्वयम् ॥ ८५ ॥

[2]तत्रिधिता । धिन्नथउ । किडि किडित ।

रत्थुगिणि । तकिथउ गणगण द्रें

। । ऽ । । ऽ

इति जयमङ्गल[3] ॥ ६३

[4]सगणाद्ध प्लुतश्चैव ताले श्रीरङ्गसञ्ज्ञके ।

[5]धिग्डितकि । थुग्डिदिगि । थुगुतक्कित्ता ।

तत्तत । तट्कुटि धिटि टें

। । ऽ । ऽ

इति श्रीरङ्ग[6] ॥ ६४

हंसनादे लघुम्त्र्यङ्गो[7] द्रुतयुग्म प्लुतस्तथा ॥ ८६ ॥

[8]तत्तकट । धिकट थोंह रथुग थोंह

थोंहं गुथ । तत्ता । धिद्धिद्रें गगंट

---

1 A tala of 8 मात्राs cf —रगणा रा गुर्ध्वैव जयश्रारिति कथ्यत । भरता० ७४५७ The जयश्रा of स० चूडा०, p 13, no 38 is different, but the text does not seem to be certain Also see, स० रत्ना० ५२८२

2 P and O —ताकधिन्नथउ किड किडि तरत्थु गणि ताकथउ

3 This is a tala of 8 मात्राs, also in भरता० ७४६०, स० चूडा० p 14 no 45 Both the texts show exactly identical definitions Also see, सं० रत्ना० ५२८०

4 P —सगणाप्लुत० O —सगणाल्प्लुत०

5 P —धिग्ड ताक थुग्ड दिगि थुग्र ताक ता तत्त टट कुटि धिद्धि टें
O —धिग्डि तकि थोग्डि दिग थुगु तगि तातत्त टकुटि धिद्धं द्र

6 A tala of 8 मात्राs cf —श्रीरङ्गसञ्ज्ञक ताले सगणो लप्लुतौ मतौ । भरता० ७४६७, and स० चूडा० p 11, no 12 also see स० रत्ना० ५२६५

7. H & K —ल्घुम्त्र्यङ्गा० १ O reads सिंहनाद for हंसनादे

8 P —तत्तक धिकट थोंह रथुग तत्त धिद्ध द्र गणगण टे । । ऽ ० ० इति हंसनाद ॥
O —तत्तकट धिकट थोंह थोंह रथुग तत्त धिद्ध द्रें गणगणट ऽ००ऽ इति हंसनाद ॥

। S ० ० S

इति हसनाद[1] ॥ ६५

साम्प्रत ते च भण्यन्ते ताला[2] ये नवमात्रिका ।
जयताले वसन्तश्च रङ्गोद्योतनसञ्ज्ञक ॥ ८७ ॥
जगणाङ्को द्रुतो पश्च नयताले प्रकीर्तिता ।

[3]धुगुतकि नगझिगि । ता धिटें । द्रगणता ।
कथुगिता । धिद्धि । नग झिगि दुग झिगि द्रे

। S । । ० ० S

इति नयताल[4] ॥ ६६

वसन्तताले विज्ञयो[5] नगणो मगणस्तथा ॥ ८८ ॥
[6]तद्धि । कथउ । धिद्धिकद्धिच्छ(? क ?) थउ ।
गाधिटें । थउधिटें

। । । S S S

इति वसन्त[7] ॥ ६७

रङ्गोद्योतनताले तु मगणाल्लप्लुतावपि[8] (मगणो ल्प्लुतावपि) ।

---

1 A tala of 8 मात्राs also in भरता० ७ ४५३ and in स० चूडा० p 12 no 31 Also see स० रत्ना० ५ २७३

2 P —॰ताल्य न च मात्रिका । O —॰ताग य न च मातृका ।

3 P —धुगु तकि नग झिगि ता। द्द द्रगण ।धिद्धि नग झिग दुग झिगि द्र O follows P

4 A tala of 9 मात्राs The भरता० ७ ४६२ has a नयताल of 10 मात्राs— । S । । । ० ० S स० चूडा० p 14 no 48 gives the same definition as the भरतार्णव But स० रत्ना०, ५ २७२ makes it— । S । । ० ० S as in our text

5 P —विनयौ

6 P —तद्धि यउ विद्धिकथउ गाध॰ धिटें थउ [गाद्द O omits the whole definition and a major part of मात्राs except थ॰ ।धाद्दें S S S इति वसन्त ॥

7 A tala of 9 मात्राs cf —वसन्तताले कर्तव्या नगणा मगणस्तथा । भरता० ७ ४८५ स० चूडा० p 17, no 84

8 P —मगणा ल्लप्लुतावपि । O —मगणा ल्प्लुतावपि ।

'झें खुखुट ता खुट नग झिगि खुखुदु खुदु दधुगा
नगदुग झिगि झिगि झें
ऽऽऽ। [2]

इति रङ्गोद्योतन[3] ॥ ६८

तालानथ प्रवक्ष्यामि दशमात्राविधान् धनि ॥ ८९ ॥

रङ्गप्रदीपनालस्तु पर्पितापुत्रकस्तथा ।
पार्वतीलोचनश्चैव सिंहविक्रीडितोऽपि च ॥ ९० ॥

'रङ्गप्रदीपने' के) ताले गुरू लघुर्गुरु प्लुत ।

[4]तत्तुट थद्दि ग्डिदि ग्डिदि थद्दि धें झ झिगिदथों ।
क्रिडि क्रिडि द्रथड थों ।
ऽऽ।ऽऽ̇

इति रङ्गप्रदीपक[5] ॥ ६९

पर्पितापुत्रके ताले प्लुतान्त्च [6]मगणप्लुतौ ॥ ९१ ॥

[7]झें नम्त सिण नन्ति रिकटुग झिगिता ।

---

1. P and O – झेंपु खुद खुट नग झिगा पु खुंद खुंद नग झिगि दुग झिगा झ
2. A tala of 10 मात्राs though included in the group of talas of 9 मात्राs cf रङ्गप्रद्योतनताले तु मगणा प्लुतावाप । भरता० ७ ४४७ and सं० पुरा० p 11, no 23 also see सं० रत्ना० ५ ३६६
3. P – रङ्गप्रदीप ताल दु० O omits v 90
4. P – तट्ट थद्दि ग्डिदि ग्डिद थद्दि ध गि झि गिन्था ऽ ऽ ऽ ऽ̇ इति रङ्गप्रदीप ॥ O – तत्तुट थद्दि ग्डि ग्डिदि ग्डि(?) थद्दि धे झि झिगि द्रथा क्रिडि द्रथड था
5. A tala of 10 मात्राs But in भरता० ७ ४५१ (रङ्गप्रदीपताले [illegible] [illegible]) it is of 9 मात्राs – । । ऽ ऽ ऽ The text may be incorrect, since सं० पुरा० which usually follows भरता० reads – रङ्गप्रदीप [illegible] [illegible] । सं० पुरा० p 12 no 30 thus making it = ऽ ऽ । ऽ ऽ̇ Also see सं० रत्ना० ५-३६९
6. H & K – मगण [illegible] ।
7. P – झें नम [illegible] [illegible] झिगि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुपु [illegible] । झि झि झि ऽ̇ ऽ ऽ ऽ

ततक्ट धिद्धिक्ट । दरगड दरगड ता ता
पुपुता झिझिँ

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

इति पर्पिनापुत्रक[1] ॥ ७०

[2]मगणाल्लो द्रुतो गो च पार्वतीलोचने द्रुतौ ।

[3]टखुझि टखुझि टकुझि गुटखुटि ग्डिदिग्डिदिचा
ददरथों ततरथों तकि धिकि । थुदिगण धिद्धि
थथ उदिगण तत्त

ऽ ऽ ऽ । ० ऽ ऽ ० ०[4]

इति पार्वतीलोचन[5] ॥ ७१

O —झें नख खिण गन ।स— —धुग ल्गाग ता। तत्त कट धि धिकट दरग झगा पुपु ता गि झि झ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

1 This is a tala of 12 मात्रास The पर्पिनापुत्रक of भरतार्णव, also of 12 मात्रास is however different पोलोगा गल्गाशैव पर्पिनापुत्रक स्मृत । भरता० ७४३८, also in स० चूडा० p 10, no 3 There is no such tala in स० रत्ना०

2 H. & K —मगणा लौ द्रुतौ

3 P —टखुझि टुझि टखुगि गुट खुटि ग्डिदि ग्डिदि दथों ना दथों तकि धिकि थुदिगण तत्त ऽ ऽ ऽ ० । ऽ ऽ ० ०

O —टखुझि टखुगि टखुगि कुट खुटि ग्डिदि ग्डिदि थथा तकि धिकि थुदिगण थउदिगण तत्त

4 H. & K —ऽ ऽ ऽ । । ० ऽ ऽ

5 This is a tala of 12½ मात्रास if P. reading is accepted but if with H, we take two लघुs after मगण it would be of 13 मात्रास Obviously, the scribe of H has forgotten to add ० ० after ऽ ऽ ऽ । । ० ऽ ऽ

The पार्वतीलोचन of भरतार्णव, ७४८९ is—० ० । । ० ० ऽ ऽ । । । ऽ । ।, a tala of 16 मात्रास The स० चूडा० p 18, no 93 gives two varieties and since the second variety of स० चूडा० shows ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ० ० the reading मगणाल्ला of P is preferable It must however be remembered that the second variety of स० चूडा० is of 12 मात्रास omitting one द्रुत in the middle The पार्वतीलोचन of स० रत्ना० ५ २६६ is—ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ० ०

सिंहविक्रीडिते ताले लो पगा यगणात्प्लुत ॥ ९२ ॥

[1]ततनत्ता । धिधिधिद्धि झें त्थाहिं कथउ । गत्थउगा ।
तकृट दाता । मकृ थुगा । नग थुगत्ता । ततकृट
धिद्धिकृट । द थिरगि द थिरगि झें
। । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

इति सिंहविक्रीडित[2] ॥ ७२

पूर्णचन्द्राभिधस्ताल स्थित्या चन्द्रकलाकृति ।
द्रुतमाने द्रुतैर्ज्ञेयो लघुभिस्त्रिशन्मात्रिक ॥ ९३ ॥

एको द्वौ च त्रयश्चैव चत्वार पञ्च च क्रमात् ।
एव च [3]व्युत्क्रमेणैते द्रुतास्तु लघवोऽथवा ॥ ९४ ॥

[4]तातत्ता । तगधिगि ता । तग धिगि थउंट्र ।
नग झिगि दुगगि ता । झिझि नग्ग त्थिण ।
झें तकुट पुपु ता झिझिगिट्रे थिधै ता ।
लघुभिवा ॥

इति पूर्णचन्द्रताल[5] ॥ ७३

---

1 P—झ थहिं कथउ कथउ गा ता ता ताकग थुग ताकग कृत्थाद्र कट्ट धिगगद थिरगिझें । । ऽ ऽ ऽ ऽ इति सिंहविक्रान्ति ॥
O follows P but reads कथउ only once, and gives । । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ following H.

2. This is a tala of 15 मात्राs The सिंहविक्रीडित of भरता० ५ ४४८ is a ताल of 19 मात्राs— । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ The स० चूडा० p 12, no 25 makes it a ताल of 17 मात्राs by adding प्लुतं at the end of the type given by our text The स० रत्ना० ५ २७२ gives yet another variety of 24 मात्राs

3 H & K—त्र्यं च वा क्रमेण

4 P.—ता तथा तगधिग ता तगा गग थउ ट्टं नगझिगि दुगगगि ता झि झि नग्ग त्थिण झें तकुट पुपु ता झगझगि थिधि ता । लघुभिवा ॥ O reads त्थाझिंग ट्टं ता at the end and follows P otherwise

5. This is a tala of either 15 + 15 द्रुतs or 15 + 15 लघुs i e of 15 or 30 मात्राs respectively. There is no such tala in भरतार्णव,

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते पष्टिमात्रिकः ।
[1]तालरत्नाकरं नाम तस्मास्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥ ९५ ॥

पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नयौ नो नमभा यभौ ।
यभौ तो यगणश्चैव जगणाच्च गुरु क्रमात् ॥[2] ९६ ॥

[3]तक्कि धिक थुग धिद्धि । दॅथउ । तकथुगु धिक्कि ।
थुगि थुदॅ । तत्ता । दिरि गिडि दत्थुउ गन्थउ गा दिगि ।
थुग थुंग थों । गन्थउ धिगि तगि ता । कन्थउ गा ।
तक्कि धिगि थुगु ता तत था । किट कद दथों ।
थुग किथु गुगण झिगि दुग झिगि झिझॅ ।
गण गण दुग झिझिगण दुगझि दुगझिगि
झॅ झिं पुपु । डिं पुपु । पुपु ताझॅ । णगझिगि झॅ ।

सं० चूडा० or सं० रत्नाकर. But cf the following from Bharata-kośa, p. 376—

पूर्णताल —देशीताल

एकाद्येकान्तनो वृद्धिह्रासाभ्यां क्रमतो द्रुतैः ।
बीजपूराकृतिधरैः पञ्चविंशतिसङ्ख्यकैः ।
पूर्णतालः समादिष्टः पूर्णविश्वम्भराकृता(त) ॥
—कुम्भः

1. P.—तालरत्नाकरनामैतस्माम्माभिः०
2. H.—पृथ्वाकुण्डलताले स्युर्नयौ नौ नमभायभौ ।
यभौ तौ यगणश्चैव जगणाश्च गुरु क्रमात् ॥
O.—reads नयो तो न रुमायभौ in v. 96b P.—नयौं तो नमभायभौ०
The Bharatakośa, p. 380 quotes vv. 95-96 as below :—
पृथ्वीकुण्डलतालस्तु जायते षष्टिमात्रिकः ।
तालरत्नाकर नामे(मै)तस्माम्माभि प्रतिष्ठितम् ॥
पृथ्वीकुण्डलताले स्युर्नौ यस्तो ननमायनौ ।
यतौ तो यगणश्चैव जगणाच्च गुरु. क्रमात् ॥
I I I, I S S, S S I, I I I, S S S, S I I I S S, S I I, I S S, S I I, S S I,
I S S, I S I, S–४० गुरव, २० लघवः
—सुधा(क्र२श)
3. P—तकि धिकथुगु धिद्दिॅ थउ तक थुगु भिक्कि थुगि थउ दां तत्त दिरि गडि दत्थउ गत्थउ गा। गदिगि दिगि थुगु थुगु थों गथउ धिगि तामिता (तागिता in O.) कत्थउ गा तक्कि धिगि थुगु ता ता तत्ता। त्रिड किड दथों (किट किड दोंथों in O)

तत्त । तत्त । तग धिगि कि तत्त । गधिकि ततत्त ।
तहि खहि चिकुट थहि थहि थरि थरि गि ।
तग धुगु धै द्धें टें द्रें
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ । । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । । ।
ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ । ऽ

प्रस्तारजाश्च ये ताला [1]सख्यानिर्मिताश्च ये ।
तालरत्नाकरत्वात्तेऽमुष्मिन्सोपाश्रया कृता ॥ ९७ ॥

इति पृथ्वीकुण्डलताल [2] ॥ ७४

इति सोपाश्रयस्तालमुच्चयो विज्ञेयः ॥

सङ्ख्यादियुक्त कलितैत्सार प्रस्ताराविस्तारसमु विदित्वा ।
यो वेत्ति सोपाश्रयतालमान सङ्गीतविज्ञेषु स एव धन्य ॥ ९८ ॥

इति मलधारगच्छमण्डनश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचित स्वोपज्ञ सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार प्रस्तारादिसोपाश्रयतालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय [3] ॥ छ ॥

धुग धधु गणग (गि in O) झिगि दुग ग्गिगि ग्रिद्धें । गण गण दुग झिदुग (झिंगण दुग in O) झिग च झिं धुधु ड़िं धुधु धुधु ता च णग (णग) झिग च तत्त तत ताग धिगि तत्त नग (ताग in O) धिग तत्तत तहिं थहि चिकुट थहि थरि थरि गितगधु मुद (थक धुग द्रीं in O) । । । । S S S S S S । । । । S S S S । । । S S S । । S S S । । S S । । S ऽ S S । S ।
The मात्राs in O are —। । । । S S S S । । । S S S S । । । S S S । । । S S S । । S S । । S । S

1 P —सख्यानिर्मिताश्च॰

2 There is no such tala in भरता॰ स॰ चूडा॰ or स॰ रत्ना॰ This tala of 60 मात्राs according to v 95 of text is called ताल रत्नाकर by Sudhakalasa who probably introduced this tala just as Sarngadeva introduced a tala after his own name in his सं॰ रत्ना॰ ५ ३११

3 O reads the colophon as— इति सङ्गीतोपनिषत्सार प्रस्तारादिसोपाश्रयी ताल प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

यो [1]वीतरागस्य परात्मनोऽपि
गुणानुबद्धं[2] गणरागशुद्धम् ।
पुण्यैकलोभात् परया च भक्त्या
गायेत्सुगीतं स तु मुक्तिगामी ॥ १ ॥

उद्ग्राहादौ ध्रुवपदे तथाऽऽभोगे गणाः[3] शुभाः ।
निधेया शुभदाम्ने [4]हि गीतकर्तुं प्रभोरपि ॥ २ ॥

के गणाः कुत उत्पन्नाः किंरूपाः किंफलप्रदाः ।
किंदेवाः कथमुच्चार्याः किञ्चित् तल्लक्ष्म सूच्यते[5] ॥ ३ ॥

सृष्टिपालनसंहारकर्तारो भुवनत्रये ।
ब्रह्मविष्णुहरास्तेऽतो [6]विश्वं विश्वं त्रयात्मकम् ॥ ४ ॥

सर्वशुक्रमयो ब्रह्मा विष्णुर्मांसमयः स्मृतः ।
शम्भुश्चास्थिमयो देहे पिण्डेष्वेवं (पिण्डश्चैवं[7]) त्रयीमयः ॥ ५ ॥

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः[8] ।
एकैव हि त्रयीभूता त्रयी चाप्येकता गता[9] ॥ ६ ॥

अतस्तत्त्रयसंयोगान्मूर्तयोऽष्टौ विजज्ञिरे ।
पृथ्व्यप्तेजांसि वायुः खं सूर्यचन्द्रात्मलक्षणाः ॥ ७ ॥

---

1 P.—गीतरागस्य.
2 P—गुणानुविद्धं
3 H & K—गुणा.
4. P.—च गीतकर्तुं
5 P.—किंचिल्लक्ष्मसूच्यते ।
6 P.—विश्वं विश्व H. & K.—विश्वविश्वं
7. P.—पिंड चैव.
8 H. & K—°महेश्वर । P.—विष्णुमहेश्वरा ।
cf: Bṛhaddeśī, p. 21. — तथा चाह नारदः—
देवकुलनिभुत्पला षड्जगान्धारमध्यमा ।
एतेषां देवता ज्ञेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
9. H & K—गत्ना ।

पृथ्व्यादिपञ्चभूतैर्युक् सूर्यचन्द्रात्मसंयुतम् ।
नृदेहं निर्ममे स्रष्टा स्वाष्टमूर्तिमयं परम् ॥ ८ ॥

मर्त्यो महोत्तमश्चैवं गीतकर्ता[1] स एव हि ।
गीतप्रभु स च प्रायो गणास्तच्छुभसूचका ॥ ९ ॥

धात्रादेशात् सरस्वत्या लोकाना हितहेतवे ।
शुभाशुभादिज्ञानार्थं विवक्षा वाङ्मये कृता. (ता) ॥ १० ॥

[2]ह्रस्वस्वरयुताश्चैव वर्णास्ते लघवो मता ।
एवं दीर्घाश्च गुरव· पृष्ठस्था[3] युक्तवर्णत· ॥ ११ ॥

लघुगुर्वात्मका वर्णास्त्रिभिर्निर्मिता गणाः ।
[4]त्रिवर्णयोगप्रस्ताराद्रूपाण्यष्टौ भवन्ति हि ॥ १२ ॥

अष्टावपि गणास्ते च वाङ्मये त्रिकयोगजा ।
एकस्मिन् त्र्यात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टैव[5] जज्ञिरे ॥ १३ ॥

क्रमोत्पन्ना गणास्तेऽष्टौ न्यस्तास्तन्मूर्तिषु क्रमात् ।
तद्देवास्तु ते जातास्तन्मयत्वाच्च तत्फला.[6] ॥ १४ ॥

किंरूपाः किमभिधाना क्रमोत्पन्ना कथं तु ते ।
प्रस्तारन्यासनामादि तदुत्पत्तिरथोच्यते ॥ १५ ॥

आदावीप्सितवर्णाना रूप [7]सर्वं गुरुं न्यसेत् ।
लिखेल्लघुं मुख्यगुरोरध शेषं तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥

लघोरधो गुरर्ह्रस्वो गुरोस्त्वन्यच्च पूर्ववत् ।
[8]पूर्वतुल्यानि रूपाणि स्युर्यावत् सर्वह्रस्वकम् ॥ १७ ॥

[9]प्रस्ताररूपनिर्माणकृते च सुखबोधकम् ।

---

1. H. & K.—गीतवार्ता
2. H & K —ह्रस्वा स्वरयुता.
3. P.—पृ स्था.
4. H & K —त्रिवर्णयोग.
5. H. & K —एकस्मिन्नात्मके शम्भौ मूर्तयोऽष्टौ च.
6. P.—तत्फल.
7. P.—सर्व गुरु
8. P.—पूर्वतुल्यानि.
9. H & K —प्रस्तारं रूपनिर्माण.

सङ्ख्याङ्कित वालधिया प्रकारान्तरमुच्यते ॥ १८ ॥

[1]स्थानैर्द्विगुणिताद्वाद्या( ) मश्रिमा वर्णपङ्क्तय ।
गुरुभिर्लैस्तथैवान्ये स्थानद्विगुणवर्द्धितै[2] ॥ १९ ॥

[3]यत्त(त)म रूपमुद्दिष्ट नष्ट वा नीयते च यत ।
सङ्ख्याङ्कार्द्धे समे ह्रस्वो गुरु मकेऽर्द्ध अर्द्धभाक् ॥ २० ॥

[4]न्यस्ता सोपानवद्रथ्या सैका वर्णमितक्रका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुच्यता मुखात् ॥ २१ ॥

सर्वगुरुरूपमाद्यमेकद्व्यादि लघून्यत ।
अन्त्य च सर्वलघुक कल्पिते रुचिवर्णने ॥ २२ ॥

इति कलितम् ।

मयरा सतजा भो नो वणा स्युर्गणपूर्वगा ।
तत्तत्त्वमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ॥ २३ ॥

[5]इति सक्षेपकथनाद्गणा अष्टाप्युदीरिता ।
प्रकटा सुगमैवाक्यै कीर्त्यन्ते ते सलक्षणा[6] ॥ २४ ॥

---

1 P —स्थानद्विगुणिताद्वाद्याऽस्तैख्यिता वर्णपङ्क्तय ।

2 H & K —ृवार्द्धत ।

3 H & K add before this समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना । as 20[a] and take as 20[b] our v 23[a] of P But obviously this order is not correct in H verse 20[a] of H is not found in P
v 20 above (following P) is omitted in H The H thus reads as follows —

समस्त वाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मयरा सतजा भो ना वणा स्युगणपूर्वगा ॥ २० ॥
तत्तत्त्वमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत ।
सवगुरुरूपमाद्यमद्व्यादिर्लघून्यत ।
अन्त्य तत्सर्वलघुक लिखिते रुचिवर्णने ॥ २१ ॥ इति कलितम् ॥

4 H — न्यस्ता सोपानवद्रथ्यामैका मितैकिका ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकक मुचता मुखात् ॥ २२ ॥

5 This is v 23 in H 6 P —सुलक्षणा

[1]त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तो भूतत्त्री तनुते श्रियम् ।
[2]लघुर्गुरू च यगणो वृद्धिकृज्जलतत्वग[3] ॥ २५ ॥

[4]गुरुर्लघुर्गुरुर्वृत्ते मरण रगणोऽग्निभृत् ।
प्रवासदायी वायुस्थ सगणो लद्वय गुरु ॥ २६ ॥

खतत्त्वी शून्यफलद्धृत् तगणो गो गुरुर्लघु ।
[5]सूर्यदेवो रोगकारी जगणो लगुरुर्लघु (लगुरुर्लघु) ॥ २७ ॥

[6]गुरुर्लघू च भगण कीर्तिकृच्चन्द्रदैवत ।
नगणस्त्रिलघुश्चाय परमात्मा सुखप्रद ॥ २८ ॥

मयौ [7]शिरस्थौ भौमाप्यौ[8] प्रान्तस्थौ[9] च गणौ भनौ[10] ।
चन्द्रात्माधिष्ठितौ नेतुर्गीतादौ ते शुभप्रदा ॥ २९ ॥

पद्ये वर्णभवे गीते ताले स्युरुपयोगिन ।
अष्टौ गणास्त्रिजास्त्वेव द्विजा आर्यादिकेष्वपि ॥ ३० ॥

वृद्धेरेकादिवर्णाना षड्विंशत्यक्षरावधि ।
एकाक्षरादि पाद स्यात्[11] पद्य भाषासु पद्स्वपि ॥ ३१ ॥

पद्येभ्योऽधिकवर्णा स्युर्दण्डका[12] बहवोऽपि ते ।
गाथेत्यनुक्त यच्छन्दोनन्दि(न्धि)च्छन्दासि पिङ्गले ॥ ३२ ॥

तालान् सोपाश्रयानुक्त्वा गणोत्पत्तिसुदीर्य च ।
स्वरादिरागभाषाणामुत्पत्तिरथ कथ्यते ॥ ३३ ॥

रागरागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभेदत ।
अखिलस्यापि नादस्य प्रकारा पञ्च कीर्तिता ॥ ३४ ॥

---

1 This is v 24 in H
2 H —लघुर्गुरु
3 H —ज्वलत्त्वग
4 The verse is omitted in H
5 H omits 27[b] and reads 28[a] in its place
6 This is 25[b] in H
7 H —शरस्थौ
8. H —भौमाप्यौ
9 H —तान्तस्थौ
10 H —नतौ
11 H —पादोपात्
12 P —स्युर्दण्डिका

पञ्चस्वप्येषु चैकैक स्वरोग्रामेहि जायते ।
श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च तत्रैरालप्तिभिस्तथा ॥ ३५ ॥

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च ते स्वरा सप्त नामत ॥ ३६ ॥

कण्ठोरस्तालुरसनानासाशीर्षभिधेषु च ।
षट्सु स्थानेषु जातत्वात् षड्ज स्यात् प्रथम स्वर ॥ ३७ ॥

कण्ठात् सञ्जायते षड्ज ऋषभो हृदयोद्भव[1] ।
गान्धारस्त्वनुनासिक्यो मध्यमो नाभिसम्भव ॥ ३८ ॥

उरस शिरस कण्ठात् सञ्जात पञ्चम स्वर ।
[2]ललाटे धवत विद्यान्निषाद सर्वसन्धिज ॥ ३९ ॥

सप्तस्वराणामुत्पत्ति शरीरे परिकीर्तिता[3] ।
नादात्मकानामेतेषा रूपवर्णादि वर्ण्यते ॥ ४० ॥

षण्मुख स्याच्चतुर्हस्त पाणिभ्यामुत्पले वहन्[4] ।
वीणाशोभिकरद्वन्द्व षड्जस्तामरसप्रभ ॥ ४१ ॥

कुल सुपर्वन जम्बूद्वीप ब्रह्मा च दैवत ।
शृङ्गारे च रसे[5] गेयोऽमुष्य गाता तु पावक[6] ॥ ४२ ॥

मयूरो वाहन त्वस्य स्वगानुकरणात्पुन ।
लक्ष्म षड्जस्वरस्योक्त्वा द्वितीयस्याथ भण्यते ॥ ४३ ॥

---

1 P — हृदयाभव   2 P —ललाट धैवत विद्यान्निषाद

3 P —परिकीर्तिता

cf with vv 37 40 the following from *Matanga*—

कण्ठादुत्तिष्ठते षड्ज ऋषभ शिरस स्थित ॥ ८५ ॥
नासायाश्चैव गान्धार उरसो मध्यम स्वर ।
उरस शिरस कण्ठादुत्थित पञ्चम स्वर ॥ ८६ ॥
तालुदेशात्समुत्पन्नो धैवतस्तु महामते ।
निषादस्तु समुत्पन्नो नित्य सर्वसन्धित ॥ ८७ ॥

—बृ हसी स्वरानिणय, ८५, ८७, पृ २०

4 H & K —दधत्   5 P —शृगारे रसे

6 H & K —गेयो मुख्यगाता तु पावक ।   7 H & K —तस्य

इति षड्जस्वरलक्षणम् ॥

एकवक्त्रश्चतुर्हस्तः पाणिभ्यां कमले दधत्[1] ।
वीणा बिभ्रत् कराभ्यां च ऋषभो नीलवर्णभृत् ॥ ४४ ॥

अग्निस्तु दैवतं शाकं द्वीपं गाता च पद्मभूः ।
रसो हास्योऽस्य यानं गौर्गान्धारस्याथ लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इति ऋषभलक्षणम् ॥

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णश्चतुष्कर ।
वीणाफलाब्जघण्टाभृत्करः स्यान्मेषवाहनः ॥ ४६ ॥

शङ्करो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलम् ।
विष्णुर्गाता रसो वीरोऽमुष्य ज्ञेयोऽथ मध्यमः ॥ ४७ ॥

इति गान्धारलक्षणम् ॥

मध्यमश्चैकवक्त्र. स्याद्धेमवर्णश्चतुष्कर.[2] ।
सवीणाकलशौ हस्तौ सपद्मवरदौ[3] तथा ॥ ४८ ॥

भारतीदैवतं द्वीपं [4]कुशं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता चन्द्रो रसः शान्तः क्रौञ्चो वाहनमस्य तु ॥ ४९ ॥

इति मध्यमलक्षम् ॥

पञ्चमोऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्कर ।
वीणाकद्वये शङ्खाब्जे चापि वरदाभयौ ॥ ५० ॥

---

1. H, & K.—वहन.

The iconography of *svaras* given here may be compared with that given in *Brhaddeśī* of *Mataṅga*, chp. on *svaranirṇaya*, p. 29 It will be seen that our text is later in as much as it gives in greater detail the different iconographic forms.

Also see *Saṅgītamakaranda*, p 4, VV 30 ff.

2. P—॰श्चतुः क ।
3. P—सपद्मवरौ.
4. H, & K.—कुर.

स्वयम्भु(म्भू)र्देवत[1] द्वीप शाल्मलि (श्च) नृपशज ।
कोकिल वाहन गाता नारद प्रथमो रस ॥ ५१ ॥

इति पञ्चमलक्षणम् ॥

धैवतो गौरवर्ण स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुज ।
[2]वीणाकमलखट्वाङ्गफलशोभितसत्कर ॥ ५२ ॥
शम्भुस्तु देवत श्वेत द्वीप स्याद्दविज[3] कुलम् ।
रसो भयानकश्चाश्वो यान गाता तु तुम्बरु[4] ॥ ५३ ॥

इति धैवतलक्षणम् ॥

निषादो गजवक्त्र स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुज ।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभाकर ॥ ५४ ॥
गणेशो देवत क्रौचो द्वीप वश सुपर्वजम् ।
गाता च तुम्बरु शान्तो रस स्याद्वाहन गज ॥ ५५ ॥

इति निषादलक्षणम् ॥

स्वरेषु सप्तस्वे(स्वे)तेषु प्रत्येक ते त्रयोऽपि हि ।
मन्द्रमध्यतारसज्ञा ग्रामा स्थानस्थितिप्रदा ॥ ५६ ॥
वीणाहस्ता अमी देवा कण्ठहृन्नाभिसम्भवा ।
[5]पुरुषाह्वय श्वेतपीतरक्ताङ्गशोभिता ॥ ५७ ॥

इति ग्रामलक्षणम् ॥

सप्तस्वरस्थानकृत्सु स्वस्वस्थानस्थितेषु च ।
प्रत्येक मूर्छनैकैका ग्रामेष्वेषु प्रजायते ॥ ५८ ॥
[6]बाधा लला[7] समाधानी पूरणी चापराजिता ।
विगलिता [8]सयमिनी मद्रा च अमिताक्षरा ॥ ५९ ॥

---

1 P — स्वयम्भुर्देवत
2 P — वीणाकलस० It is difficult to say whether कमल or कलश is the original reading
3 P — स्याद्द्विज
4 P — तुम्बुरु
5 P — पुरुषा ह्वय
6 P — बाधा
7 P — लला
8 P — संयमनी

'द्राविता मङ्गला रामा सुभ्रकुञ्जयशेखरा ।
रमणी शोभिना नादा तथाभिचरिता' मता ॥ ६० ॥

नादचक्रामिका चण्डा' मूर्च्छना नामतस्त्वमूः ।
वीणाहन्मा इमा देव्यो स्यकृत्सुभद्रा मता. ॥ ६१ ॥

'प्रथमस्वरजो ग्रामो मन्द्रलङ्गा च मूर्च्छना ।
निषादे तारचण्डे च भूमौ मत्संगलेन हि' ॥ ६२ ॥

एवं वीणादिलक्ष्याः' स्युर्मूर्च्छनास्त्रेकविंशति ।
भवन्त्येकोनपञ्चाशत्तानास्तांश्च भणाम्यहम् ॥ ६३ ॥

इति मूर्च्छनालक्षणम् ॥

(अथ तानाः)

'तत्र तेश्रा यदुच्यन्ते तानास्ते स्वरसंस्थिताः ।
'आन्शिश्रुतिर्निर्गम्यानस्यापकर्तार एव ते ॥ ६४ ॥

ताना-नाना-नतानन्ता-'तत्-नेत्रक-नतरा.' ।
''विशेषास्ते क्रमात् तानाः ''सप्त सप्त स्वरे स्वरे ॥ ६५ ॥

---

1. H.—द्रवित. 2. P.—तथाभि[illegible].
3. P.—चण्डा.
The list of *mūrchanās* given here differs from other lists given in *Cūḍāmaṇi*, etc., see *Bharatakośa*, p. 501. The list also differs from *Saṅgītaratnākara*, I. 4. vv 12 ff; *Nāṭyaśāstra*, Ch. XXVIII. vv 30 ff., and *Saṅgītamakaranda*, p. 7; *Dattila*, p. 3. vv 21 ff. For *mūrchanās*, esp cf. *Bṛhaddeśī*, pp 22 ff.
4. P.—[illegible]. 5. H. & K.—[illegible].
6. H. & K.—[illegible] 7. H. & K.—[illegible]
8. H. & K.—[illegible] 9. H. & K.—[illegible]
10. H. & K.—[illegible]. 11. H. & K.—[illegible]
12. H. & K.—[illegible]. Acc. to Narada there are 49 *tānas* while according to Bharata they are 84 in number, see *Bharatakośa*, pp. 244-46.

धूम्राभा कृष्णवसनान्धारी शूकरवाहना ।
द्रविडी रक्तचीरा स्याद्धेमाभा[1] मत्स्यवाहना ॥ ८१ ॥

मालवकैशिकी[2] गारा कौञ्चगा[3] रक्तचीवरा ।
रक्ताभा देवगान्धारी पीतचीराध्यायिनी[4] ॥ ८२ ॥

श्रीरागानुगता भाषा वीणाहस्ता षडप्यम् ।
रागस्याथ वसन्तस्य रूपवर्णादि कीर्त्यते ॥ ८३ ॥

इति सभाषाश्रीरागलक्षणम् ॥

षड्नन्दनो दशकरो वसन्तो विद्रुमप्रभ ।
सुतालशङ्खखट्वाङ्गफलचक्राब्जभृत्कर[5] ॥ ८४ ॥

सवीणौ च करौ यस्य वरदाभयदौ तथा ।
वाहन कोकिला चैत्रे वैशाखे गीयते स च[6] ॥ ८५ ॥

[7]आन्दोल [8]कैशिकी चैव तथा प्रथममञ्जरी ।
गुण्डगिरी देवशाखा[9] रामकी षट्(इ) वसन्तजा ॥ ८६ ॥

अथासा [10]रक्षम चान्दोला दोलारूढा सुवर्णभा ।
शेषा अपि च गौराङ्ग्यो दोलास्था नादपूरिता ॥ ८७ ॥

इति सभावसन्तलक्षणम् ॥

भैरव श्वेतवर्ण स्यादेकवक्त्रोऽष्टहस्तभाक् ।
वृषयान रुचिराभा [11]कर(काल)भैरवरूपभृत् ॥ ८८ ॥

सर्पत्रिशूलखट्वाङ्गनपमालाभिरन्वितै ।
वीणापाशफलाङ्कैश्च पाणिभिर्भूषितोऽव्ययम् ॥ ८९ ॥

---

1 H & K —रक्तादधूम्राभा०
2 H & K —मालवकोशिकी
3 H & K —कावगा
4 H & K —०ध्वग मिनी ।
5 P —०फलकाऽऽस्यभृत्कर
6 H & K —सन
7 P —अदोल
8 P —कौशकी
9 P —देवगागा
10 P —रक्तांगि
11 P —शिव

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलाकुली तथा ।
कर्णाटी रक्तहंसा च भाषा षट्(ड्) भैरवानुगाः ॥ ९० ॥

नीलांशुका रक्तवर्णा भैरवी शुकवाहना ।
गौरवर्णा पीतवस्त्रा गुर्जरी मेषगामिनी ॥ ९१ ॥

श्यामाङ्गी कृष्णवसना भाषा गरुडवाहिनी ।
वेलाकुली रक्तचीरा गोरा स्याद्वृषयायिनी ॥ ९२ ॥

कर्णाटी हस्तिगमना नीलाङ्गी रक्तचीवरा ।
हंसयाना पीतवस्त्रा रक्तहंसा प्रगल्भा ॥ ९३ ॥

इति सभाषभैरवलक्षणम् ।

पञ्चमस्य च रागस्य सभाषस्याथ लक्षणम् ।
पञ्चमं पञ्चवक्त्रं स्याद्दशहस्तो गजेन्द्रगः ॥ ९४ ॥

वीणापाशफलाङ्कुशखट्वाङ्गाब्ज(ङ्गवर)भृत्कर[1] ।
[2]तालाभयादियुक्पाणिः श्यामलाङ्गश्च कीर्त्यते ॥ ९५ ॥

पञ्चमरागस्य अमू (पञ्चमस्य च रागस्याम्) षड् भाषा मतान्तरे[3] ।
त्रिगुणा स्तम्भतीर्थी स्यादाभीरी[4] ककुभा[5] तथा ।
[6]वइराडी च सामेरी षड् भाषा पञ्चमे मता ॥ ९६ ॥

---

1 P —॰अब्जवरभृत्कर । In H also it was originally ॰अब्जवरभृत्कर । but either the scribe or some later reviser has corrected it

2 P —तालभया दि॰

3 From P between v 100 and v 101 where it is out of place H rightly omits this line P reads here मतान्तरे मेघरागस्य षडपि भाषा ज्ञया । This does not seem to be part of a verse, even though P makes it 95a This changes the different पादs of the following verses which is adjusted by P by making v 98 a three line verse Moreover this line of P is out of place here and could have been between v 100 and v 101 where also it seems to be out of place

4 H —स्यादाभेरी   5 P —ककुभा   6 P —वण्टराडी.

विचित्रं जन्तुसद्भक्त्र तेषा देह नराकृति ।
[1]तत्तत्स्वरकृतानीणाकराख्याना( ) प्रकीर्तिता ॥ ६६ ॥

इति तानालक्षणम् ॥

अथ श्रुतय ॥

नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा तथा ।
कामाङ्गा मधुरा श्यामा तारा चन्द्रानना शुभा ॥ ६७ ॥

असम्पूर्णा वरा पूर्णा रञ्जिका बातिका[2] परा ।
[3]प्रसन्नमदना वामा बाला मधुमती तथा ॥ ६८ ॥

द्वाविंशतिश्च श्रुतय एता ज्ञेया स्वरानुगा ।
[4]श्रुतिभि कियतीभिस्तु युक्तास्ते च स्वरा क्रमात् ॥ ६९ ॥

चतु श्रुतिस्त्रिश्रुति स्याद्द्विश्रुतिश्च[5] चतु श्रुति ।
[6]त्रिश्रुतिश्चतुश्रुतिश्च द्विश्रुतिश्च स्वरा मता ॥ ७० ॥

इति श्रुतिलक्षम् ॥

श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च ग्रामैस्तेनैश्च सहिता ।
[8]मता सप्तस्वरास्तैस्तु[9] रागभाषादय कृता ॥ ७१ ॥

(अथ रागा)

तावन्तस्ते तु रागा स्युर्यावन्त्यो जावजातय ।
षोडशसहस्रसङ्ख्यास्ते[10] रागा गोपीकृता मता ॥ ७२ ॥

---

1 P.—तत्तस्वरकृतो 2 H & K —रञ्जका रातिका
3 H & K —प्रसन्ना वदना P —प्रसन्ना मदना
4 H & K — Omit this 69[b] and insert 70[a] below in its place For श्रुतिs see *Bharatakośa* pp 682 f 955 f *Sangitaratnakara*, 1 3 10 ff Our list differs from the lists of *Natyaśā tra*, and *Saṅg taratnākara* etc
5 P omits च 6 H & K —त्रिश्रुतिश्च चतु श्रुति
7 P —त्रिश्रुतिश्च 8. P —मता
9 H & K —,स्ते तु 10 P —तु

बुद्धिर्दौरञ्ज्यनन्तेऽपि न ज्ञायन्ते कथचन ।
अतोऽन्यबुद्धिजनार्थं तेऽधुना नियता कृता ॥ ७३ ॥

श्रीरागप्रमुखा रागा षट् षड्भाषाभिरन्विता ।
प्रत्येक ते च विज्ञेयास्तांस्तु वक्ष्ये सलक्षणान् ॥ ७४ ॥

श्रीरागो(ऽथ) वसन्तश्च भैरव पञ्चमस्तथा ।
मेघरागश्च विज्ञेयो षष्ठो नट्टनारायण ॥ ७५ ॥

रूपवर्णादिर किञ्चिदमीषां प्रतिपाद्यते ।
श्रीरागोऽथ गौरवर्णो गोऽष्टहस्तश्चतुर्मुख ॥ ७६ ॥

पाशाङ्कुशलसद्दुर्गानागकम्बुकर ।
वीणा पद्मपेऽस्य स्याद्देवश्च चाद कर ॥ ७७ ॥

विम्बानोऽस्य हंसयानो नक्षत्रपरिवारक ।
एतस्य तु भाषाणां नामानि स्युर्यथाक्रमम् ॥ ७८ ॥

गौडी कोलाहलाभारी द्राविडी मालवकौशिकी ।
षष्ठी स्याद्देवगान्धारी तासां वर्णादि (वर्णादि) वर्ण्यते ॥ ७९ ॥

गौडी भाषा धनवर्णा गौराङ्गी गजगाहना ।
कोलाहला रक्तवर्णा गौरा तु शुकवाहना ॥ ८० ॥

त्रिगुणा महिषयाना च[1] श्यामला कृष्णचीवरा ।
स्तम्भनीर्थी पीतवस्त्रा रक्ताङ्गा सर्पवाहना ॥ ९७ ॥

नीलाम्बरा च गोरा स्यादाभीरी[2] केकिगामिनी ।
ककुभा रक्तसिचया रक्ताङ्गी वस्त्रवाहना ॥ ९८ ॥

[3]वर्दराडी भिन्नवणा च कृष्णवस्त्रोष्ट्रयायिनी ।
श्वेतवर्णा नीलवस्त्रा सामेरी स्यान्मृगासना ॥ ९९ ॥

मभापपञ्चमरागलक्षणम् ॥

अथ मेघाभिधो राग एकवक्त्रोऽष्टपाणिभृत् ।
मेघवर्ण केकिगामी पीताम्बरधरोऽपि च ॥ १०० ॥

शङ्खचक्रगदावीणापद्माभयवरासिभृत् ।
करोच्चयो यस्य वभा तस्य भाषा षडप्यथ ॥ १०१ ॥

[4]वङ्गाला मधुरा चेव कामोदा चोश्च(चाक्ष)साटिका ।
देवगिरी च देवाला तासा लक्षणमुच्यते ॥ १०२ ॥

वङ्गाला पीतवसना गौराङ्गी खड्गगामिनी ।
पीतवस्त्रा च नीलाङ्गी[5] मधुरा सारसासना[6] ॥ १०३ ॥

नीलाम्बरा गौरदेहा कामोदा क्रौञ्चयायिनी ।
गौराङ्गी पीतवसना हसगा चाक्षसाटिका[7] ॥ १०४ ॥

---

1 P omits च 2 H —स्यादाभरी

3 P —वमेराडा

4 P adds before this पञ्चमरागस्य अमू पञ्च भाषा मतान्तरे । which is out of place here and should rather have been after v 95 where P reads मतान्तर मघरागाम् (गाऽमृ) षडपि ज्ञेया । which *again should have been here* But both may be interpolations as मतान्तरs do not follow in succeeding verses

5 H —नीलाङ्गा

6 P —रा सारना । H —सारसवाहना

7 P —चाक्षमालिका H —चाक्षसाटका

[1]तार्क्ष्यासना देवगिरी मेघाभा रक्तचीवरा ।
मयूरवाहना श्यामा देवाला नीलचीवरा ॥ १०५ ॥

इति मभापमेघरागलक्षणम् ।

नट्टनारायणो रागो नीलवर्णश्चतुर्भुज ।
शङ्खचक्रगदावीणाकर[2] स्याद्गरुडासन[3] ॥ १०६ ॥
तोटिका मोटिका चैव नट्टा डुम्बी तथैव च ।
मल्ला(ल्हा)री[4] सिन्धुमल्हारी[5] नट्टनारायणाश्रया ॥ १०७ ॥
अथासा लक्ष्मण रक्ता तोटिका सम्बरासना ।
मोटिका नीलवसना गोरा[6] कुर्कुर(कुट)वाहना ॥ १०८ ॥
नट्टा क्रौञ्चासना पीतचीवरा मेघदेहभा ।
हेमवर्णा रक्तचीरा डुम्बी स्यात्खरवाहिनी ॥ १०९ ॥
नीलाभा रक्तवसना मल्लारी(ल्हारी) च कपोतगा[7] ।
सिन्धुमल्ला(ल्हा)रिका गोरा पीतचीरा गजासना ॥ ११० ॥
वीणाहस्ता नादरूपा भापा[8] षट्त्रिंशदात्मगा ।
रागभापे त(पास्त)थोक्त्वाथ रागाङ्गादिरुच्यते ॥ १११ ॥

इति मभापनट्टनारायणलक्षणम् ॥

देवशाखा मालवश्रीर्धनश्रीर्दीपकादय ।
स्वचतुर्ज्जातिसंयुक्ता रागाङ्गा( ) कथिता अमी ॥ ११२ ॥

इति रागाङ्गाः ॥

बृहती पुलन्ध्रिका[9] चैव सन्धवी ललितादय ।
भापाङ्गा विविधा भीमपलासीप्रमुखा अपि ॥ ११३ ॥

इति भापाङ्गाः ॥

---

1 H —तार्क्षमना   2 H —वीराम्बर
3 P —स्याद्गरुपन
4 H reads गांधारा which however is corrected as मल्हारी in margin
5 P —सिन्धुमल्हारी   6 H —गौरी.
7 P.—च पोतगा   8 P —भापा   9 H & K —पुलिन्द्रिका

वैराटिका वृद्धहसा तथा सौराष्ट्रिकादय ।
[1]शोक शकादयश्चान्ये क्रियाङ्गेषु प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

[2]केदारवर्णीस्थानाख्यास्तथा मालविकादय ।
कर्णाटबङ्गालमुख्या सर्वे गौडा उपाङ्गगा ॥ ११५ ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

ज्ञेया [3]रागेषु रागाङ्गा क्रियाङ्गोपाङ्गकावपि[4] ।
तथा भाषासु भाषाङ्गा[5] स्वस्वदेशभवा[6] अपि ॥ ११६ ॥

रागाश्चतुर्विधा देश्यशुद्धसालिगछाइला[7] ।
औडव षाडव पूर्णोऽपूर्णोप्येति[8] चतुर्विधा ॥ ११७ ॥

नृसञ्ज्ञिता मता देवा देव्यश्च महिलाभिधा ।
वीणाहस्ता नादरूपा सर्वे ज्ञेया अमी बुधै ॥ ११८ ॥

इति रागरागाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभाषाभाषाङ्गलक्षणम् ॥

रचितास्ते त्वलङ्कारा सप्तस्वरमुखाक्षरै ।
एषु सर्वेषु रागेषु स्वराणा कारण हि तत् ॥ ११९ ॥

[9]अन्योन्यस्वरवर्णाना सान्ताना तु प्रयोगत ।
ये जायन्ते वर्णगुम्फास्तेऽलङ्कारा[10] प्रकीर्तिता ॥ १२० ॥

तेऽलङ्कारा द्वादशैवमाद्या शिवमते मता ।
साद्या अष्टादशमतास्ते तु गौरीमते तथा ॥ १२१ ॥[11]

---

1 P — शोकप्रकाशकाश्चाय
2 P — केदारवर्णौ॰ 3 P — रागेषु
4 H & K — क्रियाङ्गोपाङ्गगावपि
5 P — भाषाङ्गा 6 P — स्वस्वदेवभवा.
7 H & K — ॰छायला 8 P — पूर्णोऽपूर्णोऽथेति.
9 P — अन्योन्य 10 H & K — ॰स्ते त्वलङ्कारा.
11 For a different view see *Sangitasamayasara* of Parsvadeva I 44 ff p 4

अष्टादशान्तर्लीनास्तु द्वादशैते शिवोद्भवाः ।
अतो गौरीमतोद्भूतॉस्तानेवाष्टदश ब्रुवे ॥ १२२ ॥
प्रसन्नश्च परावृत्तो निवृत्त.[1] परिवर्तक ।
आक्षिप्त सम्प्रदानश्चोद्वाहश्चोपलोलकः ॥ १२३ ॥
क्रामको (क्रमको) वहुमानश्च घातको मलिनस्तथा ।
हुङ्कारोद्योतविद्योता सुवाहुप्रौढमन्मुखा ॥ १२४ ॥
अष्टादशेत्यलङ्कारा नामत कथिता अमी ।
[2]क्रमव्य(व्यु)त्क्रमविन्यस्ताष्टवर्णानां क्रमो ह्यथ ॥ १२५ ॥

मारीगमपधनीसा ॥   प्रसन्नः ॥ १ ॥
सानीधपमगरीसा ॥   परावृत्त ॥ २ ॥
[3]सारी (।) सारीग (।) सारीगम (।) सारीगमप [सारीगमपध]
सारीगमपधनी (।) सारीगमपधनीसा ॥   निवृत्त ॥ ३ ॥
[4]सानीसा (।) नीधसा (।) नीधपसा (।) नीधपमसा (।) नीधपमगसा (।)
नीधपमगरीसा (।) नीधपमगरीसा ॥   परिवर्तक ॥ ४ ॥
रीसा (।) गरीसा (।) मगरीसा (।) पमगरीसा[5] (।) धपमगरीसा (।)
नीधपमगरीसा (।) सानीधपमगरीसा ॥   आक्षिप्त[6] ॥ ५ ॥
[7]सानी (।) सानीध (।) सानी सानीधप (।) सानीधपम (।)
सानीधपमग (।) सानीधपमगरी (।) सानीधपमगरीसा (।)
                                                                        सम्प्रदान. ॥ ६ ॥

1. P.—निवृत्त. H—निवर्त.
2. H. & K.—क्रमविन्यस्त॰ Cf. with the alamkāras treated here, the section on alamkāras in Sangitaratnākara, 1. 6
3. H. & K.—सारी॰ स सारीग सारीगमप सारीगम प सारीगमपधनी सारीगमप- नीसा ॥ निवृत्त ॥ ३ ॥
4. H. & K.—सनीसा नीधसा नीधसा नीधपसा नीधपमगरीसा नीधपमगरीसा सानीधपमगरीसा ॥ परिवर्तक ॥ ४ ॥
5. Omitted by P.   6. H & K—आक्षिप्त ॥
7. P.—सानी सानी सानीध सानीधप सानी धपमग सानीधपमगरी सानीधपमगरीसा । सम्प्रदान ॥ ६

[1]रीसा । गरी । मग । पम । धप । नीध । सानी । उद्वाह ॥ ७ ॥

[2]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । उपलोल्क ॥ ८ ॥

[3]सारी । रीग । गम । मप । पध । धनी । नीसा । क्रामक ॥ ९ ॥

[4]सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा । बहुमान ॥ १० ॥

[5]साग । सारी[6] । रीम । गप । मध । पनी । सनीमा(धसा)[7] ।
घातक ॥ ११ ॥

[8]सानी । साध । नीप । धम । पग । मरी । गसारीसा (गसा । रीसा)
मल्लिन ॥ १२ ॥

सारीगम मगरीसा । सानधिप पधनीसा । हुकार ॥ १३ ॥

[9]सासा । रीनी । गध । मप । पम । धग । नीरीसासा ।
(नीरी । सासा) । उद्योत ॥ १४ ॥

[10]सामपसा (।) सारीग (।) धनीसा (।) सानीध (।) गरीसा ।
सापमसा । विद्योत ॥ १५ ॥

[11]सारीसा सामसा । मामनीसा । साधपसा[12] । सुबाहु ॥ १६ ॥

---

1 P does not give the danda marks.

2 P —सामानी । नीनी धधध पपप ममम गगग रीरीरीसा । उपलोल्क ॥ ८ ॥

3 P does not give the danda marks

4 P —सानी नीधधपपममगगरीरीसा । बहुमान ॥ १० ॥
H reads मग for पम

5 P does not give danda marks

6 सारी is here not necessary but both P and H read it

7 P reads मा for सनीमा

8 P omits danda marks

9 P omits danda marks, and reads उद्योतक for उद्योत
H reads सासारी ॥ नी । गध । etc which seems to be a scribal error for the text given above

10 H —reads सापमसा । सारीग । etc P omits danda marks

11 P —सारीसा सामसा मामनीसा साधपसा । etc

12 H reads सापधसा for साधपसा

[1]मपगध । रीनीसासा । सासानीरी । धगमप ।　　　　प्रौढः ॥ १७ ॥

[2]सागपनीसा । सारीमधसा । साप (।) रीध (।) गनी (।)
मसा (।) सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा ।
सानीधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । साम । रीप ।
गध । मनी (।) पसा । साप (।) नीम (।) धग (।) परी (।)
मसा ।　　　　इति सन्मुखः ॥ १८ ॥

एवमलङ्कारा ज्ञेया' ॥ १८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ मा री ग म प ध नी मा सूचिकावत् सूक्ष्म स्वर आद्य प्रौढ. प्रान्तेश्चेति प्रसन्न. । १	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा नी ध प म ग री मा सर्पकाय इव पतन् स्वर इति परावृत्त. । २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा बालचन्द्रवत् क्रमेण स्वरै- र्वर्द्धित इति निवृत्त. । ३	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा ना ध प म ग री सा घण्टानादवत् पूर्वोक्तस्वरा ह्रीयन्ते इति परावर्त्तक । ४
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा गोवत्सवदग्रे गत्वा गामेवाभ्येति इति आक्षिप्तः । ५	व्युत्क्रमस्वरा विजयिनृपवत्स्वस्थानस्थः पृष्ठस्थान्देशान्मन्दं२ सर्वान्भुनक्ति (इति) सम्प्रदानः । ६
क्रमस्वरा भुवशवत्परः परेण प्रकाश्यते इति उद्वाहः । ७	व्युत्क्रमस्वराः पूर्वजवत् वृद्धान्२ प्रकाशयन्ते (इति) उपलोलक' । ८
क्रमस्वराः पितृपुत्रवत् पितु पुत्र स एव पिता तस्यान्य- पुत्र इति कामक । ९	व्युत्क्रमस्वराः राज्यक्रमवत् पूर्वपूर्वराज्यं गृह्णाति इति बहुमान' । १०

1. P. omits danda marks and reads धगम for धगमप.
2. According to H.
P.—सागनीसा । सारीमधसा । सापरीध । गनीमसा । सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा । सानीधनिसा । धपमपधा । मगरिगमा । सामरीपगधमनी । पसासाप । नीम । धगपरीमसा । इति समुखः ॥ १८ ॥

क्रमस्वरा जालिकावत्
इति धातकः । ११

व्युत्क्रमस्वरा विपरीत-
-जालिकावत् इति
मलिनः । १२
××××××××

सारीगम पधनीसा
वज्रवत् त्रिवलिवत् हुंकारः। १३

सा री ग म प धनीसा
शङ्खवद् द्विधा उद्योतः
१४

सा री ग मप धनी सा
नाडी सर्पवद् विद्योतः।१५

सारी गम पध नी सा
महानाडीवत् सुबाहुः।१६

सारीगमपधनीसा
छत्रवत् प्रौढः।१७

षडीस्थली
सा सा री नी ग ध म प
सन्मुखः। १८

अष्टकोणं
सा सा री नी ग ध म प
विचित्रबन्धः।

सा सा री नी ग ध म प
कमलं।

सा री ग म प ध नी सा
हारगुम्फ इत्यादयः
एवं अलङ्कारा नानावि-
-धा ज्ञेयाः।

उत्रचक्रासिशङ्खाब्जजालीगोमूत्रिकादय ।
[1]स्युर्विचित्राणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या सदाकृति ॥ १२६ ॥

[2]क्रमव्युत्क्रमविन्यासादन्योन्य स्वरयोगत ।
जायन्ते बहवो भेदास्तेऽस्मिन्नष्टादश[3] स्मृता ॥ १२७ ॥

एवमष्टादश प्रोक्ता अलङ्कारा स्वरानुगा ।
न्यस्ता अमी प्रबन्धस्थकरणे[4] स्वरपूर्वके ॥ १२८ ॥

पाटाना करणे चेयमेव[5] रीतिर्मता हिता ।
[6]अष्टवाद्योत्थपाटाना योगात्तत्स्वरवद्भवेत् ॥ १२९ ॥

अष्टो ते भृतल(भुङ्गल)वशो[7] वीणापट्टाउजो तथा ।
[8]मृदङ्गतवि(त्रिव)ली तालकांस्यतालो स्वभेदिनौ ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारस्वरकरणपाटकरणानां लक्षणम् ॥

स्वरकरणसुदक्ष पाटबन्धैकधुर्य
स्वरनियमितरागप्रोढभेदप्रवीण ।
सरसवचनगुम्फो गीतनिर्माणदक्ष
स हि भवति यशस्वी सर्वराजा सदस्सु ॥ १३१ ॥

इति श्रीमलधारि(गच्छमण्डन)श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गणस्वररागादिप्रकाशनो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥ छ ॥

---

1 H & K —सवाचनाणि चित्राणि बुद्धया कार्या तदाकृति ॥
2 H & K —क्रमविक्रमावेनामादयान्य०
3 P —०मष्टादशो स्मृता । H in margin आम्मन्—ग्रन्थ
4 H & K —प्रबन्धास्ते करणे
5 H & K —चैवयामव
6 H & K —अष्टवाद्यादिपाटाना
7. P —अष्टौ त भुगलावर्शा H — अष्ट ते०
8 P —मृदंगात्रिवलीतॉल०

चतुर्थोऽध्यायः ।

सरमममिलिताना नाकलोकाङ्गनाना
'ततघनशु(सु)पिरास्यानद्धवाद्यैश्च नृत्ये ।
'त्रिभुवनवनिताया सोरयकृत्य स्वराण्या'
समवसरणभूमौ वीतरागो मुदे स ॥ १ ॥

अथ वाद्यानि कथ्यन्ते 'बन्धा वर्णाश्च तद्भवा ।
वाद्यानीह चतुर्धा[5] स्युस्तज्ज्ञा वर्णास्त्वनेकधा ॥ २ ॥

तत वीणादिक वाद्य तालप्रभृतिक घन ।
वशादिक तु शु(सु)षिरमानद्ध मुरजादिकम् ॥ ३ ॥

केचिद्चुस्त्रिधा वाद्यमड्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वग त्विति ।
पुङ्कापुटतालगात्रयन्त्राणीति तु पञ्चधा ॥ ४ ॥

---

1 P —तनघनसुपिरानद्ध॰

2 H —त्रिभुवनवनिताया

3 H —सुवाण्या

4 P —बन्धाद्वर्णाश्च

5 Cf —

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविध च मत मते ।
काहलस्य मत स्यात पञ्चधा वाद्यमेव च ॥
सुषिर च घन चैव चमनद्ध तथैव च ।
तन्त्रीगान पुरा स्यान पञ्चधा वाद्यलक्षणम् ॥

चतुर्विध दत्तिलेन—

आनद्ध ततमत्र स्यात् घन च सुषिर तथा ।
एव चतुर्विध वाद्य दत्तिलेन प्रकीर्तितम् ॥

नारदमते तु चामण तान्तक चैव घन च त्रिविध मतम् ।
एव त्रिधा नारदस्य मत वाद्यस्य लक्षणम् ॥

ibid quoted in *Bharatakośa* p 599

According to Bharata *vādya* is fourfold

आहतोऽनाहतश्चैव दण्डाहतकराहतौ ।
वाताहतश्चेत्यथवा पञ्चशब्दा[1] उदीरिता ॥ ५ ॥

तते वीणादिके वीणा पिनाकीकिन्नरीमुखा ।
पिनाकी सधनुस्तुम्बा किन्नर्यो द्वित्रितुम्बिका ॥ ६ ॥

वीणास्तु [2]देववीणाद्यास्तास्त्विमा नादपूरिता ।
शिवस्य [3]वीणानाम्न्री सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ ७ ॥

विश्वावसोस्तु बृहती महती नारदस्य च[4] ।
कलावती तुम्बरोस्तु गणाना च प्रभावती ॥ ८ ॥

तथा घोषवती वीणा विपञ्ची कण्ठकूणिका ।
वल्लकी ब्रह्मवीणेति वीणाभेदास्त्वनेकश ॥ ९ ॥

वीणास्त्वेकतन्त्र्याद्यास्तन्त्रीसङ्ख्याङ्किताभिधा ।
एकविंशतितन्त्र्यन्ता मानव्यो देवता अपि ॥ १० ॥

एकतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिका ।
एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमापरा ॥ ११ ॥

भजते सर्ववीणासु [5]सैकतन्त्री प्रधानताम् ।
ब्रह्महत्या हरत्येषा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥ १२ ॥

दण्ड शिव शिवा तन्त्री नाभिभूनाभिरच्यते ।
तुम्ब विष्णु कला ब्राह्मी वासुकिर्दोरकस्मृत ॥ १३ ॥

---

1 Cf --अनाहत आहतश्चेति स नादो द्विविधो मत ।

× × × ×

सोऽप्याहत पञ्चविधो नादस्तु परिकीर्तित ।
नखवायुजचर्मण्यलोहशारीरजास्तथा ॥ ७ ॥

—सङ्गीतमकरन्द, १ ४ ७, पृ १२

2 P—देववाद्यास्तास्त्विमा *Bharatakosa*, p 629 reads—वीणासु देववीणाद्या विज्ञेया नादपूरिता । For different lists of वीणाs see Bharata kosa, pp 628 29

3 P—वीण नाम्न्री वीणाऽनाम्न्वी acc. to *Bharatakosa*, p 629

4 P—तु

5 P—चैकतन्त्री प्रधानताम् ।

स्वरान्ग्रामान्मूर्च्छनाश्च तालानसिश्रुतीस्तथा ।
असाध्य तस्मा रागांस्तु सर्वे वाद्या( ) सुबुद्धिभि ॥ १४ ॥

स्वरसाधनसस्थाननिन्दुमत्तस्कन्दया ।
वीणया निर्मिताभ्यासो नाद शुद्धिकर पर[1] ॥ १५ ॥

गुरूपदेशादन्येऽपि भेदा वाद्याश्च कौतुकात् ।
सक्षेपान्नाममात्रेण वक्ष्ये भेदांस्तु कस्यपि ॥ १६ ॥

[2]कत्रवाड़ो [3]वृटवाडञ्छन्दो धारा च [4]रुद्री ।
कङ्कारो हाक[5] हुमेति तिरिपो[6] वहणिर्वलि[7] ॥ १७ ॥

वयणि कोमलिर्म्त्तापिश्चोपिर्भरितपूरितौ ।
[8]ओहर [9]प्रसरश्चाण प्राणाद्या[10] वैणिका मता ॥ १८ ॥

घात पातश्च सलेम्वो रेम्बोलेम्बा च लेम्बका ।
घोषोऽ[11]र्द्धकर्त्तरी रेफो भेदा एव घना मता ॥ १९ ॥

आलप्तयोऽप्यथ ज्ञेया व्यक्ताव्यक्तात्मनाकुरा ।
परकादुर्देशगतु( ) शुद्धा सालङ्कृता तथा ॥ २० ॥

Also see *Vinalaksana and Vinaprapathaka* (GOS No 131) for वीणाs

1 P omits this verse

2 H & K —कत्तवाडो *Bharatakośa* (quoting our vv 17-18, under वीणाप्राणा, on p 628)—कत्रवाड P —कत्रवाडा

3 P —बोटवाट *Bharatakośa*,—वुटवाड

4 P —कैकुरी H —कैकुरी *Bharatakośa*—कौडुरी

5 H & K —कङ्कारो हाँप P —कङ्कारो हा(प) *Bharatakośa*—कङ्कारो होकगुमेति

6 H & K —तरिपा P —तिरिपा *Bharatakośa*—तिरपो

7 P —चहणिर्बलि H & K —वहणिर्वलि *Bharatakośa*—वहणिवलि .

8 H & K —आहर P —उहर (or आहर indistinct) Bharatakośa—उहर

9 P H & K प्रसर *Bharatakośa*—प्रहर

10 P —प्राया

11 H —,घोर्द्धकरी•

वाद्यानि सुषिरे चाथ वंशशङ्खश्च भुङ्गला ।
भेरी शृङ्ग वसुली च मुखवाद्यान्यनेकश ॥ २९ ॥[1]

वैणव खादिरो दान्तश्चान्दनो रक्तचन्दन[2] ।
आयस काम्यनस्तारो भवेद्दण्डश्च हैमन ॥ ३० ॥

खादिरो वर्तुल श्लक्ष्णो ग्रन्थिभेदव्रणोज्झित ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिम्नार [3]गर्भेऽस्य सुषिर मतम् ॥ ३१ ॥

त्यक्त्वा च तत्र दण्डे त्रीण्यङ्गुलानि शिरस्थलात् ।
मुक्तासूत्रा(कृत्वा प्र ना)रसुषिर कार्यमङ्गुलिसम्मितम् ॥ ३२ ॥

द्विहस्ताङ्गुलिसाद्यानि दण्डप्रान्ते द्वितीयके ।
एकाङ्गुलान्तराणि स्युश्छिद्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ३३ ॥

[4]तान्यष्टौ बदरीबीजसदृशानि भवन्ति हि ।
नादहेतोमारुतस्य निर्गमाय कृतानि तु ॥ ३४ ॥

भवन्ति मुखरन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य चान्तरे ।
[5]एकैकाङ्गुलिवृद्धा स्युर्वंशाश्च द्वादश क्रमात् ॥ ३५ ॥

[6]द्वात्रिंशत्यङ्गुलमित वंश यावद्भवन्त्यमी ।
अविस्पष्टश्रुतित्वाच्चे वंशा नोक्तास्तु नीरसा ॥ ३६ ॥

---

1 For सुषिरवाद्य according to various texts, see, *Bharatakośa*, p 734

2 P —रक्तचन्दन For वंश and its varieties according to Kumbha and others see, *Bharatakośa*, pp 576 77, pp 934 ff

3 P omits from here upto v 32[d] and कार्यमङ्गुलिसम्मितम् is read in 31[d] in P

4 P —तान्यष्टौ बदरीबीज॰ H & K —तानिनौ बदरीबीज॰

5 H & K —एकैकाङ्गुलिवृद्धा P —एकैकाङ्गुलवृद्धा

6 Acc to Somesvara (quoted in *Bharatakośa*, p 577) the maximum length is 18 angulas

जयो नवाङ्गुलो ज्ञेयो विजयो द्वादशाङ्गुल ।
त्रयोदशाङ्गुलो नन्दो महानन्दश्चतुर्दश ॥ ३७ ॥

अमी [1]प्रशस्ताश्चत्वार सरन्ध्रा सरसा इति ।
पुरुषाश्चतस्र एतेषा तासा सज्ञा( ) क्रमादिम्[2] ॥ ३८ ॥

दरला निरला चैव पोरा प्रोढा च नामत ।
दरला सूक्ष्मनादा स्याद्विरला न्योतिरन्विता[3] ॥ ३९ ॥

पोरा तु काहलानादा प्रौढा रङ्गविनाशिनी ।
घनत्व [4]सुस्वरत्व च पूरत्व फूत्कृतेर्गुणा ॥ ४० ॥

इति सुषिरे वंशलक्षणम् ॥

अभग्न शङ्खमुत्ताननाभिक[5] सागरोद्भवम् ।
एकाङ्गुल तस्य मुखे रन्ध्र शब्दस्य[6] कारकम् ॥ ४१ ॥

इति शङ्खलक्षणम् ॥

भुङ्गला ताम्रघटिता गोपुच्छाकारधारिणी ।
प्रलम्बमाहुदण्डाङ्गी[7] वाद्या मङ्गलकर्मसु ॥ ४२ ॥

इति भुङ्गलालक्षणम् ॥

नृपवाद्य भवेद्भेरी भद्रा कालनिवेदिनी ।
धत्तूरकुसुमाकाराऽखण्डा प्रौढनिनादिनी ॥ ४३ ॥

इति भेरीलक्षणम् ॥[8]

महिषशृङ्गज शृङ्ग वक्राकार च[9] तत्तनु ।

---

1 P —प्रशस्या०   2 P —क्रमादथ
3 P —स्यान्निरान्विता H & K —ज्यानिराद्भुता
4 H & K —सुस्वरत्व च
5 H & K —शङ्खमुत्तानं सुनाभि For remarks of Somesvara Kumbha and Nanya on Sankha see *Bharatakosa* p 654
6 H & K —शब्दस्य
7 H & K —बाहुदण्डाङ्गी भुङ्गला is भूंगळ in Gujarati
8 For भेरी, see also, *Bharatakosa*, p 443 and p 902
9 P —वक्राकार चतत्तनु । H —वक्राकार च नत्तनु ।

श्याम सूक्ष्माग्रवदन गोपनाथ तुदत्स्वरम् ॥ ४४ ॥

इति शृङ्गलक्षणम् ।

वंशवद्वमुली ज्ञेया वशखण्डा[1] समाङ्गभृत् ।
गोपप्रियानेकविधा वाद्या [2]साऽहिभृतामपि ॥ ४५ ॥

इति वंसुलीलक्षणम् ।

काहला श्वापच वाद्य तुररीय तु नादगम् ।
रणवाद्य मधुकरी [3]चान्यन्न सुषिर विदु ॥ ४६ ॥

इति सुषिरवाद्यलक्षणम् ।

[4]*सुरजादिपदानद्ध* [5]*तद्वाद्यमथ वच्म्यह ।*
[6]मृदङ्गढक्कानिस्साण त्रिवलीपटहादिकम् ॥ ४७ ॥

[7]मुरजस्तु मते जैने जात शङ्खान्महानिधे ।
लोके तु स्वयमीशेन स वाद्यो मुरज कृत ॥ ४८ ॥

कथं रुद्रेण तद्वाद्य मुरजाख्य विनिर्मित ।
कथ पाटभवा वर्णा न्यस्तास्तस्मिंश्च वन्धिनि ॥ ४९ ॥

[8]कैलासाद्रौ स्थित रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ।
ज्ञात्वा स्वघातकमिति तत्रागान्मुरनासुर ॥ ५० ॥

प्राप्तब्रह्मवर मा तु न हन्तु कोऽप्यल पर[9] ।
ऋते हरात्तपोयुक्तात्तस्मात् पातयाम्यन ॥ ५१ ॥

1　P—वशसङ्गमाङ्गभृत् ।　H—वशदडा
2　P—साहिभृतामपि ॥ ४५ ॥ इति वसुलक्षणम् ।
3　P—मधुकरी नास्यन्न　　4　H.—मरजादि०
5　P—तद्वाक्यमवम्यह ।
6　H—मृदङ्गढक्कानि स्सानत्रिवलीपटहादिकम् ॥
　P—मृदङ्गढक्कान स्सानत्रिवलीपटहादिकम् ॥
7　H—मरजस्तु　　8　H—कैलासाद्रौ
9　P—काऽप्यर्ल पुर ।

विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मधुं[1] ।
तत्र कैलासशिखरे वने वहुतरौ च सः ॥ ५२ ॥

ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ।
तपोलोपि च तज्ज्ञात्वा तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा ॥ ५३ ॥

तपोलोपिनि तस्मिंस्तु कुपितो निर्ययौ ततः ।
रुद्रो रुद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ॥ ५४ ॥

तपोभङ्गोद्यमं कृत्वा रे रे रक्ष क यास्यतः ।
प्रजल्पित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापतत् ॥ ५५ ॥

[2]स चिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
कण्ठपाण्यंह्रि(ण्यङ्घ्रि)हीनं तद्देहं कृत्वात्यजद्भुवि ॥ ५६ ॥

शिवे स्वस्थानमायाते सार्द्रं तद्देहपञ्जरम् ।
उत्पाट्य मांसलोभेन गृध्रैर्नीतं नभस्तले ॥ ५७ ॥

मांसं तत्पञ्जरस्थं तै किञ्चिद्भुक्त्वाऽतिभारतः ।
[3]पातिते स्वमुखेभ्यस्तत्सान्त्रं[4] वृक्षोपरि स्थितम् ॥ ५८ ॥

अन्त्रावलीभिः संलग्नं तरुशाखावलम्बि तत्[5] ।
सूर्यातपेन [6]संशुष्कं चर्मानद्धं मुखद्वये[7] ॥ ५९ ॥

निर्मांसत्वाच्चतन्तस्तु सुषिरं वायुयोगत ।
शब्दायमानं [8]श्रीकण्ठः मु(शु)श्राव च वने[9] भ्रमन् ॥ ६० ॥

तच्छब्दितं समाकर्ण्य श्रुतिसौख्यकरं परं ।
कौतुकात्तत्र गत्वैशस्तं ददर्श तथा स्थितम् ॥ ६१ ॥

किमेतदिति तद्रूपं पश्यन्नस्मार तं शिर ।
विचिन्त्य स्वहतं पूर्वं वामहस्तेन चास्पृशत् ॥ ६२ ॥

1. P.—मधु ।
2. H.—सुचिरं योधयित्वा
3. P.—पतिते.
4. H.—त्सं सन्त्रं.
5. P.—लम्बनि तत् ।
6. P.—स्तुष्कं.
7. P.—मुखद्वये ।
8. P.—श्रीकं.
9. P.—वनं.

विशेषशब्द उत्पेदे ता इत्यस्मिन्सनादके[1] ।
नौतुकाद्दक्षिणेनापि करेण प्रहत तत[2] ॥ ६३ ॥

उत्पन्नो धीत्यय शब्दस्त जघान पुन शिर ।
करेण वामेन परो जजृम्भे [3]थों इति स्फुटम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
जज्ञे द्रेमित्यय शब्द स चाथ[4] स्वाश्रय ययो ॥ ६५ ॥

कियत्यपि गते काले [5]प्रावृडर्त्तौ(ड्वृतौ) समेऽन्तरि[6] ।
विज्ञप्त शम्भुरुमया नवोटजकृते तदा ॥ ६६ ॥

[7]पलाशसर्ग(र्ज)पत्राणा शाड्वलाना निवेशनात् ।
गणेभ्य कारयामास [8]शर्वस्तत्रोटज नवम् ॥ ६७ ॥

एकदोटजपत्रेषु शुष्केषु परिपातितान् ।
नवाब्देनाम्बुनिन्दृम्तु[9] शुश्रावोमायुतो हर ॥ ६८ ॥

उक्त च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वासारयोगत ।
सञ्जाता यादृशा शब्दास्तादृशान्स्थापय क्वचित् ॥ ६९ ॥[10]

इत्युक्ते विमृशन्नीश स्मृत्वा मुरजमोमिति ।
ऊचे च[11] पूर्ववृत्तान्त तच्छब्दास्तत्र च न्यधात् ॥ ७० ॥

ते शब्दा कीदृशास्तत्र कथ न्यस्तास्तु मर्दले[12] ।
तत्प्रसङ्गेन तत्पाणौ[13] उत्पन्ना कीदृशास्त्विति ॥ ७१ ॥

---

1 P —ते इत्यास्मन्ममादक   2 P —प्रहतात्तन ।

3 P —था

4 H —चाप्य Cf पुरा सुरासुर भिरत्रा भगवान्दवत्रामुत ।
तत्कलेवरमादाय मदर कृतवा भुव ॥ etc from चित्र quoted in *Bharatakosa*, P 499

5. H —प्राविड्तौ   6 P —समनरि

7 P —पलाशसम०   8 H —सर्त्र०

9 H —स्तत

10 P omits this verse   11 H —ऊचेव

12 H —मर्दले   13 P — पाण्योरुत्पन्ना

तद्यथा—

[1]तक्कड दरगड । धिक(क)ड दरगड । ताधिक्कड । दाधिक्कड । दरगड ।
धिद्धिकड । तातक्कड । दरगड । तक्कड । दाधिक्कड । दरगड ।
धिक्कड । दरगड । दरगड । ताधिथ(त्थ)उ द्वै ।

शुष्कपत्रोद्भवा पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।
उक्ता शब्दा पञ्चत्रिंशदथ पाटा करोद्भवा[2] ॥ ७२ ॥

नागबन्ध स्वस्तिकश्च शुद्धाख्य स्यादलमक[3] ।
समखली (समस्खली) चेति पञ्च मुख्या पाटा प्रकीर्तिता ॥ ७३ ॥

प्रत्येक [4]पञ्च सप्तैते पञ्चत्रिंशद्भवन्त्यत ।
नागबन्धश्च पणव एका एकसरा तथा ॥ ७४ ॥

[5]दूसारा चेव सञ्चारो विचारो नागबन्धगा ।
अथ सप्त स्वस्तिकाद्या स्वस्तिको नलिकोहल ॥ ७५ ॥

फुल्लविक्षेपकश्चैव चारश्च निनिपणक[6] ।
खण्डनागश्च निश्वास शुद्धाद्य सप्तक त्वथ[7] ॥ ७६ ॥

[8]शुद्ध स्यात्स्वरस्फुरणा[9] उत्फुल्ला[10] सुप्रियो दम ।
नकारो मानवल्ली स्यादमी थालमकमसप्तकम्[11] ॥ ७७ ॥

अलमक शुद्धरूपो विश्रामो[12] विषमाखली (विषमस्खली)[13] ।
आनन्द शुचिस्फुरणा समखल्यादिक तत ॥ ७८ ॥

---

1 P reads—
तक्क दरग । धिक्क दरग ताधिक्कड दाधिक्कड दरगड धिद्धिक्कड
दातक्कड दरग तक्कड दाधिक्क दरग२ दरग६ ताधिथो उद्द
2 H—पाटकरोद्भवा ॥
3 H—शुद्ध स्यादथऽलमक । 4 P—सप्त
5 P—दूसरा 6 P—विनिपिण्णिक
7. H—त्था 8. H—शुद्ध
9 P—०स्फुरण 10. P—उच्छुग.
11 H—स्यादमी लमकसप्तकम् । 12 H—विश्रामा
13 P.—विषमाद (?) खगी

ननगिड । गिडदगि ॥	पणव[1] ॥ २ ॥
ग्डिदि ग्डिदि ॥	एका ॥ ॥ ३ ॥
ननग्डिदि ॥	एकसरा[2] ॥ ४ ॥
नखु नखु ॥	दूसरा ॥ ५ ॥
[3]ख च ट न्टि ॥	सचार ॥ ६ ॥
[4]धिक्ट धिकट ॥	निचार ॥ ७ ॥ १ ॥
थों गि ॥	स्वास्तिक[5] ॥ १ ॥
[6]थों हंत ॥	वलिकोहल ॥ २ ॥
[7]थों गिणि । थों थों गि ॥	पुल्लविक्षेप ॥ ३ ॥
[8]थुदि गण ॥	चार ॥ ४ ॥
क्टि थों ॥	विनिपि(प)ण्णक[9] ॥ ५ ॥
थों गि खें खें[10] ॥	खण्डनाग ॥ ६ ॥
थिरकट थों[11] ॥	विश्वास ॥ ७ ॥ २ ॥
[12]नहि खहिं गि ॥	शुद्ध ॥ १ ॥
ननगि खहि ॥	स्वरस्फुरण ॥ २ ॥
ननगि नखहि नखहि[13] ॥	उच्छला ॥ ३ ॥
ग्डिदि ग्डिदि खहि ॥	सुप्रिय[14] ॥ ४ ॥
थोंगि खहि[15] ॥	दम ॥ ५ ॥

---

1 पवन acc to म० रत्ना० *op cit* p 400

2 H—एगसिरी एक्सर, दू सर etc in स० रत्ना०, p 400

3 H—ख च न ह्वि ट ॥ 4 P—।क्क धिकट ॥

5 H—था गि ॥ सस्तिक ॥ 6 P—थौन हत ॥ वल्कोहर ॥

7. P—थों गिण० 8 H—थुदि । गणचार । P थुदि गण चार ।

9 H—विनिखिक्क । 10 P—था गि खे ख ।

11. P—थिर क्ट था । 12 H—र्नहि खहि ग ।

13 P—ननाग नखहिं खहि । 14 H—सुप्रया ॥

15 H—थोगि खहिं ।

ग्डिदि तत्ता[1] ॥	नकार ॥ ६ ॥
[2]धिद्धि ॥	मानवल्ली ॥ ७ ॥ ३ ॥
ननगिड ग्रिडि दा ॥	अल्मक ॥ १ ॥
थुदिगण कत्थउ ॥	शुद्धरूप[3] ॥ २ ॥
तकि धिकि ॥	विश्राम ॥ ३ ॥
ट्गु ट्गु ट्गु नगु ॥	निपमखली ॥ ४ ॥
तत्त्त कट ॥	आनन्द ॥ ५ ॥
झें टिगु डि[4] ॥	शुचि ॥ ६ ॥
तत्त गट धिद्धि कट ॥	फुरणा ॥ ७ ॥ ४ ॥
नगि झें नगि झें ॥	समखली ॥ १ ॥
[5]गिद्दि गु गिद्दि गु ॥	विकटा ॥ २ ॥
तक्तथउ धि ॥	सुघटा ॥ ३ ॥
झें दथों ॥	अवघटा[6] ॥ ४ ॥
[7]तग्डि तत्ता । तद्धि तत ॥	शुभा ॥ ५ ॥
नगिदि नगि ॥	अडुखली[8] ॥ ६ ॥
थरकट । धरकट ॥	अनुच्छल्ला ॥ ७ ॥

पाटा अमी मृदङ्गस्य पञ्चत्रिंशदुदाहृता ।
अन्येऽपि बहवो भेदा कर्त्तरी समकर्त्तरी ॥ ८० ॥

समनख पाणिहस्त स्वस्तिक (को) भ्रमरादय ।
हस्ताभ्या वाद्यरीतिश्च नोक्ता ग्रन्थगुरुत्वत ॥ ८१ ॥

हस्ताभ्या वाद्यते वाद्यमतस्तद्देवता[9] ब्रुवे ।
अङ्गुष्ठे दैवत ब्रह्मा तर्जन्यामाधिप शिव ॥ ८२ ॥

1 P —ग्डिदि तत्वत्ता । 2 H —धिधि मानवगी
3 H —धुदिगण कथउ । गुद्धरूप । 4 P —झें टिगु थि
5 H —गिद्दु गु गिड्डि (?) गु विकमा ।
6 H —अवघट्टा 7 P —तद्दि तत्ता तद्धि तत्ता ।
8 P —अड्ड (?) खली
9 P —हस्ताभ्यां वाद्य वाद्यमतस्तद्देवता H.—मतस्ता देवता

मध्यभाया प्रभुर्निष्णु [1]सर्वदेवा त्वनामिका ।
[2]ऋषिस्थान कनिष्ठा स्यात्सूर्य करतलाधिप[3] ॥ ८४ ॥
मृदङ्गो मर्दलस्तूर्यं मुरज शिवनिर्मितम् ।
तूर नद्ध महावाद्य द्विमुख पाटमागर ॥ ८५ ॥
रुद्रेण नाट्यनृत्यार्थं वाद्य मुरजसज्ञया ।
निर्मित कोतुकादेव तत्प्रज्ञा कल्पिताम्त्रिति ॥ ८६ ॥
वाद्य लोककृते [4]चान्त सुषिर काष्ठज तत ।
चर्मावनद्ध द्विमुख वृत्त तन्मुरजाकृति (ति) ॥ ८७ ॥
[5]वसास्थाने निर्मिताश्च चर्मणो [6]वध्रिका इमा ।
[7]गङ्गायमुनके मुख्ये[8] नागपाशाभिधा परा ॥ ८८ ॥
एवमानद्धवाद्येषु[9] मुरजास्य प्रकीर्तितम् ।
साम्प्रतं शेषवाद्यना किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥ ८९ ॥

इति मुरजलक्षणम्[10] ॥

चर्मावनद्धमुखा ढक्का प्रायेण भूपतेर्हिता ।
[11]नि स्वनो भूपतेर्वाद्य राज्यकार्येषु वाद्यते ॥ ९० ॥
वज्राकृतिस्तु ति(त्रि)वलिर्द्विमुखा नृत्यवाद्यगा [12] ।
पटहा [13]मार्गदेशाद्या भूपदेवगृहादिषु ॥ ९१ ॥
[14]आउजो लोकभाषाया [15]धाउजयश्च खाउजा(सदाउजपम्पाउजो) ।
मता पट्टाउजश्चेति स्वस्वनामानुसारिण ॥ ९२ ॥

---

1 H —सर्वदेवास्त्वनामिका । 2 P —ऋषिस्थान
3 P.—करतलाभिध ॥
4 P —गक्कृते वौ (?) त 5 P —मसास्थान
6 H —वध्रिकास्त्विमा 7 P —गङ्गायमुनिके
8 H —मुख्या 9 P —एवमानद्धवाद्यऽदा
10. H uses मदन for मुरज everywhere above
11. P —नि स्वानो नृपते॰ 12 P —नृत्यवाद्यगा
13 P —मार्ग॰
14 P —आउजो 15 P —खधाउज पदा श्रना

तथैव मेरुतालानि येऽन्यच्चतुष्यानि[1] तु ।
दश च 'ढक्करी चैव डउडि[2] पादचारिणाम् ॥ ९३ ॥

तथा ढक्को पुणा 'दुंदुडी गुण्डगी पटः ।
'नवोस्नढान्वन्यान्यथानद्धे गजनान्य पि) ॥९४॥

इति आनद्धवाद्यलक्षणम् ॥

व्यालायग्राशिश मानं स्थं वर्णाहृति( )स्फुटम् ।
वाद्यभेदपरिर्गाति 'मन्थन्यानर गादम् ॥ ९५ ॥

इत्यादि यत्नयानोक्त मन्येऽनिन्यदुनानयात् ।
'वादनादनशोन्वो शेष तथयथागणि ॥ ९६ ॥ तुलम् ॥

पुंश्चलिन्नुगाये नु गरुव्यागणयगा' ।
गत्साधेद्धगन्यायन्मयुक्तनि(नति) विचरार ॥ ९७ ॥

स्नपदमुणिगन्धानद्धवाद्यानि नानि
प्रनवर्विवि कार्दैरंदिनानि प्रवचार ।
"व इह गडननन्तेषु गतोज्य गतो
स्नदी च गुहन्द गीतमर्विंशर्गे" ॥ ९८ ॥

[illegible]

1 [illegible]	2 [illegible]
3 [illegible]	4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible]
7 [illegible]
8 [illegible]	9 [illegible]
10 [illegible]	11 [illegible]
12 [illegible]	13 [illegible]
14 [illegible]

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राकारत्रयभूषिते मणिचिते यद्देशनाभूतले[1]
सङ्गीतत्रयतत्परस्त्रिजगतीलोक सहर्षोऽजनि ।
सच्छत्रत्रितयोपशोभिततनू रत्नत्रयोद्योतकृ
[2]स्तस्या प्राप्तिसुबोधिदो जिनपतिर्देयादमेया[3] मुदम् ॥ १ ॥

यस्मात् पञ्चेन्द्रियप्रीतिर्भवेच्च दु खविस्मृति ।
सदा सौख्यकर तत्तु नृत्य मूलादथ ब्रुवे ॥ २ ॥

प्रवेशे तीर्थयात्राया तथा भूपाभिषेचने ।
विवाहे पुत्रजन्माद्ये उत्सवे नृत्यमिष्यते ॥ ३ ॥

[4]इन्द्राभ्यर्थनया पूर्व वसिष्ठाय महर्षये ।
उपदिष्टा [5]नृत्यविद्या ब्रह्मणा ज्ञानमूर्त्तये ॥ ४ ॥

नृत्य सम्यक् परिज्ञाय स्वपुत्राणा शतेऽपि तत् ।
निवेश्य तच्च पुत्रेभ्यो धात्रग्रे स व्यदर्शयत्[6] ॥ ५ ॥

शतपुत्रयुतो गत्वा सम्प्रुगदेशतस्तत ।
दर्शयामास तन्नृत्य शक्राग्रे स्वसुतैर्मुनि ॥ ६ ॥

[7]इन्द्रोपरोधात्तन्नृत्य लास्यताण्डवसयुत ।
रम्भोर्वशीमेनकाद्या [8]ऋपि पुत्रैरशामयत् ॥ ७ ॥

[9]नृत(च) नरकृत ज्ञेय नृत्य नारीकृत मत ।
तथा नाट्य नाटक च नरनारीविनिर्मितम् ॥ ८ ॥

---

1 H — यद्देशनाभूतल

2 P — तस्याप्राप्ति०

3 P — ०दमदा

4 P — न्द्राभ्यर्थनया

5 H — नृत्यविद्या

6 H — व्यदर्शयत्

7 P — न्द्रापरोधात्

8 H — ऋषिपुत्रै०

9 H — नृत्त P — नृत्त

कपोलौ [1]चिबुकं चेत्युपाङ्गा षडपि नामत ।
ग्रीवांसौ पृष्ठमुदरमूरूजङ्घायुग[2] तथा ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गा षडमी ज्ञेया शीर्षभेदा क्रमादथ ।
शीर्षे दृग्दर्शन तारापुटभ्रूनासिकाधरा ॥ २० ॥

कपोलौ [3]चिबुकं चैव वक्त्र रागश्च (वक्त्ररागश्च) शीर्षगा ।
क्रमादेतान्प्रवक्ष्यामि पूर्वग्रन्थानुसारतः ॥ २१ ॥

रेचित च परावृत्तमवधूतमधोमुखम् ।
निकुञ्चित तथोत्क्षिप्तमञ्चित[4] लोलित शिर ॥ २२ ॥

परिवाहितमाधुत धुतमाकम्पकम्पितौ ।
[5]त्रयोदश स्यु शीर्षाणि तेषा लक्ष्माऽथ किञ्चन ॥ २३ ॥

---

1 P —चिबुक चत्युपागा 2 P —॰युग
3 P – चिबुक चक्रराग वक्त्र तु षा शीर्षगा । 4 P —अचितलोलित
5 Cf – धुत विधुतमाधूतमवधुत च कम्पितम् ।
आकम्पिताद्वाहृत च परिवाहितमञ्चितम् ॥ ४९ ॥
निहाञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुख तथा ।
लोलित चति विज्ञेय चतुर्दशविध शिर । ५० ॥
तिर्यग्नताञ्चित स्कन्धानतमारात्रिक समम् ।
पार्श्वाभिमुखमित्यष्टा भिन्नाग्यपरे जगु ॥ ५१ ॥
Sangitaratnakara, 7 49 51 (Adyar ed)
Vol IV pp 17 18

Sangitaratnakara borrows the above verses from *Bharatarnava* of Nandikesvara, chp IV 204 206 p 92 Also cf *Bharatakosa* p 661— मस्तकस्य कर्माणि भरतमते । तद्व्याख्यातृमते चतुर्दश । नान्दिमते नव । नन्द्यनुयायिन स्वापराण च प्राहु । भरतस्य त्रयोदशकर्माभिमतत्व पुन एकादशकर्मण्यधिकान्याह ।
Also cf, *ibid* p 661—
आकम्पित कम्पिताख्य धुत विधुतमञ्चितम् ।
परिवाहितमावृत्तमवधूत निहाञ्चितम् ॥
अधोमुख परावृत्तमुत्क्षिप्त लोलित शिर ।
त्रयोदशविध वृत्त मुनिना समुदीरितम् ॥
—उमापति

रेचितं 'तु शिरस्तिर्यग्भ्रमणं स्यात्क्रियादिषु ।
'शीघ्रयानान् पराभूतलकालं निवेदने' ॥ २४ ॥

अधोमुखं 'प्रणामादौ भूम्यालोके निरूपितं ।
ऊर्ध्वालोके तथोत्क्षिप्तं मनाग्नतं शिरोऽञ्चितम्' ॥ २५ ॥

'लोलनाल्लोलितं चैव दोलादौ परिवाहितं ।
मदादौ तिर्यगाधूतं धुतं कोपेऽथ विस्मये ॥ २६ ॥

भयेऽन्तरे चाकम्पं संज्ञादिषु च कम्पितं ।
पूर्णाण्यष्टौ शिरस्याहुर्नाट्ये सर्वत्र यत्र तु ॥ २७ ॥

इति शिरोलक्षणम्' ॥

पार्श्वाभि धनुरंशान अन्यं प्रभु ।
मन्नताराद्धि नेगार्द्धं निर्ग्नतोन्नतम् ।
पार्श्वाभिमुखमुन्नतं सकम्पार्द्धकादिकम् ॥
सकम्पमुन्नामानन्दुन्नतं पार्श्वकम्पितम् ।
पार्श्वाकम्पितमित्येवं नवभेदा प्रकीर्तिता ॥
—उदायन.

तिर्यङ्नतोन्नते स्कन्धानतमारानिदं समम् ।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्यमेवान्यमायं तु ॥
—शार्ङ्गदेव

For Bharata & Abhinavagupta's Comm. on the same, see *Nāṭyaśāstra*, Vol. II (G.O.S. no LXVIII), pp 3 ff.

1. P.—तु शिरस्तिर्यग् जाने H—च शिरस्तिर्यग्भ्रमणं
2. H.—शीघ्रमानात 3 H—निवेदने.
4. P.—प्रमाणादौ 5. P.—शिरोंचित
6. H—लावनाल्लोलितं
7. Pārśvadeva, in his *Saṅgītasamayasāra*, ६, ७, refers to thirteen types of heads but, in v. 17 and vv. 19 ff, describes only nine varieties, namely, आकम्पित, कम्पित, धुत आधुत, अवधूत, आवन, निहञ्चित, उत्क्षिप्त & अधोगत Kumbha in his *Nṛtyaratnakośa*, १ १. ४०४ ff gives 14 types The *Abhinayadarpaṇa* of Nandikesvara, vv 49-65, describes 9 शिरोभेद्s only.

क्रुद्धा दृप्ता च दीना च हृष्टा स्निग्धा भयान्विता ।
सलज्जा मुकुला शून्या विषण्णा मलिनाधरा ॥ २८ ॥

शङ्किता ललिता भ्रान्ता केकरा[1] विप्लुता (विप्लुता) चला ।
त्रस्ता च मलिना ग्लाना सैरा क्रूराभिनन्दिता ॥ २९ ॥

स्थिरोद्विग्ना परिम्लाना सकामा सभयाद्भुता ।
हास्या वीरा सकरुणा शान्ता रौद्रा जुगुप्सिता ॥ ३० ॥

षट्त्रिंशद् दृष्टयोऽमूस्तु सान्वर्थत्वात्सलक्षणा ।
इत्युक्ता व्यभिचारिण्य पूर्वा शेषा रसान्विता ॥ ३१ ॥

इति दृष्टिलक्षणम् ॥[2]

दर्शनं चाष्टधा साचि विलोकितनिर्वर्तिते ।
अवलोविकितमुल्लोक सम वृत्तानिवर्तिते[3] ॥ ३२ ॥

तिर्यग्वीक्षणत साचि [4]सम्मुख तु विलोकित ।
निर्वतित व्यावृत्ति सरल त्ववलोकितम्[5] ॥ ३३ ॥

[6]ऊर्ध्वदर्शनमुल्लोक विकाररहित[7] समम् ।
पुन प्रवृत्त [8]तद् वृत्त स्थिरस्थमनिवर्तितम् ॥ ३४ ॥

इति दर्शनलक्षणम्[9] ॥

1 H —भ्रान्तावैकरा

2 For Bharata's list see *Natyasastra*, 8 41 95, *op cit*, Vol II, pp 7 14 Also see, *Bharatakosa*, p 853, *Sangita ratnakara*, ७ ३७७ ४३१, *op cit*, Vol IV, pp 135 150 *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore, 1957) Chp IV, vv 233 ff, pp 106 ff Kumbharaja *Nrtyaratnakosa*, १ ३ ५ ५९

3 P —वृत्तानुवर्तिते 4 H —सस्यद

5 P —त्ववलोकिते 6 P —ऊर्ध्व

7 H —विकारसहित 8 H —त त्त

9 *Sangitaratnakara*, 7 454 460 describes eight *darśanas* and calls them विषयानष्टानि ताराकर्माणि, distinguishing them from nine रसनिष्ठानि ताराकर्माणि described in *ibid*, vv 440 453

प्रवेशन समुद्वृत्त चलन वलन भ्रम ।
निष्क्राम प्राकृत पातो नवम च निवर्तनम्[1] ॥ ३५ ॥

ताराकर्मेति नवधाऽधुना तल्लक्ष्म सूच्यते ।
प्रवेशन प्रवेशान्त समुद्वृत्त तु निर्गतम्[2] ॥ ३६ ॥

विलोक्ने च चलन वलन[3] तिर्यगीक्षणात् ।
भ्रमश्च जायते मोहे नि क्रामो (निष्क्रामो) बाह्यदर्शनात् ॥ ३७ ॥

मूर्ध्वेक्षणे प्राकृत च [4]पातोऽधोवीक्षणाद्भवेत ।
[5]विवर्तन समुद्वृत्त नाट्यनृत्यानुग च तत ॥ ३८ ॥

इति ताराकर्मलक्षणम्[6] ॥

नवधा पुटकर्माणि विश्लेष कुञ्चित सम ।
प्रसृत विवर्तित च निमेषश्च विताडितम् ॥ ३९ ॥

भ्रान्त च स्फुरित चपा लक्षण कथ्यतेऽधुना ।
विश्लेष पुटपार्थक्य वक्रीभूत तु कुञ्चितम् ॥ ४० ॥

---

op cit Vol IV pp 155 ff These are—समम् साच अनुवृत्तम् अवलोकितम् विलोकितम् उल्लोकितम् आलोकितम् प्रविलोकितम् Bharata *Natyasastra* 8 105 111, *op cit* Vol II, p 15 gives the same classification For remarks of Vipradasa Vema and Saradatanaya see *Bharatakosa* p 269 Also see *Sangitasamayasara* 6 118 121

1 H — निवर्तन 2 P —नप्रत

3 P —चलन

4 P —णता॰ 5 P —निवर्त्तन

6 ताराकर्म of nine types is referred to by Bharata *Natyasastra* 8 96 ff *op cit* Vol II p 15 *Bharatakośa* p 247 quotes nine ताराकर्मs from Asoka where निवर्तनं is given for विवर्तन of Bharata Also see *Nrtyaratnakośa* 1 3 77 84 where it is विवर्तन

7 H —विभाजित

समं समावलोकाच्च प्रसृतं तु प्रसारणात् ।
निवर्तितं समुद्वृत्तं निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ४१ ॥

वितालं च भवेद्रौद्रं भ्रान्त मोहादिसम्भ्रमम् ।
स्फुरितं स्पन्दितं चैतन्नृत्ये नाट्ये प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

इति पुटकर्मलक्षणम्[1] ॥

चतुरं रेचितोत्क्षेपौ भ्रुकुटि पातनं तथा ।
कुञ्चितं सहजं चेति भवेद् भ्रूकर्म सप्तधा ॥ ४३ ॥

चतुरं [2]त्वीषदुच्छ्वास रेचितं ललितं[3] मनाक् ।
उत्क्षेपश्चोर्ध्वदृष्टित्वाद् भ्रुकुटि कोपविह्वला ॥ ४४ ॥

अधोगति पातनं स्याद्वक्रीभूतं तु[4] कुञ्चितं ।
सहजं च स्वभावस्थं नाट्ये नृत्ये रसेषु तत् ॥ ४५ ॥

इति भ्रूकर्मलक्षणम्[5] ॥

---

1 The nine पुटकर्मs acc to Bharata, *Natyasastra*, 8 110 ff. are—

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृत कुञ्चितं समम् ।
विवर्तित प्रस्फुरित पिहित सवितााडितम् ॥ १११

Natyaśastra, Vol II (GOS), p 15

Also see, *Sangitaratnakara*, 7 440-446, *op cit*, Vol IV. pp 153-155 *Bharatakosa* p 371 quotes Vema who reads like Sarngadeva, विताडितम् for विताडितम् MSS of Natya sāstra give v l सावताडितम् & मविताडितम् for सविताडितम् quoted from the text Also see, *Nrtyaratnakosa*, 1 3 67 68

2 P.—त्वापदुच्छ्वासं   3 H —चलित

4 H —च

5 For similar types of भ्रूकर्म see, *Natyaśastra*, 8 119 128, *op cit*, Vol II pp 16-17 The रसभावप्रयोजन of each of these seven भ्रूकर्मs is also given Also, see *Sangitaratnakara*, 7 432-439, *op cit*, Vol IV pp 151-153 Also, *Bharatakośa*, p 449

विकूणिता च निभृता विकृष्टा सहजा नता ।
सोच्छ्वासा[1] चेति कथिता नासिका षड्विधा बुधे ॥ ४६ ॥

विकूणिता जुगुप्सायां निभृता निश्चला क्रमात् ।
विकृष्टा चाभ्यसूयायां प्रसन्ना सहजा मता ॥ ४७ ॥

नता श्लिष्टपुटा शोके सोच्छ्वासा[2] हर्षयोगतः ।
नृत्ये नाट्ये प्रयोक्तव्या नासिकेयं रसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति नासालक्षणम्[3] ॥

सन्दष्टक निसर्गं च श्लिष्टं च परिवर्तितम्[4] ।
वेपितं चापि रोपादौ [5]पञ्चधाऽधरकर्म तु[6] ॥ ४९ ॥

इत्यधरलक्षणम्[7] ॥

कुञ्चितं कम्पितं फुल्लं क्षामं पूर्णं समस्तथा ।
कपोल[8] षड्विधस्तेन वामो वा दक्षिणोऽपि वा ॥ ५० ॥

---

1 P—सारवसा 2 P—सात्सासा
3 Cf —नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाथ विकूणिता ।
स्वाभाविका चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता ॥ १३० ॥
—*Natyasastra* 8 130ff, Vol II p 18
Also see *Bharatakosa*, p 330 quoting *Vipradasa* and *Sangita ratnakara*, 7 465-470 Vol IV pp 160 61
4 H—परिकीर्तितं 5 P—पञ्चधाधरकम
6 H—च
7 Cf Bharata notes six *karmas* of अधर and also explains their uses in *Natyasastra* 8 141 146 They are—
विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ।
सन्दष्टकं समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ॥
Natyasastra, Vol II p 19
Sarngadeva in his *Sangitaratnakara* 7 448 495, gives two opinions, first which follows Bharata and the second which gives only four types of अधर Also see *Bharatakosa*, p 12 for quotations from Kumbha Somesvara and Asokamalla 8 H—कपोले

कुञ्चित. शीतभीत्यादौ कम्पितो रोषभाषणे ।
फुल्लो हर्षे तु[1] रोगादौ क्षाम पूर्णसमौ सुखात् ॥ ५१ ॥

इति कपोललक्षणम्[2] ॥

लेहन कुट्टन दष्ट खण्डन चु(चु)क्कित[3] समम् ।
छिन्न च सप्तधा कर्म चिबुकस्याथ लक्षणम् ॥ ५२ ॥

लेहन लेह्यलेहादौ भीतत्रस्तेषु कुट्टनम् ।
दष्ट तु दन्तदष्टादौ खण्डन रोदनादिषु ॥ ५३ ॥

[4]चु(चु)क्कित जृम्भितादौ च[5] स्वभावेषु सम मतम् ।
व्याधौ भयादिके[6] छिन्न व्यवहाराश्रित च तत् ॥ ५४ ॥

इति चिबुककर्मलक्षणम्[7] ॥

---

1 P —च

2 Cf क्षाम फु॰ च घूर्ण च कम्पित कुञ्चित समम् ॥ षड्विध गण्डमुद्दिष्टमस्य लक्षण मुच्यते । *Natyasastra*, 8 136-137 Vol II p 19
One of the Mss of Natyasāstra reads पूर्ण for घूर्ण
Also see, *Sangitaratnakara* 7 461-465 and *Bharatakośa*, p 107.

3 H —चुग्नित 4 H —चुाचत

5 H —तु 6 P —भयादिषु

7 Cf *Natyaśastra*, 8 147 153, but *Sangitaratnakara*, 7, 496-502 gives कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्कितम् ग्रहणम्, समम्, दष्टम् & निष्कर्षणम् among दन्तकर्मs whereas it gives the following eight varieties of चिबुक—

निःशाङ्गदेवाकथया चिबुक लक्ष्यन तत ।
उत्क्रम्य मुखार्थं तु वक्ष्ये स्वमतानुसारत ॥ ५०७ ॥
व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चलसहतम् ।
स्फुरित वालेन लोम्भवे चिबुकमष्टधा ॥ ५०८ ॥

Sangitaratnākara Adyar ed, Vol. IV pp 173 ff

Also cf —व्यादीर्ण श्लथित वक्र सहत चलसहतम् ।
स्फुरित चान्यं लोलमवे चिबुकमष्टधा ॥

Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p. 215

प्रसन्न सहज रक्त श्याम वक्त्र चतुर्विधम् ।
प्रसन्नमद्भुतप्रासौ सहज तु स्वभावजम् ॥ ५५ ॥
रक्तमन्युप्ररोपादो श्याम तु खादिसम्भूतौ[1] ।
एव [2]स्वभेदयुक् शीर्ष प्रथमाङ्ग प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥

इति सभेदप्रथमाङ्गशीर्षलक्षणम्[3] ॥

शिर क्रमानुगानीति ग्रीवाकर्माणि तानि तु ।
ज्ञेयानि तद्विचारज्ञै रसे कण्ठे च[4] तानि तु ॥ ५७ ॥

इति ग्रीवाकण्ठस्कन्धलक्षणम् ॥

द्वितीयाङ्गस्य हस्तस्य सज्ञा लक्ष्माप्यथोच्यते[5] ।
हस्तकर्माणि चारब्ध क्रियानाह्वादिहस्तका[6] ॥ ५८ ॥
अथ क्षेपो दोलन च रक्षा विक्षेपधूनने[7] ।
परिग्रहाकर्षणे च [8]वियोगाच्छेदन ध्रुवम् ॥ ५९ ॥
तर्जन स्फोटन यान [9]पार्थक्य विरतिर्भ्रम ।
वृत्ति प्रवृत्तिरुद्वृत्तिर्क्षेपन चेति विंशति ॥ ६० ॥
हस्तकर्माणि चैतानि युज्यन्ते नाट्यनृत्ययो ।
एषामन्वर्थनामत्वान्न लक्ष्म पृथगीरितम् ॥ ६१ ॥

इति हस्तकर्माणि ॥[10]

ज्यायन quoted in *Bharatakosa* p 215 however, follows Bharata and our text

1 H —॰सम्भूत 2 H —स्वभावयुक्

3 This has been described under मुखरागप्रकरणम् in *Sangita ratnakara*, 7 526 531, Vol IV pp 180 181 Bharata *Natyaśāstra*, 8 161 166, Vol II, p 22, gives the four types of मुखरागs.

4 P —कठेपि Cf Bharata *Natyaśastra*, 8 170 177, Vol II pp 23 24 5 P —लक्ष्मायथो॰

6 H —॰वह्वादिहस्तका । 7. H —॰विक्षुपने तथा ।

8 H —वियोगच्छेदन 9 H —पार्थक्य विरति भ्रम ।

10. *The Sangitaratnakara*, 7 543 545 gives twenty करकर्मs—

उरोग [1]पृष्ठगश्चापि तथा पार्श्वगतोऽपि हि ।
हस्तस्य चारस्त्रिविधो नृत्ये नाट्ये प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति हस्तचारः ॥[2]

धूनन श्लेषविश्लेषौ क्षेपो रक्षणमोचने ॥ ५४३ ॥
परिग्रहो निग्रहश्चोत्कृष्टाकृष्टिविकृष्य ।
ताडन तोलन छदभेदौ स्फाटनमोटन ॥ ५४४ ॥
स्य द्विसर्जनमाह्वान तर्जन चेति विंशति ।

Sangitaratnakara, op cit , IV p 189

Kumbha in *Nrtyaratnakośa* gives the above verses with slight changes Also see, *Bharatakosa*, p 774, for a quotation from Aśokamalla See also, *Natyaśastra*, 8 165-168

1 H —पृथुगश्चापि

2. Sudhākalasa here follows Bharata, *Natyasdstra*, 9. 169, in so far as he accepts three basic *hastacaras*, but differs from him in giving पृष्ठ for अधोमुख Śarngadeva in his Sangitaratnākara says that others added two more to Bharata's list, namely, अग्रग and अवस्तन, which, in Bhatta's (Abhinavagupta's) opinion, were included in उत्तान and अधोमुख. Śārangadhara himself gives fifteen *hastacaras*—

उत्तानोऽधस्तल पार्श्वगतो हस्ताऽग्रतस्तन ॥ ५३४ ॥
स्वसमुखनश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ।
पराङ्मुख समुखश्च हस्तोऽन्य पार्श्वतामुख ॥ ५३५ ॥
ऊर्ध्वगोऽधागत पार्श्वगतो हस्तोऽग्रगोऽपर. ।
समुखागत इत्येतान्प्रचारान्दश पञ्च च ॥ ५३६ ॥
लक्ष्यलक्षणतत्त्वज्ञ शार्ङ्गदेवोऽभ्यभाषत ।

Sangitaratnakara, IV. pp 182-183

The Bharatakosa, p. 774 quotes L*ipralasa* who in turn quotes Śarngadeva and then adds—

उत्तानाऽध पार्श्वगतो ल्यग्रचारा इम करा ॥
परे तदार्ध्वगार्श्वाधोमुखा इति करास्तु पट् ।
अन्ये स्वमन्तलाया ये ऊर्ध्वगाधोगतादय ॥

[1]व्यावर्तितोद्वेष्टिता चावेष्टिता परिवर्तिता ।
हस्तक्रिया चतुर्द्धैवं लक्ष्म नामानुसारत. ॥ ६३ ॥

इति हस्तक्रियालक्षणम् ॥[2]

प्रसारितोऽपविद्धश्चाधोमुखस्तिर्यगञ्चितो ।
ऊर्ध्वं पृष्ठानुग पार्श्वानुगस्तु स्थिरचञ्चलो ॥ ६४ ॥

दशधैवं बाहुचारो लक्ष्म नामानुगं मतम् ।
हस्तकाना चतु षष्टिरथ संज्ञाभिर्नोच्यते ॥ ६५ ॥

इति बाहुचारलक्षणम् ॥[3]

पताकस्त्रिपताकश्च तथोक्त कर्त्तरीमुख ।
अर्द्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डश्च मुष्टिक ॥ ६६ ॥

शिखराख्य· कपित्थश्च तथैव खटिकामुख. ।
शू(सू)चीमुख पद्मकोश. [4]सर्पशिरास्तथैव च ॥ ६७ ॥

मृगशीर्षश्च [5]ला(का)ङ्गूलोऽलपद्मश्चतुरस्तथा[6] ।
भ्रमरो हंसवक्त्रश्च हसपक्षस्तथा मत ॥ ६८ ॥

उत्तानादिप्रचारेषु भवन्त्यन्तर्गता इति ।
निर्णीय विप्रदासेन प्रचाराण्युदीरिता ॥

भट्ट इत्यभिनवगुप्ताचार्य स तु नाट्यशास्त्रव्याख्याने नवमेऽध्याये उत्तानशब्दार्थाव्याख्या त्रैविध्य वक्ति ।

—विप्रदास

1. H.—व्यावर्तिना द्वेष्टिना०
2. See *Bharatakośa* p 774, under हस्तकरणानि for a quotation from Aśoka Also see, *Saṅgītaratnākara*, 7· 537-542, and *Nāṭyaśāstra* 9 213-219, Vol II. pp 80-81
3. For *Bāhubhedas* see, *Saṅgītaratnākara*, 7 335-338, Vol. IV p 99, and *Bharatakośa* p. 419, quoting Vipradāsa and Someśvara Someśvara refers to only eight *Bāhubhedas*, while Śārṅgadeva refers to six more given by 'others'.
4. H —सर्पशिरस्तथैव· 5 P —मृगशीर्षदुराो·
6. H.—चतुरस्रया corrected by somebody as चतुरस्तथा

सन्दंश सुमुखश्चोर्णनाभ पक्षिरुतम्त्विति[1] ।
[2]तेष्वसंयुतहस्ताना चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥ ६

अथ लक्ष्म पताकस्य [4]साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समाः ।
वक्रा त्वनामिका शेपं त्रिपताकं पताकवत् ॥ ७० ॥

पृष्ठगा तर्जनी शेपं पूर्ववत्कर्त्तरीमुखे[5] ।
वक्राङ्गुल्यस्त्वर्द्धचन्द्रे गलहस्तार्द्धचन्द्रवत् ॥ ७१ ॥

अराले नम्रयाङ्गुष्ठस्तर्जन्या मिलितो भवेत् ।[6]
शुकतुण्डेऽनामिका तु वक्रा शेपमरालवत्[7] ॥ ७२ ॥

---

1. P.—॰स्तास्त्विति । 2 H.—तेषु मयुत॰

3 This list of names of *asamyuta-hastas* slightly differs from those of Bharata, *Natyasâstra*, 9 4-7 and Śārngadeva, *Sangitaratnakara*, 7. 78 61, instead of सुमुख and पक्षिरुत, we find मुकुल and ताम्रचूड in the texts of Bharata and Sārnga-deva. Also cf.—

त्रिशद्दामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असंयुता ।
असंयुता अर्थवशादेते स्यु संयुता अपि ॥

—*Sangitanarāyana* quoted in
Bharatakosa, P. 797

Nandikesvara, in his *Abhinayadarpana*, vv 89-92, (Manmohan Ghosh's second revised ed., Calcutta, 1957), p. 93, gives 28 *asamyuta hastas* For illustrations see Ghosh's ed, op. cit., plates opposite p 72

4. P—साङ्गुष्ठाङ्गुल्य समा । *Natyasastra*, 9 18, says कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठ Sangitaratnākara, op cit., follows Bharata

5. Nandikeśvara, *op cit* v :105 defines *karttari॰* differently—cf. त्रिपताके कनिष्ठा चेद् वक्रिताऽर्धपताकिका । × × असैव चापि हस्तस्य तर्जनी च कनिष्ठिका । बहि प्रसारिते द्वे च स कर कर्त्तरीमुखः ॥ १०५ ॥ Also cf *Nātyasāstra*, 9. 39, and *Sangitaratnākara*, 7. 119-121

6 Cf. आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा । शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुल्य करे ॥ *Natyasâstra*, 9 46, also see *Sangitaratnakara*, 7 122-123, *Abhinayadarpana*, v 114

7 Cf *Abhinayadarpana*, v. 115 and illustration, *op. cit*; *Sangitaratnākara*, 7 137-138, *Nātyaśastra*, 9. 53.

मुष्टिकेऽङ्गुष्ठ उपरि तदन्यस्ताङ्गुलीषु च ।[1]
शिखरेऽङ्गुष्ठकस्तूर्ध्वं शेष मुष्टिवद्भवेत्[2] ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठपार्श्वगाङ्गुल्या[3] कपित्थे पूर्ववत् पर ।
कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे वक्रे द्वे खटिकामुखे[4] ॥ ७४ ॥

शू(सू)चीमुखे तर्जनी च सरलान्यच्च पूर्ववत्[5] ।
ईषन्नम्रा पद्मकोशेऽङ्गुष्ठेऽङ्गुलीश्च मेलयेत्[6] ॥ ७५ ॥

नम्राङ्गुल्योऽङ्गुष्ठलमा सान्तर्थे सर्पशीर्षके[7] ।
मृगशीर्षे कनिष्ठोर्ध्वाऽङ्गुष्ठश्चोर्ध्वोऽन्यच्च(त्) पूर्ववत्[8] ॥ ७६ ॥

काङ्गुले तर्जनीमध्याङ्गुल्यावङ्गुष्ठकेवने[9](तने) ।
आवर्तिता करतले त्वङ्गुल्यश्चालपद्मके[10] ॥ ७७ ॥

---

1 Cf *Abhinayadarpana* v 116 *Nāṭyaśāstra* 9 55 *Sangita ratnakara* 7 128 129 however specifies that 'निपीड्य मध्यमां तिष्ठेदङ्गुष्ठ

2 *Sangitaratnakara*, 7 130 *Naṭyasastra*, 9 57 *Abhinaya d*, v 118

3 P —॰गुल्य The definition here is not quite explicit though the author intends to say that the thumb and the adjoining finger touch each other cf *Naṭyaśastra*, 9 59 *Sangitaratnakara* 7 132 *Abhinaya d* v 121

4 *Naṭyaśastra* 9 60 *Sangita ra* 7 134 *Abhinaya d*, v 124 defines a *Kaṭakamukha* as—कपित्थ तर्जनी चाप्यमुक्तिङ्गुष्ठमध्यमा । कन्कामुखहस्तोऽय कीर्तितो भरतागमे ।

5 6 7 See *Abhinaya d*, v 127 134, 137 *Sangita ra* 7 147, 142, 152, *Naṭyaśāstra*, 9 64 ff, 79 ff, 84 ff

8 H reads अयत्पूर्ववत्, Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 86 ff, *Sangita ra* 7 159 *Abhinaya-d* v 139

9 P —॰गुष्ठगे तने । H ॰गुष्ठके घन Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 88 ff, *Abhinaya-d*, v 144 *Sangita ra* 7 140

10 *Sangita ra*, 7 141 calls it अलपद्म also *Nāṭyaśāstra*, 9 91, *Abhinaya-d*, v 146 calls it अलपद्म

चतुरे प्रसृतास्तिस्रोऽङ्गुल्यश्चोध्वा कनीयसी[1] ।
भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठलग्ना नम्रा प्रदेशिनी ॥ ७८ ॥

तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठलग्नाग्रा[3] हंसवक्त्रके ।
हंसपक्षे कनीयस्यूर्ध्वाङ्गुल्य कुञ्चिता मनाक्[4] ॥ ७९ ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंश सन्दंशे मिलिता परा[5] ।
अङ्गुष्ठेऽङ्गुल्योर्न(यो न)प्रसहता मुकुले समा[6] ॥ ८० ॥

पद्मकोशनन्त्वङ्गुल्यो नम्रास्तास्तूर्णनाभिके ।
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा पक्षिरुते परा ॥ ८१ ॥

---

1 *Abhinaya d* v 149 describes as—तर्जन्याद्यास्तत्र ।ज्या च नष्टा प्रसृता याद ॥ १४९ ॥ अन्गुष्ठऽनामिकामूर तियक चचतुर कर । *Natyasastra* 9 93 ff also gives a similar definition also cf *Sang ta ra* 7 154 ff

2 *Sang ta ra* 7 167—अन्गुष्ठमध्यमाङगुल्या श्लिष्टाग्र तर्जनी नता ॥ १६७ ॥ यत्राध्व त्वरल शप स करा भ्रमरा भवन्। Also cf *Abl inaya d* v 152 53—मध्यमाङ्गुष्ठमय ग तर्जनी वाकृताकृति ॥१५२॥ गपा प्रसारिता यामौ भ्रमराभिधहस्तक । Bharata *op cit* 9 101 writes—मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशा वक्रा चैव प्रदेशिनी । ऊर्ध्वमन्य प्रकाण च द्वयङ्गुल्यौ भ्रमरे कर । १०१ ॥

3 *Sang ta ra* 7 161 ff *Natyasastra* 9 104 *Abhi aya d* vv 154 155

4 Cf *Natyaśastra* 9 106—समा प्रसारितास्तिस्रस्तथा चाध्वा कनीयसी । अङ्गुष्ठ कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष ाते स्मृत ॥ १०६ ॥ Also see *Abhinaya-d* vv 157 58 *Sang ta ra* 7 163 ff

5 Cf —पुन पुन पद्मकोश साश्लेष विरग याद ॥ १ ९ ॥ सन्दंशाभिधहस्तोऽय कातिता नृत्यकाविद ॥—*Abl inaya-d* vv 159 60 According to Bharata तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्वराग्रस्य यत्र भवन्। आभुग्नतलमध्यस्थ स सन्दंश ाते स्मृत ॥ *Natyaśastra* 9 110 ff Bharata further gives three types of *san damsas*

6 *Abhinaya d* v 161 Bharata writes—समागताग्रास्सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । ऊर्ध्वा हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुल कर । *Natyasastra* 9 117 Also see *Sang ta ra* 7 160

7 *Natyaśastra* 9 120 *Sang ta ra* 7 173 74

(इति असंयुतहस्ताः ।[1])

इत्यसयुतहस्ताना लक्ष्मोक्त्वाऽथ त्रयोदश ।
सयुता कथयिष्यन्ते हस्ताश्च ससविंशति [2] ॥ ८२ ॥

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट खटिकामन [3] ।
खटिकावर्धमानश्चोत्सङ्गश्च[4] निषधस्तथा ॥ ८३ ॥

दोल (दोल) पुष्पपुटश्चैव मकरो गजदन्तक ।
वर्धमान सुनन्दश्चेत्युक्ता हस्तास्त्रयोदश[5] ॥ ८४ ॥

चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तल्मुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालखटिकामुखौ ॥ ८५ ॥

---

1 Also see, Kumbhakarna's *Nrtyaratnakośa*, Vol I (Rajasthan Puratana Granthamala no 24), pp. 43 52

2. H in margin reads—२४
१३
२७
—
६४ हस्तक

The *Natyaśastra*, ch. 9 names 13 *samyuta hastas* and 64 (32) *Nrtta hastas* but the *Abhinaya darpana* gives 23 *samyuta hastas* and 13 *Nrtta hastas* Acc to *Sangita ratnākara*, 7 90 there are 30 *Nrtta hastas*

3 H —खाटेकामुख । 4 H —ृश्चोत्सगग

5 The *Sangitaranākara*, 7 82 84, read स्वस्तिक for खटिकासन डोल for दोल, अवहित्थ for सुनन्द Our text vv 83 84 above are almost similar to *Natyasastra* 9 8 10 with the difference that the *NS* reads स्वस्तिकस्तथा for खटिकासन दोल for दोला, अवहित्थ for सनन्द For the list of 23 *samyuta hastas* of Nandikesvara, see *Abhinaya darpana* vv 172 175 *It is* surprising to find *Abhinaya darpana* stating त्रयोविंशतिरित्युक्ता पूर्वगैर्भरतादिभि ॥ १७५ ॥ when Bharata s *NS op cit* gives only 13 of them The *Bharatarnava*, ch 2, pp 28 42, gives 16 *samyuta hastas* and 27 *asamyutahastas* in ch 1 pp 1 27

ललितो चैव शून्याम्या (सूच्यास्यो)[1] रेचितावर्धरेचितो ।
उत्तानावञ्चितो चैव पल्लवो सुनितम्बको ॥ ८६ ॥

लताख्यो करिहस्तो च पक्षवञ्चितकौ तथा ।
कुञ्चितो गरुडपक्षो दण्डपक्षो तथैव च ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वमण्डलिनो पार्श्वमण्डलिनो तथैव च ।
उरोमण्डलिनो चोर पाश्वार्धमण्डलौ तथा[2] ॥ ८८ ॥

मुष्टिकस्वस्तिका चैव नलिनीपद्मकोशको ।
[3]शीर्षानुवलितो स्यातामुल्वणा चेति संयुता[4] ॥ ८९ ॥

सप्तविंशतिसङ्ख्याम्ते चैकत्र मिलिता युता ।
चत्वारिंशत् करा जाता एषा लक्ष्माथ कथ्यते ॥ ९० ॥

पताकाकारहस्ताभ्यां श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्मतो[5] ।
कपोतो मध्यसुषिरो[6] विपरीतो करौ यदा ॥ ९१ ॥

[7]कर्कटे च कराङ्गुल्यो भवन्त्यन्योन्यमध्यगा ।
अरालौ मणिबन्धस्थौ हस्ता चेत्खटिकासन[8] ॥ ९२ ॥

---

1 P —शून्यास्यौ
2 H —चार पाश्वार्द्धमलिनौ तथा ।
P —चार । पार्श्वार्द्धमण्डलौ तथा ।
3 H —शीर्षानुवल्गिता 4 H —उल्वणावावसंयुता ॥
5 For *Anjali ha ta* see *Bharatakośa* p 8 quoting from Uma Śarngadeva Jyayana Someśvara and Haripala *Natya śa tra*, 9 128 ff *Abhinaya-d* v 176
6 P and H —मध्यसुषिरा For *Kapota* compare *Bharatakosa* p 107 *Natyasastra* 9 131 *Abhinaya d* v 177
7 Cf *Bharatakosa* p 116 *Natyasastra* 9 133 34 *Abhinaya d* v 178
8 H —खटिकासम ॥ *Khatikasana hasta* is not mentioned by other writers But the definition given here is similar to that of *Svastika hasta* compare *Bharatakośa* p 759 quoting from Vipradasa Vema Asoka and Sarngadeva Also cf *Natyasastra* 9 135

खटिकावर्द्धमानश्चेत् सन्मुखो खटिकामुखौ[1] ।
उत्सङ्गस्थो करौ चेत् स उत्सङ्गो जिनमूर्तिग ॥ ९३ ॥

[2]निषधोऽयं पद्मकोशतुल्यो लम्बौ करौ तथा ।
द्वे द्वे लम्बे समेऽङ्गुल्यौ दोलाख्य[3] समहस्तयो ॥ ९४ ॥

जलाञ्जली पुष्पपुटौ[4] नम्रौ हस्तावधःस्थितौ ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ च मकरे[5] पताकास्यावधोमुखौ ॥ ९५ ॥

पताकौ मणिबन्धस्थौ हस्तौ चेद्गजदन्तक[6] ।
[7]वर्द्धमाने करे स्याता हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ॥ ९६ ॥

[8]सुनन्दे मणिबन्धस्थौ शुकतुण्डौ करौ मतौ ।
इति त्रयोदशकरास्संयुता नाट्यनृत्ययो ॥ ९७ ॥

(इति त्रयोदशसंयुतहस्ताः ।)

---

1. P —न्मुखौ खटिकामुखौ । H omits खटिकामुखौ ।
For *Khaṭakāmukha hasta* see, *Bharatakosa*, p. 159 quoting Śārṅgadeva
2. H — निषधाय Cf *Bharatakosa*, p 336 quoting from Vema, Asoka, Sārṅgadeva, and Jyāyana Also, *Naṭyaśastra*, 9 141, 147
3. Cf., *Bharatakosa*, p. 285 quoting Śārṅgadeva only on *Dola hasta*, also *Naṭyaśastra*, 9 148
4. *Naṭyasastra*, 9. 150 defines it as यस्तु सर्पशिरा प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तर । द्वितीय पार्श्वसाश्लिष्ट स तु पुष्पपुट स्मृत ॥ whereas *Abhinaya d*, v 182 agrees more with our text Also cf, *Bharatakosa*, p 375 quoting Sarnga. and Vipradasa
5. Cf Śārṅga. and Vema, in *Bharatakosa*, p 450, *Naṭyasastra*, (*NŚ*), 9 152
6. *Cf NŚ, 9 154* *Asoka, Someśvara, Veda, Kumbha,* Vipradasa & Sarṅgadeva in *Bharatakośa* p. 164
7. Cf ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ । NŚ 9 158 also, Asoka, Sarṅgadeva and Vipradasa in *Bharatakosa* p 588
8. *NŚ*, 9 156 describes *Avahittha* for *Sunanda*, cf, शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्याभिमुखाञ्चितौ । शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृत ॥ १५६ ॥

वामोऽवामे 'परो वामे चतुरस्रौ' करो समौ ।
हसनवक्त्रौ समुद्वृत्तावुद्वृत्तौ' च तदा करौ ॥ ९८ ॥

अन्योन्य सन्मुखीभूतो करो तत्मुखौ' तदा ।
मणिबन्धे 'भ्रमराख्यो स्वस्तिकौ' स्वस्तिकाकृती ॥ ९९ ॥

पूर्वं तु स्वस्तिकोद्द्वृत्या पर्यस्तो चेत्प्रकीर्णकौ' ।
खटिकाख्योऽ'प्यरालश्चेदरालखटिकामुखा' ॥ १०० ॥

[10]आवर्तितो तु [11]ललितावबाहुमस्तकौ करौ ।
मध्याङ्गुष्ठे च शूच्याख्यो(सूच्याख्यो)[12] करो कुञ्चितकूर्परो ॥ १०१ ॥

---

1 H—परौ

2 Cf कक्षसाऽग्राङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ रक्तकामुखौ । समानकूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥ NŚ 9 184 also *Bharatakośa*, p 198 for descriptions by Someśvara, Jyayana Aśoka and Sarngadeva

3 Cf हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ ताम्रवृत्तवत् । उत्तानाविति विज्ञेयावथवा ताल उत्तरौ ॥ १८५ ॥ NŚ 9 185 also see, *Bharatakośa* p 78

4 P—तमुखौ Cf NŚ 9 186 *Bharatakosa* pp 242 43

5 *Bhramara* is not mentioned in verses 85 ff above, but here Sudhakalasa seems to treat *bhramara hastas* for *bhramara hasta* see, *Bharatakosa* p 448.

6 See *NS* 9 188 *Bharatakosa* p 757

7 Also cf *NŚ* 9 187 calling them *Viprakirnkau* See also *Bharatakosa* p 614 on *Viprakirnau hastau*

8 H—॰परान्श्चदरा॰

9 Cf *NŚ*, 9 188 190 *Bharatakosa* p 27 *Sangitaratnakara* 7 225 229

10 H—आवर्तितौ तु ललिताव॰

11 Others add *uddhata vakrau* see NŚ 9 190 *Bharatakosa* p 62 *NŚ*, 9 209 gives *Lalitau* also *Sangita ra* 7 278 80 and *Bharatakosa* p 572

12 P—शूच्याख्यौ See *NS* 9 191 192 *Bharatakosa* p 737, *Sangitaranakara*, 7. 232 234

भ्रान्तौ हस्तौ हंसपक्षौ रेचितौ पार्श्वनिम्नगौ ।
रेचितोद्वर्तितौ स्याता पक्षौ तानर्धरेचितौ[1] ॥ १०२ ॥

त्रिपताकौ कपोलस्थौ चेतावुत्तानरक्षितौ[2] ।
मणिबन्धे पद्मकोशौ शिथिलौ पल्लवौ[3] करौ ॥ १०३ ॥

नितम्बे कोशबन्धाच्च करौ प्रोक्तौ नितम्बकौ[4] ।
[5]लताख्यौ त्रिपताकौ चेलम्बितौ गामितौ तत ॥ १०४ ॥

[6]त्रिपताकौ दोलितश्च पार्श्वस्थौ करिहस्तकौ[7] ।
यौ करौ शीर्षसमौ स्याता तौ पक्षरक्षितौ[8] ॥ १०५ ॥

[9]कुञ्चितौ तौ तु शिरस पूर्वौ च परिवर्तितौ ।
तौ करौ गरुडपक्षौ[10] पताकौ पक्षवञ्चकौ ॥ १०६ ॥

---

1. Cf NŚ, 9 193 *Bharatakośa*, p 559 *Sangitaratnakara* 7 235 36
2 Cf. चतुरस्रा भरद्वाज ... ॥ १९४ ॥ NŚ, 9 194 also *Sangitaratnākara* 7 237 also see, *Bharatakośa* pp 31-32 quoting from Aśoka Vipradasa and Someśvara
3 Cf NŚ, 9 195 *Bharatakośa*, p 71 quoting Someśvara and Aśoka *Sangitaratnākara*, 7 244 245
4 H—रूमौ चेत् पक्षौ करौ cf ... तु पताकौ पक्षौ स्मृतौ । NŚ, 9 196 cf ... । ... मणिबन्ध तु पद्मकोशौ तु पक्षौ । Someśvara quoted in *Bharatakosa*, pp 360 361 *Sangitaratnakara*, 7 239 242
5 P reads नितम्ब कोशबन्धाच्च etc H—नितम्ब कोशबन्धाश्च NŚ 9 196 197 describe, *Nitambau* and, *Keśabandhau* also, *Sangitaratnakara*, 7 238 39 and 242-43 see *Bharatakosa*, p 331
6 Cf NŚ, 9 198, *Bharatakośa*, p 565 and *Sangitaratnakara* 7 246 47
7 P—त्रिपताका
8. P—करहस्तकौ Cf NŚ, 9 199 Also see *Bharatakośa* pp 113 114 for quotations from Aśoka Vipradasa and Kumbha, and *Sangitaratnakara* 7 248 254
9. NŚ, 9 200 *Sangitaratnākara* 7 255 *Bharatakośa*, p 343
4 *Kuñcitau hastau* are not treated by Bharata and others. But cf NŚ, 9 201 on *Pakṣa pradyotakau*
5 Cf. NŚ, 9 201, *Sangitaratnakara*, 7 259 60 *Bharatakośa*, p 168

[1]दण्डपक्षौ हंसपक्षौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
आरालावूर्ध्वदेशमथानूर्ध्वमण्डलिनौ[2] तदा ॥ १०७ ॥

तावेवावर्तितौ पार्श्वे पार्श्वमण्डलिनौ[3] करौ ।
[4]उरोमण्डलिनौ वक्षस्यरालौ परिवर्तितौ ॥ १०८ ॥

ज्ञेयौ हस्तौ तथान्वर्थावुर पार्श्वार्धमण्डलौ[5] ।
खटिकाख्यौ मणिबन्धे मुष्टिकस्वस्तिकौ[6] तत ॥ १०९ ॥

पद्मकोशौ तथा स्याता नलिनीपद्मकोशको[7] ।
मुष्टिकस्वस्तिकौ शीर्षे शीर्षानुवलितौ[8] मतौ ॥ ११० ॥

ऊर्ध्वदेशे प्रसृतौ तूद्वेष्टिताङ्गौ[9] तथोल्बणौ[10] ।
इत्युक्ताः सयुता सर्वे चतु·षष्टिकराम्विति ॥ १११ ॥

एकस्मिहस्तकास्त्वेते हस्तेऽवाङ्मुखसम्मुखा ।
ऊर्ध्वाधोमध्यगा पञ्चोभाभ्या दश च तद्विद[11] ॥ ११२ ॥

---

1. H. reads व्यावर्त्तौ for व्यावृत्तौ Cf. *NŚ*, 9 202, *Sangitaratnakara*, 7 257-258, *Bharatakosa*, p 266
2. *NŚ*, 9 203, *Sangitaratnakara*, 7 260 61, *Bharatakośa*, p 87.
3. *NŚ*, 9 203, *Sangita ra*, 7 262 63, *Bharatakosa*, p 368.
4. *NŚ*, 9 204, *Sangita ra*, 7 2?4-67, *Bharatakosa*, p. 84
5. H — तथान्वर्थावुदर पार्श्वमडलौ
   NŚ, 9 205, *Sangita ra*, 7 267 269, *Bharatakosa* p 84
6. *NŚ*, 9 206 *Sangita ra*, 7. 270-271 *Bharatakośa*, p 500
7. *NS*, 9 207, *Sangita ra*, 272-276 *Bharatakosa*, p. 311
8. H.—शीर्षानुवलिनौ *NŚ*, 9 209 mentions *valitau*, cf, कूर्परस्वास्तिक गतौ रताख्यौ वलिताविति ॥ २०९ ॥ also *Sangita ra*, 7 281-282, *Bharatakosa*, p 590
9. H — तूद्वेष्टिता तौ॰
10. *NŚ* 9 208, *Sangitaratnākara*, 7. 277-78, *Bharatakośa*, pp 84-85.
11. Cf *Natyaśāstra*, 9 169 (G.O S. ed, Vol II, p 65)—
    उत्तान· पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च। हस्तप्रचारास्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रय ॥
    In the G O S. ed, p. 69, in the foot-note on *NŚ*,

इति चतुःषष्टिहस्तकलक्षणम्[1] ॥

स्वभेदयुगद्वितीयाङ्गमुक्त्वाङ्गाना चतुष्टयम् ।
प्रत्यङ्गभेदमयुक्तमतो ब्रूम क्रमादथ ॥ ११३ ॥

हृदयोदरपार्श्वाणि कटिरूरुयुग पुन ।
जङ्घायुग पदा (पद) कर्म स्थानकानि पदो यथा[2] ॥ ११४ ॥

[3]उद्वाहित सम चवाभुग्न निर्भुग्नमुन्नतम्[4] ।
वध पञ्चविध चेत्युद्वाहित तूर्ध्वदर्शने ॥ ११५ ॥

---

9 181 we find च ms giving a verse noting five *hasta pracaras* whereas म ms gives a verse giving three only On p 71 of this ed we find NŚ 9 182, giving five *hasta pracāras* quoted with अये तु It would therefore seem that the tradition of च ms in NS 9 181 is not original It is also likely that NŚ 9 182 with अय तु crept into NŚ text from marginal notes at some early stage This is further supported by a quotation from *Sangitanaravana* in *Bharatakośa* p 980

1 About the no 64 of the different varieties of *hastas*, cf —
भद्राभिनयगुत्तार्थारदमभ्युपगम्यन । मर्नं च मिलिता मन सन्तपाग्रारम वग ॥ ९३ ॥
चत पाप्रत्वमनयो न युक्त्यागमगोचर । चतुषाष्टत्वमत्र वा तथा सारा‍भन्यताम् ॥ ९४ ॥
Sangita ra, 7 93 94 *Bharatakosa* pp 772 773 refers to opinions of Haripala Vipradasa and Sarngadeva in a quotation from Jyayana, and gives lengthy citation from Bharata and Vipradasa According to Haripala there are 70 *hastas* according to Vipradasa, there are 80 The *Bharatarna a* of Nandikesvara (Tanjore 1957), Ch III, pp 43 62 gives 22 *Nrttahastas* These with 16 *samyuta hastas* (Ch II) and 27 *asamyutahastas* (Ch I) make a total of 65 *hastas* This differs from *Abhinayadarpana* of Nandikesvara which gives 28 *asamyuta hastas*, 23 *samyuta hastas*, and 13 *Nrttahastas* (vv 248 249)

2 P — जङ्घायुगं पदा कर्म स्थानकानि पदा यथा ॥
H — जङ्घायुग पदाकर्म स्थानकानि पदा यथा ॥

3 H — कराहृतं. 4 H — निम्नमुन्नतम् ।

सम [1]स्वभावसस्थानादाभुग्न मूर्च्छने नतं ।
निर्भुग्न निम्नपृष्ठं स्यादर्वादावुन्नत मतम् ॥ ११६ ॥

इति हृदयलक्षणम्[2] ॥

खल्लमावर्तितं चैव क्षाम सहजमेव च ।
प्रौढं पञ्चविधं चेत्युदर खल्लमुत्क्षुध (मुत्क्षुभम्)[3] ॥ ११७ ॥

आवर्तितं तु [4]सान्वर्थं क्षाम हास्यादिना भवेत् ।
सहज च स्वभावस्थ प्रौढमुच्छ्रमित विदि ॥ ११८ ॥

इत्युदरलक्षणम्[5] ॥

प्रसारितं चापसृत नत व्यावर्तितं तथा ।
सम पञ्चविध पार्श्वमायामात्तत्[6] प्रसारितम् ॥ ११९ ॥

---

1 H—स्वभावमज्ञस्थानादाभुग्न

2 NŚ 9 223 233 defines five types of *urah* Instead of *prakampita* of Bharata, our text gives *unnata* Asoka quoted in *Bharatarnava*, p 582 and *Sangitaratnakara*, 7 296-302, follow NŚ

3 H—उत्कथ (? उत्कप ?) Cf *Sangitaratnakara*, 7 355—निम्न खल्व क्षुधार्त स्यादातुर श्रमकर्शिते । Acc to NŚ 9 241, नत खल्व *Natya śastra-Samgraha*, 516, p 447 gives the same definition as *Sangitaratnakara* cited above

4 P—सान्वर्थं क्षाम स्यादिना H—सत्यार्थं क्षाम हास्यादिना

5 Acc to Bharata, *udara* is of three varieties, cf क्षाम खल्व च पूर्णं च सम्प्रोक्तमुदर त्रिधा । NŚ 9 241 In the G O S ed, NŚ Vol II p 85 we further read—अन्ये तु—क्षाम खल्व सम पूर्णमुदर स्याच्चतुर्विधम् ॥ २४३ This according to foot notes is not found in Mss ज to म This again, seems to have crept into the text from marginal notes *Sangitaratnakara*, 7 354 gives क्षाम, खल्व and पूर्ण and in v 356 adds रिक्तपूर्ण as opinion of others' Asoka quoted in *Bharatakosa* p 74 gives four types including रिक्तपूर्ण

6 H—पार्श्वमायामात्प्रसारितम् ।

अपसृत व्यावृत्ति नश्री(श्री)भृत नत मत ।
व्यावर्तित भ्रामणाच्च सम स्यात् सहज स्थिति ॥ १२० ॥[1]

इति पार्श्वलक्षणम्[2] ॥

रेचितोद्वाहिता छिन्नोन्नता प्रोक्ता समा तथा ।
कटि पञ्चविधा[3] चैव भ्रामणाद्रेचिता कटि ॥ १२१ ॥

उद्वाहिता नता किञ्चित् छिन्ना मध्यस्य कर्षणात् ।
उन्नतोच्छ्वासिता[4] चोर्ध्वं स्वभावस्था समा स्थिति ॥ १२२ ॥

इति कटिलक्षणम्[5] ॥

निवर्तितोद्वर्तिते च कम्पिता चलिता तथा ।
स्तम्भिता पञ्चधा चेयमूरुश्चापि प्रकीर्तिता ॥ १२३ ॥

निवर्तिताभ्यन्तरस्था भ्रामितोद्वर्तिता मता ।
कम्पिता चलिता चापि सान्वर्था स्तम्भिता स्थिरा ॥ १२४ ॥

इति उरुलक्षणम्[6] ॥

उद्वर्तितावर्तिता च भ्रामितोद्वाहिता नता ।
समा स्थिरा रेचिता चेत्यष्टो जङ्घास्तु सान्वया ॥ १२५ ॥

इति जङ्घालक्षणम्[7] ॥

---

1 P omits this verse

2 *NŚ* 9 234 gives नत, समुन्नत, प्रसारित, विवर्तित and अपसृत *Saṅgīta-ratnakara* 7 303 304 and Asoka quoted in *Bharatakosa*, p 366 give similar classification

3 P —चैव 4 H —उन्नतोच्छ्वसिता॰

5 *NŚ* 9 244 249 refer to five *katis*, namely, छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता *Sangitaratnakara*, 7 307 f , gives कम्पिता उद्वाहिता, छिन्ना, विवृत्ता, and रेचिता Also see Asoka in *Bharatakosa*, p 101

6 *NŚ* 9 250-251 give similar five *uru karmas* namely, कम्पनं, वलन, स्तम्भन, उद्वर्तन and विवर्तन Also see *Saṅgitaratnakara* 7 357-360

7 cf आवर्तिता नताक्षिप्तोद्वाहिता परिवर्तिता । शान पञ्चधा जङ्घा शाङ्र्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३११ ॥ नि सृता च परावृत्ता तिरश्चीना बहिर्गता । कम्पितेत्यपरा पञ्च जङ्घा रेचयुते

कुञ्चितश्चाञ्चितश्चैव रेचितोद्घट्टितौ पदा ।
नम्रस्तु कुञ्चितो मध्ये द्वितीयः सपदोऽञ्चित ॥ १२६ ॥
यत्र भूस्पृग् भवेत् पार्ष्णिरूर्ध्वे चाग्रतले कृते ।
तिर्यक्कृतश्च सूच्यंह्रि(च्यड्घ्रि)र्भ्रामितो रेचितो भुवि ॥ १२७ ॥
स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्ण्या भूमिर्निघट्यते ।
उद्घाटित स विज्ञेयस्तथैवाग्रतलेन च ॥ १२८ ॥

इति पादाः[1] ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं तथा स्थाणु घट्टितं चार्द्धघट्टितम् ।
[2]रेचितघट्टितं चैव परिवेषं च कुण्डलम् ॥ १२९ ॥
सप्तैवं पादकर्माणि तल्लक्ष्माण्यधुनोच्यते ।
पादः पादस्य कर्माणि[3] सर्वं पार्ष्णितलाश्रयम् ॥ १३० ॥
यथा पट्टाउजे हस्ताङ्गुष्ठ कम्पयुतश्चलेत् ।
[4]ऊर्ध्वाङ्गुष्ठ पदस्तद्वदङ्गुष्ठे घृष्टभूतले ॥ १३१ ॥
[5]स्थाणुकर्मस्थिते पादे घट्टितं पार्ष्णिघट्टनात् ।
अङ्गुष्ठघट्टनात् पार्ष्णेर्धट्टनाच्चार्द्धघट्टितम् ॥ १३२ ॥
हत्वाह्रि(त्वाड्घ्रि)मंह्रि(मड्घ्रि)णा घट्टन् [6]तिर्यग्रेचितघट्टितम् ।
परिवेषमङ्गुलीभि क्रियते मण्डलाकृति ॥ १३३ ॥

परे ॥ ३६२ ॥ *Sangitaratnakara*, 7 361-62. Also see, *NS* 9 257-258. Vema quoted in *Bharatakosa*, pp 222-223, gives ten types of नड्घा Somesvara and Jyayana quoted in *Bharatakosa*, *op cit*, give five only but the names differ.

1 *NS* 9 265-266 give उद्घट्टित, सम, अग्रतलञ्चर, आञ्चित and कुञ्चित *Sangitaratnakara*, 7.312. gives six types of चरण and in verses 313-314 adds seven more types according to 'others' Also see, *Bharatakosa*, p. 364 for quotations from Somesvara, Jyayana, Vipradāsa and Asoka.

2. H रेचितं घट्टितं चैव 3. H — पादस्य कर्मादि.
4. P —ऊर्ध्वाङ्गुष्ठपदस्तद्वद्. 5. H —स्थास्तु
6. P —तिर्यग्रेरित

कुण्डलं पाष्णिना स्थित्वा परितो ह्यप्रचाल्नात् ।
उक्त्वेति पादकर्माणि स्थानकानि तु वक्ष्यथ[1] ॥ १३४ ॥

इति पादकर्मलक्षणम्[2] ॥

[3]आयत स्थानक पूर्वं ललित चावहित्थक ।
स्थानकत्रितयं चैतत् करणाना त्ववस्थितो ॥ १३५ ॥

दक्षिण स्यात् सम पादस्यस्तो वामस्तथायते ।
[4]शूच्या(सूच्या)विद्धमविद्ध वा करण ललिते न्यसेत् ॥ १३६ ॥
अश्वप्लुतादिक योज्य स्थानके चावहित्थके ।

इति स्थानकानि[5] ॥

---

1 P — वक्ष्यह

2 It is shown above that the *NS*, the *Sangitaratnakara*, etc, do not separate पाद and पादकर्म The उद्घट्टितपाद of *NS* and *Sangitaratnakara*, for example, is found in the list of पादकर्म in our text Also note—पादजङ्घोरुकरण सम कार्यं प्रयोक्तृभि । पादस्य करणे सर्वं जङ्घोरुकरणमिष्यते ॥ *NS*, 9 281

3 H — आश्रित 4 P — शूच्याविद्ध

5 Sudhakalasa separately treats स्थानक and स्थान But Vipradasa writes —

निष्पद्यते स्थागतिनिवृत्तावितस्मात्कृत ल्युटि ।
भावेऽय स्थानशब्दोऽत स्वार्थे क प्रत्ययो भवन् ॥
अङ्गानो यत्सन्निवेशो दिशेषो निश्चलो भवन् ।
तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि त्रिधा ॥
ऊर्ध्वोपविष्टसुप्ताख्याविशेषणनियोजनात् ।
तत्रोर्ध्वस्थानक मार्गदेशीभेदाद् द्विधास्थितम् ॥
स्थानक तूपविष्टं यत्सुप्ते चैतद्द्वयो समम् ।
स्थान स्थिति स्थानकमित्येत नानार्थवाचका ॥

—*Bharatakośa* p. 747

Jvayana writes —

करणाधारभावं स्थानशब्दो निरुच्यते ।
भाविगन्तुर्न स्थानकम् हि केनचित ॥

वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ।
प्रत्यालीढ तथालीढ षट् स्थानानि विदुर्बुधा ॥ १३७ ॥
पादयोरन्तर [1]सार्द्धताल्युग्म च वर्ण्यते ।
समपादे समो पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ १३८ ॥
वैशाखे चरणौ न्यस्तौ[2] सार्द्धतालत्रयान्तरौ ।
मण्डले तु कटिसमौ [3]न्यस्तौ तालान्तरौ पदौ ॥ १३९ ॥
दक्षिणोऽङ्घ्रि प्रसृतो [4]वामोऽग्रे यदि कुञ्चित ।
प्रत्यालीढ पञ्चतालमालीढ वैपरीत्यभृत् ॥ १४० ॥

इति षट्स्थानलक्षणम् ॥

केचिद्गीतविद परे च विविधान्रागान्स्वरान्जानते
केचित्सूडसुबन्धविज्ञहृत्या केचित्प्रबन्धोद्धुरा ।
केचिद्वाद्यविवादनैकमनस केचिच्च तालोन्नता
ये केचिच्च पर सुनृत्यमखिल जानन्ति [5]तज्ञा(तज्ज्ञा)स्तुम ॥ १४१ ॥

इति मलधारिश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचित स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थ सारोद्धारे नृत्याङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गप्रकाशनो नाम पञ्चमोऽध्याय ॥ छ ॥

स्थिता गच्छति गत्वापि तिष्ठेद्विलम्ब्य यत्र ।
प्रयोगा न विना यत्र तस्मादेतन्निरूप्यते ॥
शरीरस्याङ्गविन्यासविशेषो भावपोषकृत ।
नैत्रया स च कोऽपि निश्चय स्थानमुच्यते ॥

—*Bharatakośa* p 747

Sangitaratnakara 7 1019 ff describes six *sthanas* of males and three of females The latter are आयत अवहित्थ and अश्वक्रान्त cf also Aśoka quoted in *Bharatakośa* p 747 Of these आयत and अवहित्थ are found in the list of three *sthanakas* given by Sudhakalaśa in our text while the six of males are described by Sudhakalaśa as six *sthanas* in verses 137 140 of our text Bharata describes six *sthanas* in *NŚ*, 10 50 ff *Sangitaratnakara* 7 1022 ff further give 30 *deśi sthanakas* 9 *upaviṣṭa sthanakas* and 6 *suptа sthanas*

1 H —सार्द्ध ताल्युग्म 2 H —स्थितौ 3 H —न्यस्ता
4 P —वामेऽग्र 5 P —तान्ज्ञानस्तुम (? स्तुम)

षष्ठोऽध्यायः ।

नाट्य केऽपि च ताण्डव च कतिचिल्लास्य च केचिद्वर
प्रोन्मीलत्करणाङ्गहारललित नृत्यन्ति हृष्टा सुरा ।
प्राकारत्रितये निजस्थितिपरा वाद्यन्तु यद्भक्तितो
ज्ञानोत्पन्नमह स वोऽस्तु सुखदस्तीर्थङ्कर.[1] सद्गिरा ॥ १ ॥

लास्याङ्गनृत्यधारीणि करणानि भवन्ति हि ।
अष्टोत्तर शत तेषा सङ्ख्या [2]पूर्वैर्विकीर्तिता ॥ २ ॥

सनामान्येव लक्ष्माणि करणाना समासत ।
वक्ष्ये ह विषमादीना तेषामन्यच्च किञ्चन ॥ ३ ॥

यथैको जायते राग स्वरग्रामादिभिर्घनै ।
स्वस्वाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनृत्याङ्गै[3] करण तथा ॥ ४ ॥

एकैकस्मिंश्च करणे भावाँस्तान्वक्ति कस्तथा[4] ।
कीर्त्यते कार्यकर्त्र्यत्र हस्तपादादिसंस्थिति ॥ ५ ॥

वामे पुष्पपुट[5] पार्श्वे पादाग्रे तल पादोऽग्रतलसञ्चर ।
यत्र तत्करण ज्ञेय तलपुष्पपुटाभिधम्[6] ॥ ६ ॥

---

1 H —विघ्नधर 2 H —पूर्वाद्यै
3 H —नृत्याङ्ग 4 H —.स्ताश्च वस्तथा ।
5 H —वामे पुष्प पुर 6 H —तलपुष्पपुटाभिधम् ॥

6 For तलपुष्पपुटकरण see, *Bharatakośa* p 242, quoting Bharata, Sarngadeva, Jayana and Kumbhakarna
Cf वामे पुष्पपुट पार्श्वे पादोऽग्रतलसञ्चर ॥ ६१ ॥
तथा च सन्नतं पार्श्वं तलपुष्पपुटं भवेत् ।
—*Nāṭyaśāstra*, 4 61 62 Vol I (Revised second ed, G O Series, Baroda), pp 95 96 and Plate I Fig 1

For illustrations of different *karaṇas* from the Chidambaram Temple see NS, Vol I *op cit*

व्यावृत्ता परिवृत्ता च 'शुकमस्त्रौ यदा करौ ।
ऊरू च वलिते यत्र करण नलितोरु तत् ॥ ७ ॥[2]

उरपृष्ठे यदावृत्य शुकतुण्डश्च[3] पात्यते ।
'खटिकास्य परो यत्रापविद्धं[5] करण च तत् ॥ ८ ॥

पादो समनखौ श्लिष्टौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ।
निसर्गस्थ सम चाङ्ग तत् स्यात् समनखाभिधम्[6] ॥ ९ ॥

[7]ऊध्वाकृत्य करौ यत्र हृद्देशे च कृताञ्जलि ।
किञ्चित् प्रसारिता ग्रीवा तल्लीनं[8] करण भवेत् ॥ १० ॥

ततो व्यावर्तितौ हस्तौ मणिबन्धोपरिस्थितौ ।
रेचितौ स्वस्तिकौ यत्र तत स्यात् स्वस्तिकरेचितम्[9] ॥ ११ ॥

---

1 H —शुकमस्त्रौ

2 This is no 3 of NŚ Vol I p 97 Cf —शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६३ ॥ ऊरू च वलितौ यत्र नलितोरुकमुच्यत । NŚ 4 63 64 Also see *Bharatakośa* p 590 quoting from Sarngadeva

3 H —शुकतुण्डश्च 4 P —खटकास्य

5 No 4 of Bharata cf —आक्षिप्य शुकतुण्डाख्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ॥ ६४ ॥ वामहस्तश्च कटिस्थस्त्यपविद्धं तु तद्भवेत् । NŚ 4 64 65 Vol I pp 97 98 Also *Bharatakośa* pp 21 22 quoting Sarngadeva and Jayana

6 No 5 of Bharata cf —श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ॥ ६५ ॥ देह स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत् । NŚ 4 65 66 Vol I p 98 *Bharatakośa* p 703 quotes Bharata & Sarngadeva

7 P —ऊर्ध्वाकृत्य करौ यत्रा

8 No 6 of Bharata cf NŚ 4 66-67 Vol I pp 98 99 *Bharatakośa*, p 573 for quotations from Śarngadeva and Jayana

9 No 7 of Bharata cf NŚ 4 67 68 Vol I pp 99 100 *Bharatakośa* p 758 quotes Vema *Sangītaratnākara* 7 600-602

हस्तावूर्ध्वतलौ यत्र व्यावृत्तौ मण्डलाकृती।
पश्चाच्च स्वस्तिकाख्यौ स्यान्मण्डलस्वस्तिकं[1] तु तत्॥ १२॥

'निकुञ्चितौ यदा पादौ करौ च यदि रेचितौ।
रेचिता च कटी यत्र करणं तत्र रेचितम्[3]॥ १३॥

यत्राञ्चितौ करौ स्कन्धदेशस्थौ सम्मुखाङ्गुली।
'निकुट्टितौ यदा पादौ करणं तन्निकुट्टितम्[5]॥ १४॥

विवर्तितौ यदा हस्तौ यत्र छिन्ना कटिर्भवेत्।
मुहुर्मुहुश्च करणात्कटीविद्धं[6] तदुच्यते॥ १५॥

रेचितस्तु [7]करौ वामो दक्षिण खटिकामुख।
[8]निकुट्टितपदो नम्रं पार्श्वे तच्चार्द्धरेचितम्[9]॥ १६॥

मनाग् निकुञ्चितौ पादौ वक्ष स्थो स्वस्तिकौ करौ।
कटिश्च वलिता यत्र तद्वक्षःस्वस्तिकं[10] मतम्॥ १७॥

---

1. No. 8 of Bharata, *NŚ* 4. 68-69, Vol. I pp. 99-100, *Bharatakośa*, p 453 for quotations from Śārṅgadeva, Aśoka and Jyāyana
2. P.—निकुट्टितौ.
3 *Recita karana* is not known to *NŚ* and other texts
4. H —निकुञ्चितौ
5. Cf निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे। पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं तत्तु निकुट्टकम्॥ *NŚ* 4 69-70, Vol I. pp 100 101, *Bharatakośa*, p 330 quoting Sarṅgadeva on निकुट्टकम् करणम् Jyāyana (in *Bharatakośa*, p 330) speaks of a निकुट्टित करणम्
6 No 11 in *NŚ*. 4 71-72, Vol I. pp 102-103 Bharata calls it कटिच्छिन्नम् Also see *Bharatakośa*, p. 101 for quotations from Śārṅgadeva and Jyāyana
7. H.—करौ वामे 8 H.—निकुट्टित पदो.
9 No. 12 of Bharata cf. आविद्ध कर सूच्या पादश्चैव निकुट्टित॥ ७२॥ सन्नत यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम्। *NŚ*. 4.72-73, Vol. I, p 103, cf *Bharatakośa*, p 31 quoting Jyāyana and Sārgadeva.
10 No. 13 of Bharata, cf. स्वस्तिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ॥ ७३॥

पार्श्वे नम्रं नता दृष्टिर्यत्र हस्तौ च रेचितौ ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमुन्मत्तं' करणं तु तत् ॥ १८ ॥

'यत्र वामकर पादौ दक्षिणाप स्थितौ च तौ ।
स्वस्तिकाकारतां यातौ स्वस्तिकं' करण तु तत् ॥ १९ ॥

व्यावृत्तावर्तितौ हस्तौ तौ पृष्ठे स्वस्तिकाकृती ।
पादौ च 'स्वस्तिकाकारौ यत्र तत् पृष्ठस्वस्तिकम्' ॥ २० ॥

हस्तौ च चरणौ यत्र स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
'वामादि स्वस्तिकाकारगमनं दिक्स्वस्तिकं 'मतम् ॥ २१ ॥

रेचितं चरणं कृत्वा स्पर्शजानुगतं पदं ।
'दक्षिणं स्वस्तिकं हस्तं यत्र तच्चोर्ध्वरेचितम्' ॥ २२ ॥

पादौ निकुट्टितौ यत्र हस्तौ वक्ष कटीगतौ ।
दक्षिणे सन्नतं 'पार्श्वे[1] मुखं च तत्कटीसमम्[2] ॥ २३ ॥

आक्षिप्य रेचितो वामो हस्त पादस्तु दक्षिण ।
[3]आक्षिप्य रेचितो वक्रो भवेदाक्षिप्तरेचिते[4] ॥ २४ ॥

[5]विक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ करौ पदौ ।
यत्र स्यातां क्रमादेवं विक्षिप्ताक्षिप्तकं[6] च तत् ॥ २५ ॥

दक्षिण करिहस्त स्यात् शुकतुण्डाभिध पर ।
कटिछि(च्छि)न्ना भवेत् किञ्चिदन्नार्द्धस्वस्तिकं[7] तु तत् ॥ २६ ॥

करिहस्तस्तु यो हस्तो व्यावृत्यपरिवर्तित ।
शेषं पूर्वानुगं लक्ष्म यत्र स्यादञ्चितं[8] तु तत् ॥ २७ ॥

खटिकावदन वाम विधायोद्धृत्य कुञ्चितं ।
दक्षिणोऽधोमुखो हस्तो भुजङ्गत्रासितं[9] तदा ॥ २८ ॥

---

1. P.—पार्श्वे
2. No. 19 in Bharata, cf स्वस्तिकापसृत पाद करौ नाभिकटिस्थितौ ॥ ७९ ॥ पार्श्वमुद्वाहित चैव करण तत्कटीसमम् । *NS* 4 79-80, pp. 105-106, *Bharatakośa*, p 101 quoting Asoka, *Sangita ra*, 7. 610-612
3. H —आक्षिप्तरेचितौ चक्रौ
4. No 20 of Bharata, cf हस्तो हृदि भवेद्वाम सव्यश्चाक्षिप्तरेचित ॥ ८० ॥ रेचितश्चापविद्धश्च तस्यादाक्षिप्तरेचितम् *NS* 4 80-81, pp 106-107, *Bharatakośa*, p 47, *Sangita ra*, 7 583-85
5. H —आक्षिप्तौ तु करौ पादौ तथाक्षिप्तौ च विक्षिप्तौ ।
6. No 21 of Bharata, cf विक्षिप्त हस्तपाद च तस्यैवाक्षेपण पुन ॥ ८१ ॥ यत्र तत्करण ज्ञेय विक्षिप्ताक्षिप्तक द्विजा । *NS*. 4 81-82, p 107, *Bharatakośa*, p 604 quoting Jyāyana, Aśoka and Vema, *Sangitaratnākara*, 7 616-621
7. No 22 of Bharata, cf स्वस्तिकौ चरणौ कृत्वा करिहस्त च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥ वक्षःस्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशत् । *NS* 4 82 83, pp 107 108, *Bharatakośa*, p 32 *Sangitaratnākara*, 7 585-586
8. No 23 of Bharata, cf व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ॥ ८३ ॥ अञ्चितो नासिकाग्रे तु तदञ्चितमुदाहृतम् । *NS* 4 83 84, p 108, *Bharatakośa*, p 8, *Sangitaratnākara*, 7 594 595
9. No 24 of Bharata, cf कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य त्र्यश्रमूरु विवर्तयेत् ॥ ८४ ॥

आकुञ्च्य दक्षिणं पाद वामोऽग्रे ध्रियते नतः[1] ।
व्यावृत्यावर्तितौ हस्तावूर्ध्वजानु[2] तदा भवेत् ॥ २९ ॥

कर्त्तरीवदनौ हस्तौ पादौ किञ्चिन्निकुञ्चितौ ।
कटी नम्रा भवेद्यत्र करणं तन्निकुञ्चितम्[3] ॥ ३० ॥

घूर्णयन्तौ पदौ[4] यत्र तथान्योन्यप्रसारितौ[5] ।
व्यावृत्यावर्त्तितौ हस्तौ करणं तच्च बृंहितम्[6] ॥ ३१ ॥

श्लिष्टपार्ष्णी पदौ यत्र वामो हस्तश्च[7] रेचित ।
[8]क्रमेणावर्त्यते सोऽपि तद्भवेद् वक्त्रमरेचितम्[9] ॥ ३२ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो दक्षिणोऽह्रि(णोऽङ्घ्रि)र्निकुट्टित ।
दोलापवर्तितौ[10] हस्तौ तद् रेचितनिकुट्टितम्[11] ॥ ३३ ॥

कटिजानुविवर्तश्च भुजङ्गत्रासितं भवेत् । AS, 4.84-85, pp 108-109, *Sangitaratnākara*, 7.613-614, *Bharatakosa*, p. 441.

1. H.—तत ।
2. No. 25 of Bharata, cf. वृश्चिकं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत ॥ ८५ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ पूर्ववत्तु प्रकीर्तितम् । AS. 4.85-86, *Bharatakosa*, p 87, *Sangitaratnakara*, 7.526-527.
3. No 26 of Bharata, cf. प्रथिक चरण कृत्वा करं पार्श्वे निकुञ्चयेत् ॥ ८६ ॥ नासाग्रे दक्षिणं चैव ज्ञेयं तत्तु निकुञ्चितम् । AS. 4. 86-87, p 109 *Sangitara.*, 7. 621-23, *Bharatakosa*, p. 330.
4. P. omits पदौ.   5. P —तथान्योन्यापसारितौ ॥
6. Bmhitam is not known to Bharata and others, but cf. No. 27 of Bharata, वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ॥ ८७ ॥ उद्वेष्टिताविद्धहस्तैर्मत्तल्ल्युदाहृतम् । AS, 4. 87-88, pp 109-110; for *mattalli* also see, *Sangitara*, 7 630-631, *Bharatakosa* p 457.
7. H —हस्तस्य.   8 H —क्रमेण वामक
9. Not known to Bharata & others, but cf no. 28 of Bharata, हस्ताभ्यामथ पादाभ्यां वामहस्तश्च रेचितः ॥ ८८ ॥ [illegible] अर्धमत्तल्लि तत्स्मृतम् । AS 4.88-89, pp 109-110 for *ardhamattali*, also see *Sangitara* 7. 631-632 *Bharatakosa* p 31
10. H —दोलापवर्तितौ.
11. No 29 of Bharata cf [illegible] ॥ ८९ ॥ [illegible] तद्रेचितनिकुट्टकम् । NS. 4 89-90, p. 110, *Bharatakosa*, p 550 *Sangitara*, 7 633

स्वस्तिकरन्दना हस्ता नाभिदेशे च संस्थितौ ।
'शु(सू)चीविद्धावपक्रान्तावङ्ह्री(वङ्घ्री) पादापविद्धके[2] ॥ ३४ ॥

वदन्[3] 'ललित चरं त्रिकं च वलित तथा ।
शु(सू)चीमुखो भवेद् हस्तो यत्र तद् वलितं[4] मतम् ॥ ३५ ॥

घूर्णितौ रथिणौ हस्तौ घूर्णितं च तथा शिरः ।
घूर्णयन्ता पदा यत्र नम्रौ तद् घूर्णितं[5] मतम् ॥ ३६ ॥

यत्र [6]निरावृत्तौ हस्तौ वामस्तु नासिकामुखः ।
सर्वाङ्ग ललितं यत्र तत्त्वं ललितं[7] तु तत् ॥ ३७ ॥

ऊर्ध्वजानु [8]पुर कृत्वा न्यसेत् [9]तत्र लताकरं ।
निश्चिक्षेप[10] निर्तीयाङ्घ्रा(याङ्घ्रा) [11]दण्डपक्षाभिधं तु तत् ॥ ३८ ॥

---

1 P—शूचावद्धापाविद्धौ तावहा

2 Cf No 30 of Bharata कार्यौ नाभितटे हस्तौ प्राङ्मुखौ स्वस्तिकावुभौ ॥ ९० ॥ सूचीमाविद्धावपक्रान्ता पादौ पादापविद्धके । NS 4 90-91, pp 110 111, *Bharatakośa* p 365, *Sangitaratnakara*, 7 638 39

3 P—वाल्त

4 No 31 of Bharata, cf अपाविद्धौ भवेद्धस्त सूचीपादस्तथैव च ॥ ९१ ॥ त्रिकं विवृत्तं च वाल्त नाम तद्भवेत् । NS 4 91 2 p 111 *Bharatakośa*, p 590 *Sangitaratnakara*, 7 635 36

5 No 32 of Bharata cf NS 4 92 93 p 111 *Sangitaratnakara* 7 624 625 *Bharatakośa* p 193

6 P—निर्यन्तिं H—नवनिता

7 No 33 of Bharata, cf करिहस्तो भवेद्वामो ... ॥ ९३ ॥ ... NS 4 93 94 pp 111 112 *Bharatakośa* pp 567 68 *Sangitaratnakara* 7 634

8 P—पुरा 9 H—तत्परिच्छ्रवृत्

10 H—निचिक्षेपा

भुजङ्गत्रासितं कृत्वा वामपार्श्वस्थितौ करौ ।
रेचितौ वाससोद्वृत्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचिते ॥ ३९ ॥

कुञ्चिता नता ग्रीवा भवेद्धस्तौ लताभिधौ ।
तिरश्च [3]वलितौ पादौ नूपुरौ[4] नूपुराभिधे[5] ॥ ४० ॥

अरालौ रेचितौ हस्तौ व्यावृत्तौ[6] परिवर्तितौ ।
वक्षश्च स्थानकं यत्र तत् स्याद्वैशाखरेचितम्[7] ॥ ४१ ॥

रेचितोद्वर्तितौ हस्तौ[8] वामस्तु वलिता कटी ।
पादौ च स्वस्तिकौ यत्र तद्भवेद्भ्रमराभिधम्[9] ॥ ४२ ॥

नाभिदेशे करौ यत्राञ्चितश्च गण्डिकामुख ।
व्यावृत्य स्थानमानीता कटिस्तच्चतुराह्वयम्[10] ॥ ४३ ॥

1 No 35 of Bharata cf भुजङ्गत्रासित कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ॥ ९५ । वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचितम् । NS 4 95 96 p 112 Bharatakosa p 440 Sangitaratnakara 7 644

2 P—भवेद्धस्तौ लताभिध ।   3 H—वलितौ

4 P—नुपुरा

5 H—नूपुराभिध ॥ No 36 of Bharata cf लताख्यौ तथा हस्तौ कृत्वा च रेचितकौ कटी ॥ ९६ ॥ नूपुरौ तथा पादौ करणं नूपुरं स्मृतम् । NS 4 96 97 pp 112 113 Bharatakosa p 340 Sangitaratnakara 7 639 40

6 H—व्यावृत्तौ

7 No 37 of Bharata cf रेचितौ हस्तपादौ च कटी ग्रीवा च रेचिता ॥ ९७ ॥ वैशाखस्थानकेनैतद्भवेद्वैशाखरेचितम् । NS 4 97 98 p 113 Bharatakosa p 645 Sangitaratnakara, 7 637 638

8 H—रेचिताद्वर्तितौ हस्तौ

9 Cf No 38 of Bharata, आक्षिप्तं स्वस्तिकं पादं कटी चैव भ्रमिता तथा ॥ ९८ । निवर्तयेत्करौ यत्र भ्रमरकं तु तत् । NS 4 98 99 Bharatakosa p 447 Sangitaratnakara, 7 641 642

10 Cf No 39 of Bharata अञ्चितः स्यात् करो वामः स्वस्तिकश्चतुरस्तथा ॥ ९९ ॥ दक्षिणः कुट्टितः पादश्चतुरं तत्प्रकीर्तितम् । NS 4 99 100 pp 113 114, Bharatakosa, p 196 Sangitaratnakara, 7 648-49

वामो हस्तस्तो यत्र नितम्बे स्वस्तिक पर ।
भुजङ्गत्रासिते न्यासो भुजङ्गाञ्चितकं[2] हि तत् ॥ ४४ ॥

[3]दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादौ च तूर्णगौ ।
द्वितीयो मरल स्यात् तद्भवेद् दण्डरेचितम्[4] ॥ ४५ ॥

दक्षिणो वृश्चिक[5] पाद स्वभावस्थ पर पद ।
निक्कु(कु)ट्टितो करो यत्र तद् वृश्चिकनिकुट्टितम्[6] ॥ ४६ ॥

निकुट्टिता यत्र पदो हस्तो चेत्र लताभिधो ।
कटिर्भ्रमणशीला च तदुक्त कटिरेचितम्[8] ॥ ४७ ॥

वामो हस्तस्तथा पादो[9] वृश्चिकाकारधारिणा ।
दक्षिण स्याल्लताहस्तस्तद्[10] लतावृश्चिकं[11] तदा ॥ ४८ ॥

---

1 H —नितम्बे स्वस्तिक पर

2 No 40 of Bharata, cf भुजङ्गत्रासित पादा लक्षणा रेचित कर ॥ १०० ॥ स्वस्तिकश्च करा वामो भुजङ्गाञ्चितक भवेत । NS 4 100 101 Bharatakosa p 441, Sangitaratnakara 7 645 646

3 P —दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादोऽथ वा वेगौ ।

4 No 41 of Bharata cf NS 4 101 102, pp 114-115, Bharatakosa, p 267 Sangitaratnakara, 7 645 647

5 H reads वृश्चक everywhere for वृश्चिक

6 Called *Vrscikakuttitam* by Bharata, cf No 42 of *NS* 4 102-103, p 115, *Sangitaratnakara*, 7 660-661, *Bharatakosa*, p 634

7 P —निकुट्टै

8 cf *Katibhrantam* no 43 of Bharata सूचा कृत्वापविद्ध च दक्षिण चरण न्यसेत ॥ १०३ ॥ रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्त तदुच्यते । NS 4 103 104, pp 115-116 *Sangitaratnakara* 7 649 652 *Bharatakosa*, p 101

9. H —पादौ वृश्चिकाकारणौ यत्र ।

10 P omits तद्

11 cf no 44 of Bharata अञ्चित पृष्ठ पादे कुञ्चितावर्तिताङ्गुलेः ॥ १०४ ॥ लताख्यश्च करो वामस्तत्र लतावृश्चिकं भवेत् । NS 4 104 105 pp 115 116, *Bharatakosa*, p 565, *Sangitaratnakara*, 7 662 663

त्रिपताका यदा हस्तो व्यावृत्तौ परिवर्तितौ[1] ।
वैशाखस्थानकच्छिन्ना कटी स्यात् छिन्नकं तदा ॥ ४९ ॥
वृश्चिको दक्षिणः पादो रेचितो दक्षिणः करः ।
किञ्चिन्नम्रा कटिर्यत्र तत्स्याद् वृश्चिकरेचितम्[3] ॥ ५० ॥
[4]स्यातामंसाश्रितौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
निकुट्टितौ पदौ यत्रांसाश्रितं[5] करणं मतम् ॥ ५१ ॥

॥ पाठान्तरम्[6] ॥

उरस्थो रेचितो हस्तावूर्ध्वाधो विप्रकीर्णितौ ।
आलीढं स्थानकं यत्र वक्षोरेचितकं[7] तु तत् ॥ ५२ ॥
किञ्चिन्नम्रस्तु वामोऽङ्घ्रि(मोऽङ्घ्रि)र्दक्षिणस्तु निकुट्टितः ।
[8]वामांसोपरि सन्न्यस्तः भुवः पार्श्वनिकुट्टितं[9] ॥ ५३ ॥

---

1 P omits परिवर्तितौ.

2 No 45 of Bharata cf अलपद्मं कनाच्च छिन्ना पर्यायशः कटी ॥ १०५ ॥ वैशाखस्थानकेनेह तच्छिन्नं करणं भवेत् । *NS* 4 105 106, p 116, *Bharatakosa* p 221 *Sangitaratnakara* 7 643 644

3 cf No 46 of Bharata वृश्चिकं चरणं कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ॥ १०६ ॥ रेचितौ विप्रकीर्णौ च करौ वृश्चिकरेचितम् । *NS* 4 106 107 p 116 *Sangitaratnakara*, 7 661 662, *Bharatakosa*, p 634

4 P reads स्यातामंसाश्रितौ and यत्रांसाश्रितं in this verse

5 cf *Vrscika* no 47 of Bharata बाहुशीर्षाश्रितौ हस्तौ पादः पृष्ठाञ्चितस्तथा ॥ १०७ ॥ दूरसन्नतपृष्ठं च वृश्चिकं तत्प्रकीर्तितम् । *NS* 4 107 108 pp 116 117 *Sangitaratnakara* 7 658 659 *Bharatakosa* p 634

6 Both P and H read this but the पाठान्तर is not quoted, and it does not appear that अंसाश्रित is given as an optional *karana* for वृश्चिकरेचितम् Probably there was a verse defining वृश्चिक which is dropped in both P and H

7 cf no 48 of Bharata आलीढं स्थानकं यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ १०८ ॥ ऊर्ध्वाधोविप्रकीर्णौ च व्यंसितं करणं तु तत् । *NS* 4 108-109, p 117, *Sangitaratnakara* 7 652 654 *Bharatakosa*, p 646

8 P —वामांसोपरि 9 H —पार्श्वनिकुट्टिम् ॥

cf No 49 of Bharata, हस्तौ तु स्वस्तिकौ पार्श्वे तथा पादौ निकुट्टितौ ॥१०९॥

ऊर्ध्वाध संस्थितौ हस्तौ व्यावृत्तौ परिवर्तितो ।
आस्फाट पदो वामो ललाटतिलके[1] भवेत् ॥ ५४ ॥

व्यावृत्य कर्त्तरीमस्त्रौ(वक्रौ) हस्तौ पार्श्वं तथा नतम् ।
यत्र स्याद्रेचित पादस्तत् क्रान्तं[2] करणं मतम् ॥ ५५ ॥

भूलग्ने दक्षिण कृत्वा कुञ्चितोऽन्य पदो यदा ।
शिञ्चिच्च कुञ्चितौ हस्ता यत्र तत् [3]कुञ्चितं भवेत ॥ ५६ ॥

उरदेशे करौ ज्ञेयौ[4] दक्षिणश्च करोऽञ्चित[5] ।
चक्राकारभ्रमो यत्र ज्ञेय तच्चक्रमण्डलम्[6] ॥ ५७ ॥

यत्र तत्करण ज्ञय बुधै पार्श्वनिकुट्टनम् । AS. 4 109 110, pp 117-118, *Bharatakosa*, p 367, *Sangitaratnakara*, 7 669 670.

1 cf No 50 of Bharata, AS 4.110 111, p 118, *Bharatakosa*, p 567, *Sangitaratnakara*, 7 668 669

2 Cf No 51 of Bharata, वृश्चन कुञ्चित कृत्वा व्यतिक्रान्तम तत ॥ १११ ॥ आश्लिष्टौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करण द्विज । AS 4. 111-112, p 118, *Bharatakosa*, p 155, *Sangitaratnakara*, 7 655-657.

3 Cf. no 52 of Bharata, आद्य पादो नत कार्य सव्यस्तस्थ कुञ्चित ॥ ११२ ॥ उत्तानो वामपार्श्वस्थस्तत्कुञ्चितमुदाहृतम् । AS 4 112 113, pp. 118 119, *Bharatakosa*, p 138, *Sangitaratnakara*, 7. 674-675

4 P.—करा ज्ञेयौ 5. P —करोऽञ्चित

6 The *Cakramandalam*, no 53, of Bharata is different, cf प्रलम्बिताभ्यां बाहुभ्यां यद्गात्रेणानतेन च ॥ ११३ ॥ अभ्यन्तरापविद्ध स्यात्तत्स्याच्चक्र-मण्डलम् । AS 4 113-114, p 119 also it is different from *cakramandalam* of *Sangitaratnakara*, 7 671 72 and of Jayasena quoted in *Bharatakosa*, p 195 It is comparable to *uromandalaka*, no 54 of Bharata, though possibly not identical with it, cf स्वस्तिकापसृतौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ॥ ११४ ॥ उरो मण्डलकौ हस्तावुरोमण्डलिकं तु तत् । AS 4 114 115 p 119, cf, पार्श्वौ यद्यस्थितावूर्ध्वे उरोमण्डलिनौ करौ ॥ ६७२ ॥ चक्रारामण्डल तत्तु ज्ञातव्यमनावरम् । *Sangitaratnakara*, 7 672-673 for Jayasena, see, *Bharatakosa*, p 84

नितम्बे कुञ्चितौ हस्तौ स्वस्तिकापसृता पदौ ।
नम्र च दक्षिण पार्श्वं नितम्बस्वस्तिकं[1] च तत् ॥ ५८ ॥

[2]आक्षिप्तसञ्ज्ञा हस्तौ पादौ चाक्षिप्तरेचिता ।
दृष्टिर्नता नत पार्श्व यत्राक्षिप्तं[3] तदुच्यते । ५९ ॥

आवर्तितौ पताकाख्या तात्रेव हि कृताञ्जली ।
अङ्घ्रि अङ्घ्रि रूप्याङ्गुलितलश्चैतत्[4] तलविलासितम् ॥ ६० ॥

सार्धतालद्वय पद्भ्यामन्तर यत्र जायते ।
हस्तावप्यन्तर 'धरस्तादृश चार्गल'[5] तु तत् ॥ ६१ ॥

वृश्चिकश्चरणो वामो यत्र वामो लतास्य ।
निक्षिप्त [6]च मुख पार्श्वं निकुट्टं[7] करण तु तत् ॥ ६२ ॥

1 There is no such karana in *NS* and the *nitamban* no 85 of Bharata *NS* 4 145 146, p 130 or of Jyayana *Bharatakosa* p 331, and *Sangitaratnakara* 7 714 715 seem to be different

2 P —आक्षिप्तपक्षौ

3 Cf no 55 of Bharata आक्षिप्त हस्तपाद च क्रियते यत्र वेगत ॥ ११५ ॥ आक्षिप्त नाम करण विज्ञेय तद् द्विजोत्तमा । *NS* 4 115 116, pp 119 120 *Sangitaratnakara* 7 663 664 *Bharatakośa*, p 47

4 P —आहरूपांगुलनाम तत

5 Cf no 56 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितल पादं पार्श्वेनार्धं प्रसारयेत् । १२६ ॥ प्रवृत्तावस्थितौ हस्तौ तलविलासितम । *NS* 4 126 127 p 120 *Sangitaratnakara* 7 667-668 *Bharatakosa* p 243

6 H — यत्र तस्य चाग्रतु तत् ॥

7 Cf no 57 of Bharata पृष्ठत प्रसृत पादौ द्वौ तलावधसव च ॥ ११७ ॥ नर्तं च चानुगौ हस्त पुरतश्चाग तु तत् । *NS* 4 117 118 pp 120 121 cf also *Sangitaratnakara*, 7 664 665 *Bharatakosa* pp 27 28

8 P —तु

9 Cf no 58 of Bharata निकुञ्च्य हस्तपाद च पृष्ठ पार्श्वतो वा ॥ ११८ ॥ एककालगत यत्र नाडाभ्यामनुपाहतम् । *NS* 4 118 119 p 121 *Bharatakosa*, p 604 *Sangitaratnakara* 7 686-687

प्रलम्बितौ करौ यत्र दक्षिणश्चरण पुर ।
प्रसार्यावर्तयेत् शीघ्र तदा [1]वर्तितमुच्यते ॥ ६३ ॥

पार्श्वे च दोलयेद्यत्र कुञ्चितानन्तरं बुध [2] ।
करौ बाह्यतलौ कुर्याद् दोलापादे[3] प्रलम्बितौ ॥ ६४ ॥

रेचितौ च करौ यत्र [4]पार्श्वं चत्र विवर्तितम्[5] ।
वामो निवर्तितोऽस्मि(तोऽङ्घ्रि)न्नन् करण विनिवृत्तकम्[6] ॥ ६५ ॥

पार्श्वे तु स्वस्तिकाकारो कृत्वा भ्रान्त्वा निवर्तितो ।
हस्तावपि तथैवात्र [7]निवृत्ते करणे पुन ॥ ६६ ॥

पार्श्वक्रान्तं पदं कृत्वा पुरतो यत्र मुच्यते ।
निवर्तिता [8]तथा हस्ता पार्श्वक्रान्तं[9] तदुच्यते ॥ ६७ ॥

---

1 Bharata defines an *avartam karanam*, as no. 59, cf प्रसार्य कुञ्चित पाद पुनरावर्तयेद् द्रुतम् ॥ ११९ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् । NŚ 4 119-120, p 121, for *avartam*, also see, Jyayana quoted in *Bharatakośa*, p. 61 Bharata defines *vartitam*, no 2 as follows—वृश्चिकौ मणिबन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥ हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करण तु तत् । NŚ 4 62 63, pp 96 97, see also *Bharatakosa*, p 587 and *Sangitaratnakara*, 7. 573 575 for *vartitam*.

2. H.—कुञ्चितानन्तरावध ।

3 Cf no 60 of Bharata, कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पार्श्वं तु दोलयेत् ॥ १२० ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ दोलापाद तदुच्यते । NŚ 4 120 121, pp 121-122, *Bharatakosa* p 237, *Sangitaratnakara* 7 676

4 H —पार्श्व 5. P —वार्ततम्

6 Cf no 62 of Bharata, सूच्याविद्ध विधायाथ त्रिक तु विनिवर्तयेत् ॥ १२२ ॥ करौ च रचितौ कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमा । NŚ 4 122 123, pp. 122-123, *Bharatakosa*, p 612, *Sangitaratnakara*, 7. 678-679.

7 H —निवृत्तकरण
Cf no 61 of Bharata, आक्षिप्त हस्तपाद च त्रिक चैव निवर्तयेत् (v. l च पारवर्तयेत् ॥ १२१ ॥ रचितौ च तथा हस्तौ विवृत्ते (v l निवृत्ते) करण द्विजा । NŚ 4 121 122 p 122 *Bharatakośa* on *nivrttam karanam*, p 335 *Sangitaratnakara* 7 677-678 calls it *nivrttam*

8 P omits तथा

9 No 63 of Bharata, cf. पार्श्वक्रान्तक्रम कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ॥ १२३ ॥

ललाटे स्वस्तिकरो[1] यत्र पृष्ठेऽङ्घ्रि (पृष्ठेऽङ्घ्रि) कुञ्चितो भवेत् ।
अङ्ग नम्र कटिर्नम्रा यत्र तत्पृष्ठकुञ्चितम्[2] ॥ ६८ ॥

पृष्ठतो वलित शीर्ष तथा पादोऽपि दक्षिण ।
ऊर्ध्वाध कुञ्चितौ हस्तो तत् शीर्षवलितं[3] मतम् ॥ ६९ ॥

कृत्वा पादमतिक्रान्त [4]पुरो यत्र प्रसार्यते ।
वामहस्तो मुखाग्रे स्याद् अतिक्रान्तं[5] तु तत्पुन ॥ ७० ॥

वामो रताकरो[6] यत्र दक्षिण[7] पार्श्वग कर ।
[8]विवर्तित त्रिक पादावाक्षिप्तौ तद् विवर्तितम्[9] ॥ ७१ ॥

प्रयागवशगौ हस्तौ पार्श्वकान्त तदुच्यते । NŚ 4 123 124, p 123 *Bharatakosa*, p 366, *Sangitaratnakara* 7 680 681

1 H.—करौ

2 cf. no 64 of Bharata, पृष्ठत कुञ्चन पादो वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ १२४ ॥ तिलक च कर स्थाप्यस्तन्निस्तम्भितमुच्यते । NŚ 4 124 125 p 123

There is no *prsthakuncita* known to Bharata, but *nistam bhita* of Bharata and *nisumbhita* of others cited here may be compared see *Bharatakosa*, p 335 quoting Jyayana, and *Sangitaratnakara* 7 682 683

3 Though *sirsavalitam* is not known to other texts it is very similar to *Vidyudbhrantam* no 65 of Bharata cf, पृष्ठत वलित पाद शिरसाभ्येत्य पातयेत् ॥ १२५ ॥ सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्त तदुच्यते । NŚ 4 125-126, pp 123 124 *Bharatakośa* p 610, *Sangitaratnakara*, 7 684 685

4 P—पुरता

5 Cf. no 66 of Bharata, आतेकान्तक्रम कृत्वा पुरस्तात्सप्रसारयेत् ॥ १२६ ॥ प्रयागवशगौ हस्तावतिकान्ते प्रकीर्तितौ । NS 4 126 127, p 124 but cf *Bharatakosa* p 10 quoting Jyayana *Sangitaratnakara* 7 685 686

6 P—लतारसौ

7 P—यदिक्ष

8 P omits our verse 72b and 73ª P has no. 53 twice and hence from 53 onwards the numbering in P is wrong, thus our v 72 is no 71 in P

9 Cf no 67 of Bharata आक्षिप्त हस्तपाद च त्रिक चैव विवर्तितम् ॥ १२७ ॥ द्वितीयो रेचिता हस्ता विवर्तितकमेव तत् । NS 4 127 128, p 124, *Bharatakosa*, p 619, *Sangitaratnakara*, 7.688 689

पृष्ठत' पुरतो न्यस्य दक्षिणाह्रि(णाङ्घ्रि)र्यदा कर ।
वामोऽह्रि(मोऽङ्घ्रि)र्ये परश्चोर्ध्वमेतद् **गजक्रीडितं**[1] तदा ॥ ७२ ॥

तलसस्फोटितौ हस्तौ पादौ [2]भूपीठघातकौ ।
भ्रमणं च चतुर्दिक्षु **तलसंस्फोटितं**[3] तु तत् ॥ ७३ ॥

अग्रतश्चरण न्यस्य दक्षिणश्च नत पर [4] ।
अञ्चितश्च करो गण्डे[5] **गण्डसूचीति**[6] तद्विदु ॥ ७४ ॥

भ्रान्ता कटी पदौ भ्रान्तौ त्रिक च परिवर्तितम् ।
अञ्चितौ च करौ यत्र तदुक्त **परिवृत्तकम्**[7] ॥ ७५ ॥

जानूपरि पदो वाम सम स्याद्दक्षिण पद ।
पार्श्वे च सन्नतौ हस्तौ यत्र तत् **पार्श्वजानुकम्**[8] ॥ ७६ ॥

---

1. Cf. no 68 of Bharata, वणऽचित करा वामा स्ताहस्तश्च दक्षिण ॥ १२८ ॥ दाग्पादस्तथा चैव गजक्रीडितक भवेत्। *NS* 4 128 129 p 124, *Bharatakosa*, p. 164, *Sangitaratnal ara*, 7 689-690
2. H.—तौ पाठघातकौ
3. Cf. no 69 of Bharata, where only one foot is moved, our text thus differs slightly from *NS*, 4 129 130, *pp* 124 125, *Bharatakosa*, p 243, *Sangitaratnakara*, 7 694 695
4. H.—तत परम् ।　　5 P—गड़
6. Cf. no. 71 of Bharata, सूचापादो नतं पार्श्वमन्यो वक्ष स्थित कर ॥ १३१ ॥ द्वितीयश्चाञ्चितो गण्डे गण्डसूची तदुच्यत । *NS* 4 131-132, also see comm of Abhinavagupta, on *op cit*, pp 125-126, *Bharatakosa*, p 166, *Sangitaratnakara*, 7 690 692
7. H reads परिवर्तितकम् Cf no 72 of Bharata, ऊर्ध्वापवर्जितौ हस्तौ सूचापादा विवर्तित ॥ १३२ ॥ पारव्रत्तत्रिक चैव परिव्रत्त तदुच्यत । *NS* 4 132-133, pp 125-126 *Sangitaratnakara*, 7 703 *Bharatakosa*, p 359
8. Cf no 73 of Bharata which is slightly different, एक समस्थित पाद ऊरुपृष्ठ स्थितोऽपर ॥ १३३ ॥ मुष्टिहस्तश्च वक्ष स्थ पार्श्वजानु तदुच्यते । *NS* 4 133 134, p 126 *Sangitaratnakara*, 7 695 696, *Bharatakosa*, p 367

पञ्चतालान्तरो पादो करो चापि प्रलम्बितो ।
पुरोऽवलोकिनी दृष्टिर्भवेद् गृध्रावलीनके[1] ॥ ७७ ॥
हस्तौ प्रलम्बितो यत्र पादौ च स्वस्तिकाकृती ।
नम्रं पार्श्वं नतं वक्त्रं यत्र तत् सन्नतं[2] मतम् ॥ ७८ ॥
अङ्गुष्ठेन यदा भूमिस्ताड्यते पाद एव वा ।
[3]कुञ्चितश्च समौ हस्तौ यत्र सूची[4] तदुच्यते ॥ ७९ ॥
सर्वं सूचीगतं लक्ष्म करणे यत्र सम्भवेत् ।
[5]वामोऽञ्चितो नतो हस्तस्तदर्द्धसूचीति[6] तन्मतम् ॥ ८० ॥
दक्षिणश्चरणः पृष्ठे वामः स्यादग्रतो यदि ।
सूच्यावृतो करो यत्र [7]सूचीविद्धाभिधं हि तत् ॥ ८१ ॥
[8]अपक्रान्तः पदो यत्र दक्षिणः स्वस्तिकाकृती(ति) ।
करो च मणिबन्धस्था करणं तद् निलोलितम्[9] ॥ ८२ ॥

---

1 Cf no 74 of Bharata पृष्ठ प्रसारितः पादः किञ्चिदञ्चितजानुकः ॥ १३४ ॥ यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्यात् गृध्रावलीनकम् । NŚ 4 134 135 pp 126 127, *Sangitaratnakara*, 7 697 *Bharatakosa*, p 181

2 Cf no 75 of Bharata उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावग्रतः स्वस्तिकस्थितौ ॥ सन्नतौ च तथा हस्तौ सन्नतं तदुदाहृतम् । NŚ 4 135 136, p 127 *Sangita ratnakara*, 7 707 708 *Bharatakosa*, p 700

3 P — अकुञ्चितश्च समा हस्तो

4 cf no 76 of Bharata, कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादग्रस्थितं भुवि ॥ १३६ ॥ प्रयोगवशगौ हस्तौ सा सूची परिकीर्तिता । NŚ 4 136 137 p 127, *Bharatakosa* p 735 *Sangitaratnakara*, 7 69` 699

5 H — वामाञ्चितो नतौ हस्तौ

6 cf no 77 of Bharata अलपद्मः शिरोहस्तः सूचीपादश्च दक्षिणः ॥ १३७ ॥ यत्र तत्करणं त्वर्धसूचीति नामतः । NŚ 4 137 138 p 127 *Bharatakośa*, p 32 *Sangitaratnakara* 7 699

7. cf no 78 of Bharata पादसूच्या यदा पादो द्वितीयस्तु प्रविध्यते ॥ १३८ ॥ कटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते । NŚ 4 138 139 pp 127 128 *Bharatakośa*, p 736 *Sangitaratnakara*, 7 700 701

8 H — अपक्रान्तपदो

9 There is no *Nilolita* known to Bharata and others, but cf, no 79 *Apakrāntam* of Bharata, व्यंसितावलितं पादमपक्रान्तक्रमं न्यसेत्

यदा निकुट्टितौ पादौ दक्षिणे कुञ्चिते करे ।
'लताख्यश्च परो यत्र तन्निमर्दितं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

दण्डाकारं भवेत् पादं निकुञ्च्याग्रे कृते परम् ।
आविद्धौ तु करौ यत्र 'दण्डपाताभिधं च तत् ॥ ८४ ॥

अञ्चितं कुञ्चितं पृष्ठे हस्तौ पादौ मुखं तथा ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं यत्र तद् हरिणप्लुतम्' ॥ ८५ ॥

अर्धाङ्गं वलितं पृष्ठे शेषमर्धं तथागतम् ।
'कुञ्चितप्रान्तहस्ताभ्यामनेन प्रेङ्खोलितं' मतम् ॥ ८६ ॥

रेचितौ च यदा बाहू हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
चरणौ स्वस्तिकाकारौ नितम्बे तूत्प्लुतिमता' ॥ ८७ ॥

॥ १३९ ॥ प्रयागतानां हस्तानां स्थाने तदुच्यते । NŚ, 4 139 140, p 128, *Bharatakośa*, p 21 *Saṅgītaratnākara*, 7 713

1. H —लताख्य कर
2. cf no 81 of Bharata, आस्फालितौ पादौ निकुट्य परिवाहितम् ॥ रचितौ च तथा हस्तौ मर्दितमुदाहृतम् । NŚ 4 141 142, p 128 129, *Saṅgītaratnākara* 7 708 709 *Bharatakośa*, p 712
3. cf. no 82 Daṇḍapāda of Bharata, नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेत् ॥ १४२ ॥ क्षिप्राविद्धकरं चैव दण्डपादं तदुच्यते । NŚ, 4 142 43 p 129 *Saṅgītaratnākara*, 7 704 705, *Bharatakośa* p 266
4. cf no 83 of Bharata आविद्धान्तक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ॥ १४३ ॥ जङ्घाञ्चितोपरि क्षिप्ता तद्विद्याद् हरिणप्लुतम् । NŚ 4 143 144 p 129, *Bharatakośa* p 768 *Saṅgītaratnākara*, 7 702
5. P —कुञ्चितप्रान्तहस्त
6. cf no 84 of Bharata डोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ॥ १४४ ॥ परिवर्तितकं चैव तत् प्रेङ्खोलितमुच्यते । NŚ 4 144 145 pp 129-130, *Bharatakośa*, p 409 *Saṅgītaratnākara*, 7 706 707
7. P omits च
8. No 85 of Bharata cf भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभि(धो)मुखाङ्गुली । बद्धा चारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् । NŚ 4 145 146 p 130, *Bharatakośa*, p 331, *Saṅgītaratnākara*, 7 714 715

व्यावृत्य [1]चरणन्यास कुञ्चितौ च करौ नतौ ।
किञ्चिच्च सन्मुखीभूतं[2] मुखं स्यात् स्खलिते[3] पुन. ॥ ८८ ॥

वाम. पादो भवेत्पृष्ठे दक्षिणस्त्वग्रगो यदि ।
नितम्बे कुञ्चितो वामो हस्तस्तत् करिहस्तकम्[4] ॥ ८९ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो वाम शुकमुखो यदि ।
निकुट्टितौ तथा पादौ यत्र तत्र प्रमर्पितम्[5] ॥ ९० ॥

द्रुतं निवेशयेदग्रे वामोऽङ्घ्रि (मोऽङ्घ्रि) पृष्ठत.[6] पर. ।
पृष्ठेऽवलोकनं चापि सिंहविक्रीडिते[7] भवेत् ॥ ९१ ॥

कुञ्चितोऽर्द्धतलः [8]पादो [9]दक्षिणः स्यान्नतं शिर ।
कुञ्चितौऽसन्मुखो हस्तौ [10]सिंहाकर्षणसंज्ञके ॥ ९२ ॥

---

1 H.—चरण न्यास   2 H—सन्मुखाभूतो

3 cf. no. 86 of Bharata, तालापादस्य कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ॥ १४६ ॥ रेचितौ घूर्णितौ वापि स्खलित करण भवेत्। NS 4 146-147, p 130, *Bharatakosa*, p 745, *Sangitaratnakara*, 7 716.

4. cf. 87 of Bharata, एको वक्ष स्थितो हस्त• प्रोद्वेष्टिततलोऽपर ॥ अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्य करिहस्तके । NS 4.147-148, pp 130-31, *Bharatakośa*, p 113, *Sangitaratnakara*, 7 710-711.

5 cf. no 88 of Bharata, एकस्तु रेचितो हस्तो लताख्यस्तु तथा पर ॥ प्रसर्पित-तलौ पादौ प्रसर्पितकमेव तत्। NS 4 148-149, p 131, *Sangitaratnakara*, 7 711-712, *Bharatakośa*, pp 397-398

6. P.—पृष्ठग

7. Cf no. 89 of Bharata, अलात च पुर कृत्वा द्वितीय च द्रुतक्रमम् ॥ हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ । NS 4. 149-150, pp 131, *Bharatakośa*, p 728, *Sangita ra*, 7 717-18.

8. P.—पादौ.

9. P.—दक्षिण स्या॰

10. Cf. no. 90 of Bharata, पृष्ठप्रसर्पितं पादस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ॥ पुनस्तथैव कर्तव्यौ सिंहाकर्षितके द्विजा । NS 4 150-151, pp. 131-132, *Bharatakośa* p. 729, *Sangita-ra*, 7. 718-719

कुञ्चितो कर्त्तरी वक्त्रो(वक्रो) करो वक्षसि यत्र तु ।
ऊर्ध्वा [1]पार्ष्ण्योश्च सङ्घट्टात् पार्ष्णिसङ्घट्टितं[2] मतम् ॥ ९३ ॥

वाम प्रलम्बित पादस्तथा हस्त प्रलम्बित ।
दक्षिण कुञ्चितो यत्र भवेदुपसृतं[3] च तत् ॥ ९४ ॥

पादाग्रे तलसञ्चाराद्धट्टित भूतल यदा ।
पार्श्वनिर्वर्तित चेत्र तलसङ्घट्टितं[4] तदा ॥ ९५ ॥

[5]लतास्यो दक्षिणो हस्तस्तथा वामश्च रेचित ।
नम्रो पादो नता ग्रीवा यत्र तज्जनितं[6] स्मृतम् ॥ ९६ ॥

कुञ्चितो दक्षिण पाद पतितोत्पतित पर ।
पादस्य च करो[7] यत्र पतितोत्पतितं[8] तु तत् ॥ ९७ ॥

---

1 P—पार्ष्णाश्च

2 There is no *karana* of this name given by Bharata and others

3 H—उपश्रित Cf no 92 of Bharata, which seems to be different from our *upasrtam*, आभ्यन्तरचरणौ हस्तौ तस्यैव चानुगौ ॥ आनत च तथा गात्र तथोपसृतक भवेत् । *NS* 4 152 153, p 132; *Bharatakosa*, p 82, *Sangitaratnakara*, 7 727 728

4 Cf no 93 of Bharata, दोलापादकम कृत्वा तस्यैवानुगतौ करौ ॥ रेचयेच कर वाम तत्सङ्घट्टिते सदा । *NS* 4 153-154, pp 132-133, *Bharatakosa*, p 243, *Sangitaratnakara*, 7 729 730

5 H—लताश्च

6 Cf no 94 of Bharata, एको वक्षःस्थितो हस्तो द्वितायश्च प्रलम्बित ॥ तलाग्रसस्थित पादो जनिते करण भवेत् । *NS* 4 154 155, p 133 *Bharatakosa*, pp 223 24, *Sangitaratnakara*, 7 726 727

7 P—करौ

8 Bharata gives, as no 95, *avahittham* cf जानत करण कृत्वा हस्तो चाभिमुखाङ्गुली ॥ शनैर्निपतितौ चैव ज्ञेय तदवहित्थकम् । *NS* 4 155 156, pp 133 34, also *Sangitaratnakara*, 7 720 723, *Bharatakosa*, p 41

ऊर्वो [1]पा(प)दोश्च सश्लेषो मनाक् पार्श्वे नत तथा ।
ऊर्ध्वबाहु करो वाम [2]पादोरुश्लिष्टके भवेत् ॥ ९८ ॥

निकुट्टितो पदो न्यस्य यत्रोत्प्लुत्य प्रवर्तनम् ।
[3]कुञ्चितो रेचितो हस्तो तदेलाक्रीडितं[4] मतम् ॥ ९९ ॥

[5]उ(ऊ)रौ विवर्तितो पादो रेचितो ललित कर ।
लताभिधे (ध) परो[6] यत्र तदूरुवृत्तमुच्यते[7] ॥ १०० ॥

लताभिधौ करो पादो शिथिलौ च नत शिर ।
हावभावान्वित वक्त्र **मदनस्खलिते**[8] भवेत् ॥ १०१ ॥

कुञ्चितोर्ध्वमुखे पादे द्वितीये चाग्रत स्थिते ।
हस्तौ दोलामुखोद्वृत्तो [9]**पादाक्रान्तं** विदुर्बुधा ॥ १०२ ॥

---

1 P —पदोश्च 2 — पदाराश्लष्क

Bharata does not give this *karana* but he gives *nivesam*, as no 96 which is different Cf करौ वक्ष स्थितौ कार्यावुरो निभुग्न मेव च ॥ मण्डलस्थानक चैव नवश करण तु तत् । *NS* 4 156 157 pp 133 134 also *Sangitaratnakara* 7 724 *Bhara akosa* p 335

3 P —कुचितरेचितौ

4 Cf no 97 of Bharata तल्मग्नपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतन भवत् ॥ मनत वाल्त गात्रमल्क्राक्रीडित तु तत् । *NS* 4 157 158 p 134 *Bharatakosa* p 94 *Sangitaratnakara*, 7 725 726

5 P —उरु 6 H —करौ

7 Cf no 98 *urudvrttam* of Bharata वस्मात्ततकरणमूरुपृष्ठाञ्चन न्यसत् ॥ जङ्घाञ्चिता तथात्त्ताना ह्यरुवृत्त तु तद्भवत् । *NS* 4 158 159 p 134 *Sangitaratnakara* 7 742 743 *Bharatakośa* p 86

8 Cf no 99 of Bharata, करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च पारवाहतम् ॥ पादौ च वलिताविद्धौ मदस्खालतके द्विजा । *NS* 4 159 160 pp 134 135 *Sangitaratnakara*, 7 734 735 *Bharatakosa* p 460

9 Cf no 100 *Visnukrantam* of Bharata पुर प्रसारित पाद कुञ्चितो गगनान्मुख ॥ करौ च रेचितौ यत्र विष्णुक्रान्त तदुच्यते । *NS* 4 160 161, p 135 *Sangitaratnakara*, 7 732, *Bharatakośa*, p 625

रताभिध करो वामो दक्षिण कुञ्चितो यदि ।
कटिच्छिन्न(न्नि)ना पदो नम्रो तद्धताऊर्ध्वितं[1] भवेत् ॥ १०३ ॥
वक्ष स्थितिस्थितो हस्तो कुञ्चितो च नत मुखम् ।
निकुट्टित पदो वामस्तत् स्यात् [2]कटिनिकुट्टितम् ॥ १०४ ॥
सन्मुखस्थाङ्गुली हस्तो दक्षिणाङ्गस्थकूर्परो ।
वामभागस्थित पादो वाम उद्घाटिते[3] भवेत् ॥ १०५ ॥
निकुट्टित पदो यत्र कर्णिनिम्नाञ्चितौ करो ।
कुञ्चितोऽह्रि(तोऽङ्घ्रि)र्नत पार्श्व [4]वृषभक्रीडिते मतम् ॥ १०६ ॥
लोलितावर्तित शीर्ष रेचितो च तथा करो ।
पादो च [5]लोलितो यत्र करण तच्च लोलनम्[6] ॥ १०७ ॥
स्वस्तिकापसृतौ पादौ दक्षिणाङ्गस्थित मुखम् ।
रतारेचितको हस्तो नम्रा नागापसर्पितौ[7] ॥ १०८ ॥

---

1 This is not known to Bharata but cf no 101, *san bl ra itam* of NS —करमावर्तिते कृत्वा ह्यूरपृष्ठ निकुञ्चयन् ॥ ऊर्ध्वेन तथाविद्ध सम्भ्रान्त करण तु तत् । NS 4 161 162 135, *Bharatakosa*, p 710 *Sangitaratnakara*, 7 736 737

2 Cf *Viskambham*, no 102 of Bharata, अपाविद्ध कर सूच्या पदं चैव निकुट्टित ॥ वक्षस्थश्च करो वामो विष्कम्भे करण भवेत् । NS 4 162 63, p. 135, *Sangitaratnakara* 7 737 739 *Bharatakosa* p 634

3 Cf *Udghattitam* no 103 of Bharata पादौ उद्घाट्टितौ कार्यो तल सङ्घट्टितौ करौ ॥ नतश्च पार्श्व कर्तव्य बुधैरुद्घट्टिते सदा । NS 4 163 164 pp 135 136 *Sangitaratnakara*, 7 740 *Bharatakosa* p 75

4 P —वृषभक्रीडित Cf no 104 of Bharata प्रयुज्यालातक पूर्व हस्तौ चापि हि रेचयेत् ॥ कुञ्चितावञ्चितौ चैव वृषभक्रीडित सदा । NS 4 164 165 p 136 *Sangitaratnakara* 7 744 745 *Bharatakosa* p 634

5 H —लोलितौ

6 Cf no 105 of Bharata रेचिताञ्चितौ हस्तौ लोलौ वर्तित शिर । उभयो पार्श्वयोर्यत्र तल्लोलितमुदाहृतम् । NS 4 165 166 pp 136 37, *Bharatakosa*, p 575, *Sangitaratnakara* 7 733 734

7 Cf no 106 of Bharata स्वस्तिकापसृतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् । रेचितौ च तथा हस्तौ स्यातां नागापसर्पिते । NS 4 166 167 p 137 *Bharatakosa* p 314, *Sangitaratnakara* 7 745 746

हस्तश्च हृदये वामो दक्षिणस्तदध[1] कर ।
नत वक्त्र नतौ पादो [2]शकटास्ये विदुर्बुधा[3] ॥ १०९ ॥

ऊर्ध्वीकृत पदो वामो वामो हस्तश्च रेचित ।
उन्नत च तथा वक्षो गङ्गावतरणे[4] भवेत् ॥ ११० ॥

करणाना समाना चेत्युक्तमष्टोत्तरं शतम् ।
विषमाणा च तल्लक्ष्म[5] योगिनामासनेषु यत् ॥ १११ ॥

(इति करणानि)

द्वात्रिंशदङ्गहारा स्यु [6]करणैर्जनितास्तु ते ।
भ्रमरीश्च तथा चारीर्द्वात्रिंशत्सम्मिता विदु ॥ ११२ ॥

अङ्गहारादिनामानि कथ्यन्ते तानि साम्प्रतम् ।
तथा सङ्घाङ्गहाराणामथ सङ्क्षेपतस्त्विह ॥ ११३ ॥

करणैस्त्रिभि कलापश्चतुर्भि खण्ड[7] उच्यते ।
सङ्घात पञ्चभिस्तैश्चाङ्गहार[8] करणोद्भव[9] ॥ ११४ ॥

---

1. P.—दक्षिणस्त्वध
2. Cf no. 107 of Bharata, निषण्णाङ्गस्तु चरण प्रसार्य तत्समरम् ॥ उद्वाहितमुर कृत्वा शकटास्य प्रयोजयेत् । NS 4 167 168 p 137, *Bharatakośa*, p 651, *Saṅgītaratnakara*, 7 741-742
3. H —बुधा विदु ॥
4. Cf no 108 of Bharata ऊर्ध्वाङ्गुलितलौ पादौ त्रिपताकावधोमुखौ ॥ हस्तौ शिरस्सन्नत च गङ्गावतरणे स्थिति । NS 4 168-169 pp 1 7-138, *Bharatakosa* pp 163-164 ; *Saṅgītaratnākara*, 7 747-748
5. H —लक्ष्मायोगि॰ 6 P —कार्णे॰
7. P —.श्चाङ्गहारा करणोद्भवा ॥
8. Cf खण्डस्त्रिभिस्स्यात्करणैर्स्त्वांयामो मध्यमस्तयो ।—वेन quoted in Bharatakośa, p 160 Kumbha quoted in Bharatakośa, p 787, however, says —त्रिभ करणैस्त्रिभि चतुर्भि खण्डको मत । पञ्च पञ्चभी सङ्घाभेदा इतीरिता ॥ Also see *Saṅgītaratnākara*, 7 792 Also see, NS 10 1 4, Vol II pp 93 94
9. For *aṅgahāra* see *Bharatakośa* pp 787 788 quoting *Kumbha*, *Hammira*, *Saṅgītandrāyata* *Vipradāsa* and *Aśoka*, and see *ibid*,

हरिप्रियश्च[१] पर्यस्त [२] सूचीविद्धोऽ[३]पविद्धक [४] ।
[1]आक्षिप्तो[५]द्‌घट्टितो[६] चैव विष्कम्भ[७]श्चालिपल्लव[८] ॥ ११५ ॥

भुजङ्गत्रस्ताञ्चितश्चैव[९] करिसम्फोटितस्तथा[१०] ।
रेचितस्वस्तिकाख्यश्च[११] पार्श्वस्वस्तिकसञ्ज्ञक [१२] ॥ ११६ ॥

वृश्चिकापसृतो[१३]ऽक्षिप्तो[१४] निकुट्टो[3] [१५] विलसन्मद [१६] ।
गतिमण्डल[१७]सङ्घट्टो[१८] परिच्छिन्नो[१९] भुजाञ्चित [२०] ॥ ११७ ॥

[4]परावृत्ता[२१]लात[२२]पार्श्वच्छेदारयो(ख्या)[२३] विद्युतो भ्रम [२४] ।
उद्‌वृतश्च[२५] तथालीढो[२६] रेचित[२७]स्फुरितस्तथा[२८] ॥ ११८ ॥

[5]कटीच्छिन्नो[२९] महोद्‌वृत्त[३०]स्तथा स्याज्जयदर्पक[३१] ।
[6]अर्द्धनिकुट्टकश्चेति[३२] द्वात्रिंशत्सङ्ख्यया त्वमी ॥ ११९ ॥

इत्यङ्गहारा:[7] ।

अन्तर्भ्रमरिका पूर्वा बाह्यभ्रमरिका तत ।
अलगभ्रमरी चैव चक्रभ्रमरिका परा ॥ १२० ॥

[8]छत्रभ्रमरिकाऽतश्च रेचितभ्रमरी तथा ।
तिरिपभ्रमरी चेव [9]चित्तभ्रमरिकाष्टमी ॥ १२१ ॥

---

pp 6 7 Also see, *Sangitaratnakara*, 7 789 ff. and comm on (Adyar ed Vol. IV), pp 252 ff

1 H —आक्षप्ता[५]द्‌घाटतौ   2 H —[८]श्चाविपल्लव ।

3 H —निकुट्टौ   4 P —परावृत्ता[२१]लत

5 H —कटीटीछिन्ना   6 H —अर्द्धनि कुट्टकश्चेति

7 For lists of *angaharas* see *NŚ* 4 19 27 pp 88 90 and for *angaharalakṣaṇa* according to Bharata, see, *NŚ* 4 175 ff pp 138 ff The first one is known as *Sthirahasta* or *Harapriya* Also see *Saṅgitaratnākara*, 7 789 ff and comm on *op cit* pp 252 ff For a different tradition about 24 *angaharas* see *Bharatarnava* Chp IX pp 289 310

8 P —चक्रभ्रमरि•   9 P – चैव चित्त•

प्रत्येकं ताश्चतुधा स्युर्नाभसी भूमिसम्भवा[1] ।
ऊर्ध्वस्थाध स्थिता चेति भ्रमर्यो दन्तसम्मिता ॥ १२२ ॥

इति भ्रमर्यः[2]

कटेरधोभवाश्चार्यस्ता स्यु षोडश भूमिजा ।
षोडशाऽपि नभोजाता द्वात्रिंशत्सङ्ख्ययेति ता ॥ १२३ ॥
स्थितावर्ता भ्रमतल्ली[3] लेडनीक्रीडिताश्चिता[4] ।
ऊरूद्वृत्तोत्सन्दिता च विच्यता(वा)[5] रेचिकोद्धिका[6] ॥ १२४ ॥
शकटास्या च जनिता विद्धा वीची सुबाहुका[7] ।
उद्वेष्टिता च सश्लिष्टा भूमिचार्यस्तु षोडश(श) ॥ १२५ ॥

---

1 H —॰नातसी भूमिसभवा ।

2 *Bhramaris* are not referred to by Bharata. Sarangadhara in his *Sangitaratnakara*, 7 749 ff refers to *Deśikaranas* wherein he describes several *utplutikaranas*. The *utplutikaranas* include *Bhramaris* बाह्यभ्रमरी, अन्तर्भ्रमरी, छन्नभ्रमरी, तिरिपभ्रमरी अलगभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अङ्घ्रिभ्रमरी शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी,—*Sangita-ra*, 7 755 and comm on *op cit*, Vol IV pp 241-242, and *op cit*, 7 775 782 defining these nine *Bhramaris* It is interesting to note that nine *Bhramaris* are defined even though in v 755 it is said—सप्त भ्रमर्य भ्रमरी शिर पूर्वा दिगादिमा । ७५५ ॥

Our text names eight *Bhramaris*, we have राचतभ्रमरी for उचितभ्र॰ or आच्छन्नभ्र॰ and चित्तभ्र॰ for शिरोभ्र॰ of Sarangadeva Since P Manuscript reads अचितभ्र॰ for चित्तभ्र॰ in v 121 of our text, it is just possible that the reading राचतभ्र॰ in 121[b] is wrong in both P and H manuscripts For other definitions of the different *Bhramaris*, see *Bharatakosa*

The eight *Bhramaris*, noted above by our text, are again four-fold नाभसी, भूमिसम्भवा, ऊर्ध्वस्था and अध स्थिता and thus make a total 32 *Bhramaris* in all

3 P.—॰भ्रमन्ती.
4 H.—लेडिताश्चीडनी च ता ।
5. H —विराता
6 P —रेचिकोद्धिका ।
7. H.—स्वाहुरा

निष्क्रान्ता दोलपादा दण्डा नूपुरपादिका[1] ।
[2]अतिक्रान्तो रैजानुश्चालाताक्षिप्ताऽथ सूचिका ॥ १२६ ॥

भुजङ्गा घूर्णिचोन्मत्ता सङ्क्षिप्ता तिर्यगञ्चिता ।
उत्प्लुतालगसम्थाना चार्य षोडश नामसा ॥ १२७ ॥

इति चार्य.[3] ॥

एतल्लक्ष्माण्यल्पनाक्यैर्न ज्ञायन्ते यतस्तत ।
एतेषा लक्षण [4]चात्र नोक्त ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ १२८ ॥

कालेऽस्मिन्नर्त्तका मूर्खा विद्वास साधका न हि ।
न नर्त्तकान्विनाभ्यास [5]शास्त्रात् सिद्धिर्न त विना ॥ १२९ ॥

आबाल्यारभ्यिरचे हि साध्यन्ते तै स्वभापया ।
स्वाभ्यासभाषया ते तज्जानते [6]नान्यभाषया ॥ १३० ॥

नृत्याङ्गाख्या गिर क(का)श्चिद्[7] वक्ष्ये नर्त्तकभाषया[8] ।
विशेषतो हि सिद्धयन्ति[9] चोरचे स्वभापया ॥ १३१ ॥

तद्यथा—मूलश्रमु(मउ) [10]चालश्रमु(मउ) दण्डवाडश्रमु(मउ) बड्ठा[11] अलीढ ।

---

1 H —नूपुरपा टका । 2 H — अतिक्रांतोष्वजानुश्चालाता०

3 The *Caris* are well known The lists of Bharata and Sarangadeva generally agree Cf *NS* 10 14 29 30 47 Vol II (G O S ed) pp 96 107 and *Sangitaratnakara* 7 898 965 pp 277 298 For the different *Caris* also see *Bharatakosa* It may be noted that Sarngadeva gives separate lists of *Desi caris* also in *op cit* 7 908 916

The lists of the two classes of *Cāris* given by our text do not fully agree with those of Bharata and Śarngadeva

4 H —चारी 5 P —शास्त्रिद्धर्न

6 P —नद्यु० 7 P —कानि

8 P —वक्ष्यऽनतभापया 9 P —सिद्धंते

10 P —चा(चा)लश्रमु 11 H —बड्ढी

ऊभी अलीढ । चित्रगाडु(डउ) झलकणी[1]।

एते सप्तश्रमाः ।

अन्येऽपि नृत्यभावाः—गाडलुल्यु(ल्यउ)[1] ।
पावटउ । [2]माळलियउ सिहरियउ[3] । तिरपिउ[4] ।
बइठी [5]छडक । ऊभी छडक । आविंडु(।) पाठिंडु[6] ।
एकसरा(।) दुसरा प्रमुखाः ।

नृत्यस्याङ्गानि चैतानि तथान्यान्यपि साधकः ।
कथं नु साधयेत् कुर्वेत्यभ्यासार्थमिह[7] ब्रुवे ॥ १३२ ॥

शुभे दिने चन्द्रबले [8]नृत्येऽभ्यास समारभेत् ।
सिक्तासहिता रङ्गभूमिमित्र प्रकल्प्यते[9] ॥ १३३ ॥

शारदां च नमस्कृत्य चण्डिकां नाट्यदेवतां ।
पण्डितं च सम्पोष्योपाध्यायं [10]तु प्रपूजयेत् ॥ १३४ ॥

---

1. P.—गाल्दुयउ. Possibly the correct reading was गाडुल्यउ.
2. H.—माळगीउ P.—मातुलियउ.
3 H.—गिहारिअउ. 4 P.—तिरियउ
5 P—इडका. 6. H.—आविंडु पाठिंडु
The emendations in the readings of the *nartaka bhāṣā* suggested above are tentative The words seem to be of old Rājasthāni or Gujarati which as Shri Umashankara Joshi, has suggested, should better be called "Māru-Gurjara" I consulted some South Indian friends who suggested that these terms might also have been current in old Kannada and Telugu, but they are not sure about it. I believe these words are from the old *nartaka bhāṣā* of Western India, especially, Rājasthān and Gujarat. The बइठा in बइठालक्षणम् of v 143 below is an old Māru-Gurjara term, found in Varṇakasamuccaya, ed. by Dr. B. J. Sandesara.
7. H.—मिहेर्रे. 8. H.—नित्यभ्यासे.
9. P.—इल्पते. 10. P. omits तु. H.—तु प्रपूजेत्.

नृत्योपजीवी कन्या वा राजकन्याथ कौतुकी ।
तत्र सूत्रभमाभ्यास कुर्यात्प्रातर्बुभुक्षित (ता)[1] ॥ १३५ ॥

कृताभ्यासे तदङ्गजात्[2] कारयेदङ्गमर्दनाम् ।
बह्वम्भसाभिषिच्याशु पोषयेत् स्निग्धभोजने ॥ १३६ ॥

समस्ताभ्याससयुक्ता नर्तकी पात्रमुच्यते ।
पट्टबन्धे कृते पात्र राज्ञोऽग्रे नृत्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥

महोत्सवे विवाहादौ कर्तव्य नृत्यमुत्तम ।
[3]वाहनाद्गजरस्याथ पात्रं स्याचरणान्वित ॥ १३८ ॥

कुर्यात्पुष्पाञ्जलिक्षेप पात्रे रङ्गाङ्गणे तत ।
गीतगाथानुग नृत्य कुर्याच्छुष्क न तत् क्वचित् ॥ १३९ ॥

इति पद्धतिलक्षणम् ॥

तूर्यत्रयनिधि श्रीमान्दक्ष शृङ्गारकीर्तिभाक् ।
गुणागुणविशेषज्ञो दाता शम्य सभापति ॥ १४० ॥

इति सभापतिलक्षणम् ॥

सावधानास्तु मध्यस्था प्रयोगज्ञा बहुश्रुता ।
सुकुमारगिरो दानशूरा सभ्या स्युरुत्तमा ॥ १४१ ॥

इति सभ्यलक्षणम् ॥

दातारो नृपपार्श्वस्था सुगुणज्ञा बहुश्रुता ।
विवेचकाश्च श्रीमन्तो ये लोकास्तन्मया सभा ॥ १४२ ॥

इति सभालक्षणम् ॥

तेषा कलावता मध्ये मुख्यो वाङ्मयकारक[4] ।
[5]शास्त्रज्ञश्च प्रयोगज्ञ सम्यग्गीतकरो मत ॥ १४३ ॥

इति वाग्गेयकारलक्षणम्[6] ॥

---

1 H —बुभुक्षिता 2 H —तच्छ्र
3 H —वाहनाद्र० 4 P —गायकारक । 5 P.—शास्त्रज्ञ
6 *Baikdra* is mentioned in *Varnakasamuccaya* (Baroda, 1956), Vol I pp 13, 14 49

गन्धर्वो बहुगीतज्ञो माधुर्यात् श्रुतिमोऽस्यकृत् ।
[1]यद्गीतेन जन सर्वो रज्यते स तु रञ्जक ॥ १४४ ॥

इति गन्धर्वरञ्जकलक्षणम् ॥

सुगीतनृत्यवाद्यस्तु मनो यस्य न रज्यते ।
स पशुर्नररूपस्थो दाता चेन्नाङ्गनी स च ॥ १४५ ॥

[2]आलोच्य शास्त्रपाथोधिं ज्ञानश्रीया प्रकाशिता[3] ।
तया त्रिभुवनं सर्वं सुखीभवतु शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

बध्नीत [4]धृतिं विबुधा पण्डितजनवल्लभार्थवद्धेऽस्मिन् ।
सङ्गीतोदधिसारे सुशास्त्ररत्ने निरुपमाने [तु] ॥ १४७ ॥

बुधपितृसोमाल्हादिनि तद्दर्शनजातसुरसकल्लोले ।
क्रीडत सङ्गीताब्धावेतद्वाक्य प्रवाहेण ॥ १४८ ॥

राजान प्रतिबोधिता कति कति ग्रन्था स्वय निर्मिता ।
वादीन्द्रा कति निर्जिता कति तपांस्युग्राणि तप्तानि च ।
[6]श्रीमद्हर्षपुरीयगच्छमुकुटे श्रीसूरिसुत्रामाभि
[7]सच्छिष्यैर्मुनिभिश्च [8]वनिनवर(श्चवानितवर)[9] वार्गीश्वरीतन्मितम् ॥ १४९ ॥

तद्गच्छेऽभयदेवसूरिसुगुरो श्रीकर्णभूपेन यत्
[10]संज्ञा सामलधारिणोऽपि मलधारीति स्वयं निर्मिता ।
तद्वंशे नरचन्द्रसूरिरभवत् सच्छास्त्रसङ्गीतभृत् ।
तत्पार्श्वे तिलकाभिधो गुरुरभूदद्वदीक्षाप्रवहम् ॥ १५० ॥

---

1 P—यद्गानेन.
2. P.—आलोक्य
3 P—प्रदिता
4 P—धृति
5 H—॰प्रवाहेन
6 P—श्रीमद्धर्षपुरीय॰
7 P—सच्छिष्यै॰
8 P—॰निध वेनिवर्.
9 H—
10 H—संज्ञा त सम्लधारिण्ये ति स्वयं
P—संज्ञा सामलधारिणोऽपि मलधारीति ॰

तत्पट्टाद्रिशिखर विजयता सन्मार्गसन्दर्शक
सूरीन्द्र निरु राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चानन ।
शिष्यस्तस्य पुन सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यधात्
सङ्गीतोपनिषत्सुसारमखिल विज्ञानिसोस्याय यत्[1] ॥ १५१ ॥

[2]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं साष्टाभिशशिवत्सरे ।
[3]ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4] ॥ १५२ ॥

इति श्रीमलधारिगच्छमण्डन वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य श्रीसुधाकलशविरचिते स्तापनसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्याय ॥ छ ॥[5]

---

1 P —तत,

2 After v 151, P. adds the following as verse 152—
तावद् दुर्गादि वादनाप-धाप कथं कुत ।
श्रीजैनशासने यावद् सुधाकुम्भो विजृम्भते ॥ १५२ ॥
Obviously, this self praise does not seem to have been composed by Sudhakalasa himself

3 H —ऋतुशून्ययुगेन्द्व(? २)ब्दे

4 P —निर्म्मिते

5 P adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्री॰ पुण्यप्रभसूरीणां शिष्य श्रीमाके नेदं संगीतशास्त्रमऽलिखि ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ H add —यादृश पुस्तक दृष्टं तादृशं लिखितं मया (।) यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥) संवत् १६१२ वर्षे फाल्गुन वदि ८ रवौ श्री आगमगच्छे विज्ञानेशीय (?) श्री आणंदरत्नसूरि तत्पट्टे श्री ज्ञानरत्नसूरि वाचक श्री उदय सागर (?) तत्पट्टे वाचनाचार्य श्रीमंगलमाणिक्य इदं प्रथम लिखितम् । श्रीरस्तु ॥ Then follow a few verses of Sangitasarakalika for which see Introduction.

तत्पट्टाद्रिरविश्चिरं विजयता सन्मार्गसन्दर्शक.
सूरीन्द्रः किल राजशेखरगुरुर्वादीभपञ्चानन.
शिष्यस्तस्य पुनः सुधाकलश इत्याख्या दधानो व्यध
सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिलं विज्ञानिसौख्याद

[1]सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं खाष्टामिशशिवत्सरे[2] ।
[3]ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे तत्सारं चापि निर्ममे[4]॥ १५

इति श्रीमलधारिगच्छमण्डन-वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचना
स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम

---

1. P.—तत्.
2. After v. 151, P. adds the followi
तावद् दुर्वादिवादनापव्याप वर्थं पु
श्रीजैनशासने यावत् सुधकुम्भो दि
Obviously, this self-praise does
composed by Sudhākalaśa hims
3. H.—ऋतुशून्ययुगेन्द(? न्द्व)ब्दे.
4. P—निर्म्मिते.
5. P. adds—संवत् १५११ वर्षे पूर्णिमागच्छे
संगीतशास्त्रमङ्लेखि ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लि
दोषो न दीयते ॥ H. adds—यादृश पुस्तके
शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ (॥)
श्री आगमगच्छे विज्ञानंदीता (?) श्री आणंदरत्न
उदय सागर (?) तच्छिष्य वाचनाचार्य श्रीमंगलमाणि
Then follow a few verses of Sa
see Introduction.